

Проф. М. Слабченко

**Організація
Господарства України**
від Хмельщини
до світової війни

Том I

**Землеволодіння та форми
сільського господарства Гетьманщини
XVII-XVIII століть**

Державне Видавництво України

Проф. М. Є. СЛАБЧЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЯ
ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
ВІД ХМЕЛЬНИЩИНИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ЧАСТИНА ПЕРША

ГОСПОДАРСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ
XVII — XVIII століттів

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1923

Проф. М. Є. СЛАБЧЕНКО

ГОСПОДАРСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ

XVII—XVIII століттів

ТОМ ПЕРШИЙ

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ФОРМИ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1923

Д. В. Д. № 1099.—Зам. № 1060.—3000 примір. 3-я Держ. друк. м. т. Троцького.
Одеса, 1923.

З М І С Т.

	стор.
ПЕРЕДМОВА	VII
РОЗДІЛ I. Заселення України до 1648 р. — Замки та замечки. — Соціяльний склад населення. — Хмельницина. — Боротьба колективного та приватного начал	1
РОЗДІЛ II. Occupatio. — „Вложена праця“. — Давність. — Вчення про двір. — Родова власність. — Відчуження нерухомостей.	21
РОЗДІЛ III. Possessio. — Община. — Громадські землі. — Індивідуальні начала. — Кругова порука	46
РОЗДІЛ IV. „Займи“. — Асоціяції. — Сябровство. — Сервітути. — Приватний домен	72
РОЗДІЛ V. Рух населення. — Натуральні повинності. — Заможність населення. — Грошова справа. — Протекція.	90
РОЗДІЛ VI. Легальні форми переходу майна. — Фамільні добра. — Монастирське землеволодіння.	121
РОЗДІЛ VII. Рангові та „свободні“ землі. — Пожалування. — Вотчинне право. — Невільні й вільні слуги. — Переходи. — Колонізація.	146
РОЗДІЛ VIII. „Дворцове“ господарство. — Дворове населення. — Рента. — Ріжні групи залежних. — Оренда й чинш. — Селянські розрухи. — Загальні висновки	170
ДОДАТКИ	193

ПЕРЕДМОВА.

Українське видання „Організації господарства України від часів Хмельнищини до світової війни“ представляє собою трохи перероблене видання в мові російській. Зміни виразились в деяких скороченнях і в більшій точності в виясненню висловлених думок. Відправна точка поглядів автора, як і метод, котрим він оперує, марксистські, й з цього боку змін в книжці немає. Що до скорочень, то вони потрібні були через те, що деякі думки було висловлено іноді кілька разів чи в не зовсім ясній формі. На жаль, праць по інтересуючій автора галузі історичного знання не появлялось у світ. Тому годі було б шукати збільшення літературних вказівок. З погляду засвоєних наукою думок у багатьох випадках авторові доводилось ставати на нових позиціях. Візьмемо, напр., вчення про історичне тло, оцінку різних юридичних інститутів Гетьманщини, вчення про правові типи і т. и. Натурально, тут можуть бути на автора цієї книги нападки. Та це не могло стримувати його або обов'язувати. Книга як раз рішучо рве з традиційними формулами й поняттями. Це не значить, розуміється, що автор зістанеться нечулим до вказівок, аби вони виходили з бажання пізнати й сумлінно тлумачити трактуємі питання.

План роботи зістається той же самий; що його оголошено в передмові до видання російського, себ-то економічно-правова історія України складається з шести частин, якими охоплюється минувшина різних живших особистим своїм життям територій України по горизонталі й у відношенню

VIII

приватного та публічного господарства по вертикалі. Перший том I-ої частини присвячено, головним чином, земельній мобілізації в Гетьманщині, почасти дотикаючись і експропріяції населення. Загальних висновків у книзі поки що не можна шукати, вони з'являться в наслідку усієї роботи.

М. С.

Одеса,
30 липня 1923 р.

РОЗДІЛ I.

Коли глянути на мапу України XVII стол. Боплана, то перед нашим оком розгорнеться величезна рівнина, яку в напрямку з півночі на південь прорізує Дніпро з масою допливів, на схід піднімаються вздовж Донця невеличкі відлоги, на північ розкинулись наметами то густі, то рідкі ліси, з заходу несе свої бурхливі води Дністро, а на півдні, між Прутом і нижньою течією Дніпра, лягли безкраї степи, які в своїй південно-східній і південній частині уявляли майже безлюдну пустелю, розмірів якої ніхто не знав, але врожайність якої була добре відома. Шевальє в своїй, виданій 1663 р. і присвяченій описові боротьби України з Польщею, історії писав про Україну: „l'Ukraine est un pays très fertile... et la terre pour peu qu'elle soit cultivée y rapporte tout de grains toutes fortes que les habitants ne sçauent le plupart du temps qu'en faite“. Французький історик підкреслював розкіш країни дичиною всякого роду, рибою, м'ясом, зіллям і т. и. ¹⁾. І захоплення його не являлось думкою випадкової людини. Чужинці, яким доводилось жити або хоч проїздити по Україні, говорили те ж саме. Україна рахувалась золотим дном, країною казкових багатств, де досить було злегенька копнути ґрунт, щоб бризнули золоті потоки, відкрились нечувані скарби й безнадійний бідака враз робився крезом. Україна текла молоком диких кіз, яких тут ніхто не доїв, тому удої лявся сам собою на дикі трави; текла вона й медом диких бджіл, що клали свої соти просто в землю. Зрозуміло, сюди, в цей безмірно багатий край, що лежав пусткою віддаля від культурних центрів, в ці прикриті казковим флером „дикі поля“ кидались і горді польські пани за-для легкої здобичи та аби виправити лихий стан свого господарства, і нахабні авантюристи, якими кишіла стара Польща, і всяка дрібниця соціяльна, що думала викрутитись від насідання великого земельного капіталу, і дисиденти німецьких земель, і войовничо настроєні кнехти з пропозицією

1) Chevalier, Histoire, I, 27.

за добру плату своїх послуг і т. и. Всім українські степи та гаї давали свій захисток, притулок, засоби до життя, військову славу, свободу віри. Після Торунського миру, через який Польська держава доступилась Балтицького моря й втягла своє господарство до інтенсивних звязків з Західною Європою, заселення української рівнини понеслось широким потоком. Через Балтику стало вивозитись українське зерно й різна сировина. Треба було поспішати з апропріюванням вільних степів та засівом їх. Військова праця померхла, позбулася свого блиску. Бувші військові робились плугарями. Держава зріклась брязкання зброєю. Наймані війська прийшли на зміну пишній шляхті, і вона спустилась з високих кавалерійських сіделець до жирного долу, що чекав на обрібку. Починався наступ на степ „косою й ралом“. І королівський уряд і окремі магнати стали „вдиратись в дикі поля“. То тут, то там виростали „замечки“ за-для захисту мирних хліборобів від наскоків з боку „неприятелей вери христовой“. По горбах та могилах фронтом на південь і схід дивились фортеці, готові відбити диких гостей. На Заході життя кипіло жадобою прибутків, завязувались зносини з далекою Америкою, мореплавство перекинулось за окіяни, гори американського шляхетного металу вели до народження й зросту оброблюючої промисловости, — а на сході в цей час добували сировину, перекидали її через Сх. Прусію до Франції, Англії, Іспанії та інших держав. Добуте в одному місці перероблялось та оброблялось в другому й роскидалось по цілому світі. Схід та Захід жили в тісному контакті. І тільки географічне положення впливало на роди й види праці. В Східній Європі з її безкраїм чорноземом і ситими пасовиськами вели сільське господарство, віддавши решту всього Європі Західній. Хліборобська праця в „диких полях“ давала користи більш за всяку иншу. Це рано зрозуміли в Польщі й кидались зі всією енергією на обрібку землі; шустрі західні посередники, які з'явилися в Польщі, указували, що треба було Західній Європі¹⁾. За-для більш поспішного визискування земельних багатств польська влада дозволяла „захожим людям“ організовуватись но їхньому бажанню. Одні заходці розміщались і працювали по зразку старо-польського або русько-українського права, жили громадами; другі ставили вище скотарське господарство й жили по принципах волоського права²⁾; треті вважали за краще улаштуватись і працювати по правилах пансько-подвірного німецького права з його трипіллям, примусовим плодозміном і панською юрисдикцією і т. и.

¹⁾ Biblioteka Warszawska, 1878, I, 353 — 81; Грушевский, Барское староство, 75—79.

²⁾ Maciejowski, Historia włościan, 13, 19, 23, 27, 54—55.

Остання система потроху взяла гору над іншими. Вона була зручніша й в фінансовому відношенні (оподаткування всіх земель), і в адміністративному та судовому (звільнення державних установ від маси дрібних справ), і в військовому, і в чисто-господарчому (в точній розбивці землі на участки, інтенсивне оброблювання за поміччю глибоко-зрізуючого землю плуга, точний підрахунок робітників, їхньої праці, розмірів засіву й збору врожаю, точна трипольова система й раціональний розподіл робітничих рук, а також виразність в провадженні господарства). Подвірне, чи фольварочне, господарство мало за собою всі плюси використання хліборобської праці повністю й легкого управління ним. При належній постановці не лишалось необроблених земель, що обіцяло землеволодільцеві величезні прибутки. Це тим більш було важно, що Польща вступала в період національного господарства, зрікшись інтересів ближчих або міських ринків. Але виконання задачі йшло нерівно, з перебоями, які викликалися то зовнішніми подіями, то внутрішніми заколотами, і сама колонізація апроприйованих місцевостей ішла зигзагами.

В північній смузі України, де було багато лісів, заселення йшло найбільш правильно й провадилось переважно шляхтою, яка побивалась до негайного визискування в лісах щоглового й ріжного дерева, поташу, золи, смольчуга, що все йшло водою до німецьких фірм ¹⁾. В південній частині заселення й обрібка земель були в руках корони та селянських мас; в дальшому захоплення й обрібка землі переходили до рук того ж шляхецтва, яке культивувало систему фольваркового господарства. Державне заселення проходило під прапором роздачі земель панам, зем'янам і боярам „в службу“ й „в отчину“. Ті, хто одержав від уряду землі, обов'язувались заселити „данние им добра“, завести там правильне господарство й захищати його за поміччю роскинених по лінії заселення замечків ²⁾. Під захистом останніх ішла вільна, ніким і ніяк не регульована селянська колонізація. Юридично її не можна було дозволити. Але легальний вихід завірявся в тому, що захоплені селянами землі лічилися державними й номінально підлягали владі королівських ленників, які твердо пам'ятали правило: „nulle terre sans seigneur“ ³⁾. Розбивати всю колонізаційну працю, як робив Ір. Житецький, по якихсь певних шаблонах не доводиться, бо просочування населення в глибину степів ішло стихійно, незалежно від диригентської палічки.

¹⁾ Грушевський й, Студії з економічної історії, 43, 45—46.

²⁾ Про ролі замечків в історії колонізації України див. „Киевские Университетские Известия“, 1890, кн. III.

³⁾ Киевская Старина, 1884, IX, 8—9, 10—11, 12.

Колонізація була наслідком умов, незалежних від волі та міркувань тієї чи іншої особи. Ще ген до аграрних реформ XVI ст. населення місцевостей, сусідніх з „дикими полями“, не зрікалось від задоволення та спокуси познайомитись з багатими степами. Воно не відокремлювало себе від степів і не лякалось заводити там своє господарство.

Проф. Владимирський-Буданов був цілком прав, кажучи, що в першу, найбільш ранню, добу руху та апропріації степів провадилась в них не колонізація, а заводились „уходы“ чи „ухожаи“. Все ж таки систематичне й правильне заселення земельних просторів так Правобережної України та господарче їх визискування були звязані з деякими явищами внутрішнього чисто політичного життя. Найбільш гострою в даному відношенню й рішачою подією була унія 1569 р. Вона об'єднала й з погляду державного й з боку економічного польські, білорусько-литовські й українські землі. Знаменита волочна система викинула цілі натовпи шляхти й селянства на південь, де вони й розпочали господарку ¹⁾. Господарювання виливалось в форми одноличних земельних захоплень, які ставали тим більшими, чим більшими й міцнішими ставали звязки з господарством Західної Європи. Уряд пробував придати земельним захопленням деяку плано- й закономірність. Сойм 1588 р. ухвалив вивести всі незаселені землі в Київщині та Брацлавщині з тим, аби роздати їх шляхецтву. Особлива комісія мусіла об'їхати вільні земельні простори, встановити кількість тамошнього населення й прокадаструвати господарства. Така праця полекшувала б центральній владі Речі Посполитої справу роздачі земельних багатств України й зробила б можливою й життєздатною колонізацію шляхетську ²⁾. Люблинська унія віддавала українські землі в розпорядження польській владі. Кадастрова операція 1588 р. призвела до роздачі їх панам, які мали то дійсні, то провізорні, то фіктивні заслуги. Серед обдарованих на першому місці стояли найбільш заможні та родовиті, бо вони, справді, могли поставити господарство на широку ногу й добились того, що влада не забороняла їм установляти ціни на експортований за кордон хліб (річний експорт з початку XVII віку виносив по-над 1 міл. ластів) ³⁾, визначати порядок і характер експорту продуктів і т. и. Високі хлібні ціни робили хліборобську роботу привабною. Торгівля на дальній ринок відкривала перспективи одержання найкращих західно-європейських фабрикатів та напів-фабрикатів, а це

¹⁾ Ефименко; Южная Русь, I, 25—26.

²⁾ Киевская Старина, 1884, VIII, 383.

³⁾ Додаток до книжки: Uwagi nad uwagami, Kraków, 1878.

натурально приводило до більшого росту сільського господарства: поміщики не обмежувались вже лише хліборобством, але звертались до скотарства, лісництва і т. п. промислів. Продукти, добуті таким шляхом, робили польського шляхтича-експортера своїм чоловіком на західно-європейському ринку, а привілейоване становище у власній державі (виключне право на землю, промисли, звільнення від мит і т. и.) навіть при найнижчих цінах дозволяло вести господарство з великим успіхом. Тому-то, що ближче до XVII ст. і революції 1648 р., то більш росте інтерес до землі. Кидались страшні гроші на придбання маєтків. Замойський, наприклад, заплатив Рожинському за Паволоцьку волість 1 200 000 злот., Тишкевич за кілька невеличких сел — 400 000 злот. і т. и. Хто не мав грошей на придбання маєтків, той випрошував їх від уряду. Земельна пропасниця охопила не лише світські кола населення, а й церковні, що, спритно користуючись формулами феодального права, прохали собі привілеїв і „духовного хлібу“¹⁾, перетворюваного в насущний з необхідною до нього приправою. Та мало було одержати землю. Звиклі до гульні й військових екзерцесів пани, відважні в бою й на підпитку лицарство та інші сильні й не такі сильні світу цього обробляти землю особисто не вміли, хоча й не мало шляхти претендувало бути Цінцінатами. Перед землеволодільцями стала в увесь зріст проблема залюднення і — що важливіш — затримання в своїх маєтках населення, що, по цілком правильному спостереженню Лорія, при великій кількості земель, могло бути затримане лише примусово. Тому землеволодільці поспішали з заселенням своїх земель. В Уманщині за 1609 — 1639 рр. Калиновський насадив 100 сел, Конецьпольський в своїх величезних володіннях — до 50 місточок і за 1 000 сел, в землях Вишневецького рахувалось сел десятками й населення десятками тисяч²⁾ і т. и.

Аби затримати населення на місцях, землеволодільці не спинялись ні перед якими засобами. Вони організовували особливі чати, що мали хапати селян і приневолювали оселяти їх на життя в проєтованих посіlostях, зманювали вже осілих (в інших), обіцяючи великі й багаті милості. Власні селяне під загрозою суворими мірами сиділи в панських маєтках. Бували випадки, коли зловлених втікачів роспинали, мордували й після того ласкаво приймали від них присягу на вірність в будучині³⁾. Розселення робилось не наомацки, не навгад. Рухались до певних меж і пунктів, якими на Україні явля-

1) Памятники Киевской Комиссии, III, 2, 179, 197.

2) Полтавские Губернские Ведомости, 1898, № 40.

3) Ефименко, Южная Русь, 53—54.

лись селища, колись зруйновані й покинені під татарським навалом, селища, від яких лишались хіба руїни та гори кісток. Може, колись великі розмірами, можливо, з правильно окресленими кордонами, ці селища, на думку акад. Багалія, по кількості населення були незначні в порівнянні з належною до них територією¹⁾. Чимало лишалось селищ ще від князівських часів, та багато з'явилося в пізніший час, особливо перед Хмельщиною. Так, в Ніжинському полку від перед-татарських часів нараховувалось 10 осель, в XVI в. з'явилося 22, з за увесь час на місці попередніх селищ виросло до 1648 р. (в Ніжинському полку) 135 осель. Приблизно такі ж цифри знаходимо і в інших полках бувшої Гетьманщини. Залюднення краю провадилос'я б більш жваво, коли б не зустрічались досить значні перепони. Сюди відносились боротьба з кочовиками, які шукали невільних робітників за-для своїх господарств так саме, як польські й ополячені українські дідичі шукали собі; часті нальоти сарани, що нищила засіви, чума, що косила в XVI—XVII стол. цілі округи; посухи, які від часу до часу відвідували українські степи, суворі зими і т. и.—змушували населення бігти назад за Дніпро. Але після усунення причини, відкинена хвиля ізнов піднімалась і приносила за собою нові натовпи люду. Хто вони були, відкіля йшли, питання до цього часу не розрішене. Проф. Владимирський-Буданов догадувався, що найбільший контингент колонистів був із Білоруси й трохи з Московії. Чернігівський єп. Филарет приходив до висновку, що „по надписям на книгах местных церковей большинство жителей (по крайней мере, Кролевца) явилось с Волыни, из Острога и Житомира“²⁾. О. М. Лазаревський, пильно розглядаючи питання про джерела колонізації, говорив, що за-для справи заселення Південної України населення Північної не могло дати відповідних кадрів через те, що на півночі України населення було рідке, поміщики дорожили ним, не гнітили податками й працею, й там, виходить, жилось селянам не дуже тяжко, отже, йти їм на південь не було рації. Не було необхідним рухати на лівий бік Дніпра й населенню Волини, де селянин міг ховатись в лісах під час так татарських наскоків, як панських утисків. І з Київщини колонисти не могли, на думку Лазаревського, йти в „дикі поля“, бо залюднення самої Київщини було незначне, цеб-то умови життя в дідичів також були не дуже лихі. Тому Лазаревський приходив до висновку, що єдиним резервуаром колонізації „полей“ могло стати лише Поділля, звідки люде тікали перелякані татарами, що з'являлись з Молдавії. Докази цьому Лазаревський знаходив в однако-

¹⁾ Киевская Старина, 1883, XII, 560.

²⁾ Филарет, Описание Черниговской епархии, V, 231.

вості назв деяких місцевостей Поділля й Південної України ¹⁾). Виншому місці той же дослідник висловлювався взагалі за колонізацію Лівобережної України силами населення того боку Дніпра, ближче не встановлюючи місцевости. Між иншим, Лазаревський певний був в присутності в складі колоністів виходців із Східньої Галичини ²⁾). Пробували вирішати це питання шляхом студіювання пісенної творчости українського народу та сусідніх словянських народів—так робив, напр., Милорадович, але висновки його не можна взяти за точні, бо доліджені ним матеріали і що до кількості і що до якості надзвичайно не великі. Не рішається питання й лінгвістами, напр., акад. Кримським, Михальчуком та иншими. Звідки йшло населення, якої саме етнічної галузи воно могло бути, не так це вже й важливо. Певне одно, що серед українських колоністів безумовна присутність ріжноманітних етнічних елементів: і східньої (москалі, поляки, чехи), і динарської (українці, серби, болгари), і пелазгичної (албанці, греки), і німецької (німці), і тюрко-монгольської (турки, татари, кемлики), і ин. рас були тут репрезентанти³⁾, але пануючою стихією була українська: в ній розпускалися всі елементи, засвоювали український побут у всіх його проявах, захоплювалися українською культурою, асимілювалися і мовою, і звичаями, і укладом, і вірою, і особливою національно-класовою свідомістю. Таким чином, мав рацію проф. Максимович, в поставленому питанню відокремлюючи лише дві національності по культурній відзнаці—польську, що представлялась класом земельного капіталу, і українську—представників праці. Названі групи ріжнилися не тільки з боку культурного, але й юридичного та особливого фактичного положення речей. Тут фігурували не просто класи, але класи-національності, нарід пануючий та недержавний. В складі першого могли бути й представники, етнічно звязані з другим, але вони культурно ізлялись з пануючим народом, перейнявши психіку пануючої національності. Таким був Я. Вишневецький, ренегат ⁴⁾ „для великого богатства“, по виразу Копистенського. Подібне ж траплялось і з недержавним народом. Пануючий нарід був командуючим класом: за ним власне визнавалось право на власність. В недержавного українського народу було хіба право користання чи, в кращому випадку, володіння нерухомостями; отже він боровся за таке ж право власности, яким закон наділяв шляхецтво. Бажання чис-

1) Л а з а р е в с к и й, Очерки, III, 97—99.

2) І б., II, 146.

3) М а к с и м о в и ч, Собрание сочинений, I, 252.

4) А р х и в Ю г о - З а п а д н о й Р о с с и и, ч. 3, IV, 4 пер.

ленних таких володільців, позбавлених цього права стати „на ноги“, зробитись добрими господарями, спонукало їх шукати щастя в казковому Ельдорадо—в „вольных степях по сю сторону Днепра“. Оскільки енергійно перетворювались в життя такі наміри, доказують цифри люстраторів. З люстрацій 1581 р. видно, що на київський район приходилось 52 села — 1 на 4,2 кв. милі, в самому кінці XVI стол. щільність населення значно піднялась, так що одно село приходилось в середньому на 2 кв. милі—1625 року в північній частині Київщини—на 1,4 кв. м. (в південній заселення запізнювалось, там 1 село приходилось приблизно на 3,2 кв. м.). Зібрані О. Яблоновським цифри показують, що зріст сільських осель ішов рівнобіжно із зростом міських осель, хоча й цифри трошки розходяться. 1625 р. в любецькому повіті приходилось міських поселень 4 на 85 сільських, в Київському пов.—42 на 145, в Остерському 7 на 35, уві всій південній смузі Київщини—68 на 370. Росла також густота населення місточок і міст. Київ 1545—1552 рр. мав 487 будинків, 1570—72 рр.—808 буд., 1622 р.—1 750 буд.; в Острі 1545—52 рр. рахувалось 120 будинків, 1616 р.—322 будинки, в Каневі 1545—52 рр. було 226 будинків, 1622 р.—290 буд.; в Черкасах спочатку нараховувалось 258 будинків, 1616 р.—950 буд., 1622 р.—1 120 буд. і т. и. Густота насеєння йшла, до певної міри, за рахунок деякого зменшення маленьких місточок, що помітно, напр., на людності Романівки, Гуляниці, Стеблина та инш. Де-не-де помічалось зменшення, й не з'ясовувалось почасти сторонніми причинами, як-от виїмка населення татарами, смерть під час боїв, чума і т. и. ¹⁾), головною ж причиною треба признати старо-польський економічний режим, який біля великого поміщика не терпів дрібного власника або володільця; досить було з'явитись сякому чи такому поселенню, як „фронтом на 11 годин“ виростав панський замок—резиденція поміщика, негайно протягавшого цупку руку до коміра уникавшого „панської ласки“ дрібного господаря чи карликового підприємця ²⁾). Поміщик міг це робити, бо на його боці був закон, що вже від давен ще за Городельської унії—віддавав у виключно панське володіння нерухомості, й насамперед землю. Володіння землею насило загальну назву *possessio. In jure possessionis* перебували й місточки, й села, *oppida cum villis*, поля, луки й води.

Але поміщик мав право, ширше за звичайну *possesio*. В дійсності то було право власності, що для XVI—XVII стол. доказується актами й кадастровими записами. Там *jus possessionis* зветься правом вічним

¹⁾ Ł o z i ń s k i, *Życie Polski*, 5.

незалежно від того, була нерухомість фундованою чи дарованою¹⁾. Як вічне право, *jus possessionis* звалось *dominium et proprietas* і завіряло в собі права *sibi reservandi, tenendi, habendi, utifruendi et pacifice possidendi, in usum convertendi perpetuo et in aevum*²⁾. Виходить, *possessio* й *dominium* в життю признавались ідентичними поняттями. По суті феодального права, *jus domini* підлягали не тільки поверхня землі, а й текучі води — річки та ріки, що й обнімалось формулою: „*terra cum fluvio et mobudino in eodem fluvio sibi sane*“³⁾: *Jus possessionis* alias *jus domini* мало різне походження. Звичайно воно було привілеєю, тому „надаваемые добра“ були „чисті“ від усяких повинностей⁴⁾, так що населення працювало виключно на упривілейованого поміщика чи відкупившого в нього маєтність посесора. Рядом стояло інше поміщиче право, яке звалось „доживоттям“ чи *beneficium*, помістям, якому могли наслідувати лише чоловіки. Доживоття давалось на одно — два й не більш як чотири, п'ять поколінь. Переходило воно до окремих осіб, які могли мати різні доживоття. Відомі випадки, коли одержавший *beneficium* мав право володіння на одно доживоття в одному місці, і кілька в іншому; до того земля чи село могли ділитись на частини, йшли в *beneficium* й були вільні від доживоття. У всякому разі люстратори підкреслювали, що треба було мати „*dożywocie na każdą wieś specyalne*“. Після вичерпання певного часу доживоття підлягали оподаткуванню, котре сплачували мешканці села, на яке тимчасово давалось *beneficium*. На практиці доживоття не виходили з рук нагороджених. І майно першого роду і те, що ставало приватною власністю другого роду, були доступні всім юридичним зділкам, присущим праву власности на нерухомості; з ними тісно звязувалось *jus haereditarium*, *prawo zastawne*, *sprzedaż* і т. и. Держава гальмувала різні операції правні що до нерухомостей, але остільки, щоб від того не терпіла *servitia bellica*. Шляхетський рід мусів подбати, аби землі не переходили до чужих рук. Поміщикам давалася земля — в їхній волі було визискувати її з найбільшою вигодою силами місцевого населення. За-для того й було важливо відповідним чином розломити населення на групи й забезпечити поміщикам „подданных“, цеб-то цілий недержавний нарід в його колективно-трудовій сукупності та організації. Недержавна народність уявлялась юристам-догматикам фактичним явищем. В формулах, які вигадувались за-для визначення держави, виходили з представління простої держави з

1) *Źródła dziejowe*, V, 31.

2) *Ib.*, V, 159 — 160.

3) *Ib.*, V, 54.

4) *Ib.*, V, 44, 68.

єдиною національністю, що звалась народом, яким в Польщі признавалось лише шляхецтво. Вся решта маси не уявлялась повноправною, тому український люд навіть не мислився в стані рівноправства. Він стояв на нижчому щаблі не лише відносно шляхти, але й польського селянства, від якого відокремлювався в культурному, економічному й правовому відношенні. Юридичний титул був нижчим, недержавний нарід мислився старовинними догматиками, яко переможений. Права останніх лічилися актами милости з боку польського уряду. А тому економічне та інше визискування протікало в даному разі виразніше. Економічне визискування зводилося за-для недержавного народу до того, що він попадав в положення колонії, розцінювався, як нижча особа, з нижчим *existenz-minimum*'ом, з меншими потребами.

Тому недержавний нарід працював і жив в інтересах державних центрів і за-для інтересів державного народу. Хліб, що Польща висилала до Зах. Європи, був український. Сотні тисяч ластів його безслідно пропадали для недержавного населення „полей“, яке в той же час перебувало в тяжких економічних умовах. На думку монарха початку XVII в. ченця Івана з Вишні, родини українських селян вкривались однією чумаркою, їли порожній борщ з однієї миски, ходили обдерті та в лохміттях, тим часом як пануючий нарід мав усього в достатку ¹⁾. Сума використаних з недержавного народу благ була більша за ту, що поверталась. Справді, Боплан говорить про злиденні халупи, з яких складався за його часів Київ, тим часом як в Польщі виростили розкішні палаци, провадилась тонка європейська культура. Українські міста уявляли собою ярмарки, в яких не могло бути широких оборотів, тому міщане займались найбільш хліборобством і не мали голосу в Сенаті, тим часом як Краків користався там представництвом, польські міста мали різні *privilegia* й цвіли.

Стан освіти, положення конфесійне в Польщі та на українських „кресах“ різнилились, так само як права що до майна. Дрібним власникам-козакам доводилось із зброєю в руках добиватись визнання нащадкових прав за-для себе, селянству — обороняти пережитки в сфері процесуального права, то-що. Приватно-правові питання, таким чином, приймали значіння публічно-правових, захист індивідуального інтересу (релігія, освіта, добуваюча промисловість) набували значіння державне. Словом, культурний, правовий та економічний менти за-для народу недержавного мали інший зміст і інше значіння.

¹⁾ Г р о м а д а, I, 25—27, 29.

Вони породжали суб'єктивне визнання зв'язку даної національності в ній самій і з даною територією й направляли народню політику в бік виключного панування в межах даної території, по-за якою недержавний нарід себе не уявляв і яку признавав своєю. На цій території й складався оригінальний побут (особистості якого передавались від покоління до покоління) і свої власні економічні центри. Первісне накопчення, що збиралось в руках представників пануючого класу-народу, який тягнувся до центрів „государственных“, викликало боротьбу, а за-для перемоги в ній пануючий клас - нарід творив органи влади із своїх представників і старався розколоти нарід недержавний на різні групи, готично розкладені одна над другою з вершком на капітелі з представників командуючих класів, в руках яких і зосередилась організація влади. В Польщі влада була в руках панських родів. Новітній історик польської культури підкреслює все значіння родової організації польського народу в справі державного укладу Польщі ¹⁾. Люстрації не раз відтіняють родові з'єднання то в військових відношеннях, то в сфері відношень володільських ²⁾, то ще інших. Державцям - землеволодільцям, що виступали як репрезентанти окремих родів, підлягало „кресове“ населення в різноманітних комбінаціях. Існувало кілька видів залежності від польських державців. Нагорі були бояре. Вони служили легкою прокладкою поміж верхами населення польської держави та низами його, володіли невеличкими клаптиками землі в окрузі замків і обов'язувались військовою службою на користь замків. Жили бояре то окремими родинами, то родами й самі обробляли свої поля. Військова служба відбувалась за володіння землями, тому й землі їхні носили назвисько „служб“. Військова служба замінювалась різними замковими повинностями, напр., сторожею або доставкою листів і т. и. Боярам не закривалось право орендувати землі у „великих панів“ і т. и. права ³⁾. Ось чому боярство вінчало собою населення землі, за яким права на нерухомості *in principle* не признавались. Нижче від бояр була велика кількість сільського люду; він по землі був розбитий також на служби, які розумілись як певна кількість „даней“. „Slużba“, говорять люстрації, „jest do daní w wsi przyłączone, z której podatki mają iść do zamku“ в вигляді праці чи ремонту, чи уплати „кварти“—краще, п'ятої частини прибутків, що збирались з населення за - для утримання найманого війська ⁴⁾. Однак се-

1) Łoziński, Życie Polski, 142—143.

2) Źródła dziejowe, V, 90, 111, 196; XX, 26, 85, 153 та инш.

3) Іб, XX, 7, 26, 49, 51, 16, 17, 20, 57 та инш.

4) Іб., V, 123, 89, 127.

лянська маса не відразу втягалась до такого обороту. Дідичі, зацікавлені в можливості повної обрібки своїх земель, підходили до вказаного явища потроху. Свої села й місточка вони заселяли, об'являючи втікачам „на kresy“ так звані „воли“, цеб-то вільготи, за певну кількість років, і під цей час колонисти звільнялись усяких повинностей так на користь держави, як і особливо на користь дідича. Тільки „*po wyjściu slobody wieśniake powinności odprawować były powinni*“. Змагання утримати селянську масу при собі спонукало поміщиків іноді пролонгувати роки волі й випрохувати пролонгацію в люстраторів, що, звичайно, не визначало звільнення селян від повинностей поміщиків¹⁾. Повинності сільського населення ставалися все більшими. Сільське населення давало натурою частину знятого врожаю та різних відмін іншого власного господарства; несло на двір дідича певну кількість мірок хліба, приплоду від птаства, збору з меду, вносило десятину з солоду, приплід з баранів та кабанів, платило „хлебную дань“ і т. и.²⁾ Окрім того, були ще грошові збори, як-от мито для оплати й утримання челяди, чопове, шосове, поборове, показанщина, гребельне і ин.³⁾ Нарешті, на дідича робили панщину в розмірі кількох днів праці і т. и. Повинності ставали тяжчими в випадках переходу селян до орендарів—тоді селяне не тільки платили й працювали на дідичів, як і раніш, але обов'язувались ще працювати й сплачувати й посесорові⁴⁾. Однак не все населення жило в таких умовах. Частина являлась „непослушною“, незалежною від панської юрисдикції, і самостійною в своєму господарстві. То були козаки, що займали середнє місце поміж боярами, від яких і виводив їх проф. Леонтович⁵⁾, і селянами. По своєму господарчому стану й життю, козацтво зливалось з сільським населенням, по роду служби з боярством⁶⁾. Жили козаки то біля замків, то віддаля від них в селах та хуторах, при чім обняті землі козаки лічили власними. Таким, в тім, було положення лише козаків замкових, козаки ж службові організовані були і в правовому і в економічному відношенні на шталт міщан. Білоцерківський інвентар 1641 р. знає й тих і других.

1) *Źródła dziejowe*, V, 13, 18, 150.

2) *Ib.*, V, 83, 61, 12 та ин.

3) *Ib.*, V, 35, 40, 72, 78; XX, 56—57.

4) Кутшеба, *Очерки Истории Обще-государственного строя Польши*, 175.

5) *Журнал Министерства Юстиции*, 1907, VI.

6) Про козаків у сучасній италійській літературі див. Чьямполлі, *Studi letterari*, погана компіляція з російських істориків, 189—243; *Rawita-Gawroński*, *Sprawy i rzeczy*, останній розділ.

З означеного інвентаря довідуємось, що замкові козаки ділились на десятки, які підлягали команді отаманів; в десятках рахувалось по 10 козаків; десятки ж службових козаків були різної кількості (иногда в службовому десятку було по-над 40 чол.), і управлялись вони десятниками та сотниками; складались кадри службових козаків з міського населення, але не тільки з самих міщан, бо зараховувалась людина і передмістя й ближчих сел¹⁾. Таким чином, козацтво стояло в центрі різних груп громадської організації низів і вербувалося з представників усіх їх. По сеймовій постанові 1638 р., викликаній невдачними козацьким повстанням, козаки прирівнювались до селянської маси. В подібному стані знаходилося фактично й населення дрібних містечок. Іншого й не могло бути. Міста не мали розвитку, оброблююча промисловість в них не мала збуту. Організація широких промислів являлась непрострбною при доставці високих фабрикатів, що одержувались безпосередньо з Західної Європи головним споживачем—поміщиками та урядовцями. До того ж бракувало на місцях і відповідних матеріалів, з яких можливо було б виробляти файні, „высококоштовные вещи“²⁾. Поета Марштин писав, що панські покої мали багато срібних та золотих речей, перлів і самоцвітних камінців, едвобів, дорогоцінних тканин, усяких шпалірів, виробів слонової кости, то-що³⁾. Памфлетиста Старовольський гірко відгукався на появу розкошів і багатств, що псували сучасне йому громадянство. В попередні часи, казав він, королі ходили в кожухах, а тепер візник покриває собі кожух червоним верхом, аби відокремитися від простої людини; раніш шляхтич їздив простим візком, а тепер має шестерик в берліні, оббитому шовком; раніш пили добре домашнє пиво, а тепер і візники пропахли венгерським⁴⁾. Нічого подібного не можна було мати в українському містечку. А коли б і можливо було виробити потрібні панству речі, то це виносило б більш грошей, ніж коштував закордонний крам.

Відсутність попиту вела до того, що ремесла, які з'явилися, і торгівля ледве животіли: міське населення, маючи в себе перед очима багато земель, воліло краще звертатись до сільської, незрівняно ліпше цінованої праці. То з дозволу уряду, то простим грабунком—*jus occupandi* в ті часи являлось трохи не найпопулярнішим правом—міста почали здобувати землі. Коли захоплені дідами й здаваємі в оренду землі приносили їм ренту, яка допомагала збільшувати „земельные добра“ й зби-

¹⁾ Rawita-Gawroński, Sprawy i rzeczy, 99.

²⁾ Киевская Старина, 1885, I, 82.

³⁾ Łoziński, op. c., 17.

⁴⁾ Костомаров, Русская история, II, 173—4.

вати капітали иноді в величезних розмірах¹⁾, то такі землі могли мати більше значіння й для міст, що організовували своє господарство по типу панського—визискували землю, заводили пивниці, винниці, млини і т. и. Млинарство давало дідичам великі прибутки, бо ж до панських млинів селяне мусіли везти хліб на помол. Лишки хліба (при найнижчій обрібці земля давала врожаю не менш як сам-20) допомогли господарству дідичів одержати привилей що до переробки зернових лишків і борошна в вино, що, своєю чергою, являлось джерелом нових прибутків. Дідич користався всіма вигодами від торгівлі, то-що. Всі ці і подібні умови спонукали міста добиватися й собі привилей, подібних до панських, тим більш, що дідичі прагнули монополізації деяких відмінків торгу в своїх руках: старости й коменданти настоювали на передачі в їхнє розпорядження плодів мисливства, лишаячи в руках здобичників тільки частину його²⁾. Деяким містам пощастило добитись привилей в вигляді магдебурзького права. *Jus magdeburgiense* звільняло міста від юрисдикції королівських урядовців та приважних володільців. Міста, одержавши відповідні хартії, лічили себе незалежними в *sprawach zwykłych*³⁾, то-що. Але власне магдебурзьке право являлось становим кодексом, тим часом як в українських містах панував принцип всестановости, в економічному ж відношенню різниці між містом та селом не існувало. Коли можна казати про яку відзнаку, то для великих міст номінально такою була професійна, міське бо населення об'єднувалось у цехові організації⁴⁾. Магдебурзьке право збивало різноманітне по припису й національності міське населення, що, однак, не заважало національним або конфесійним групам зберегати своє обличчя⁵⁾. Магдебурзький кодекс перетоплював усіх в одну масу, урівнював і виламлював з-під старого розуміння „землі“. Але це зовсім не означало фактичного виділення. О. Яблоновський рішучо встановив, що власне різниці між містом і селом не було, навіть термінологія за-для визначення того чи іншого не дотримувалась, заняття й господарчий уклад міста й села фактично були одні й ті ж⁶⁾, і мешканці міст являлись такими ж „послушними“, як і населення сел і хуторів. В той же час міста мали свої села, левади й сіножаті, мали свої будови, розпоряджувались територією

1) Киевская Старина, 1883, VI, 270, 274; 1880, XI, 344.

2) Грушевський, Історія України-Руси, VI, 147.

3) Źródła dziejowe, V, 144.

4) Іб., XX, 64.

5) Іб., V, 16, 40, 42.

6) Іб., V, 113, 118, 195; XX, 15, 34.

в самому місті, здавали землі під чинш, володіли млинами, броварами, винницями й гутами, рибними ловлями і т. и.¹⁾ Головна хиба в організації міського господарства завірялася в його великій несталості, яка викликала особливим положенням командуючого класу. Дідичі-шляхтичі мало рахувались з привілеями міст і одночасно не терпіли поряд із собою представників непривілейованих. Привілеї скрізь і всюди були непризнаними шматками пергаменту без реальної цінності, бо не підпірались силою. Це не могло сприяти зростові українських міст, особливо тих міст, які не мали повного магдебурзького права і *de facto* відрізнялись від сел хіба назвою. Такі були міста, що стали потім полковими й сотенними центрами. В них все залежало від панської волі. Стан мусів погіршати після того, як Польщу відрізано було від Балтицького моря і їй довелось шукати виходу десь до Чорного моря. Коли б це трапилось, в Україні все населення необхідно повернулося б в підданих, обов'язаних працею на польську шляхту. Дрібні власники й володільці, як-от бояри, козаки й невеличкі міста, і без того не витримували конкуренції з великим дідичем або з його наймачем, що заневолили й зруйнували населення. За часів повстань бунтарі хапали не дорогоцінності, а найбільш потрібні за-для господарства речі й продукти першої необхідності. Наливайківські натовпи, що кинулися на Тучин і Коростянин, по заяві потерпівших вірмен, хапали собі сокири, гуси, ремінне лезиво, вулики з бджолами, коси, шапки, жупани, кожухи, сідла з повстю, сорочки і т. и.²⁾, бо ж у них не було засобів самим виробити названі речі чи купити їх, тим часом за один злотий в той час можливо було добре одягтись³⁾. З виходом до Чорного моря шляхецтво загрожувало поставити в аналогічне з селянами становище й представників власницької дрібноти.

Та рух Польщі до Чорного моря⁴⁾ не міг бути досить корисним для Криму, в якого в такому разі пропадала можливість набирати в українських селах невільників за-для праці в себе. Так витворилось дві сили: а) в середині Польської держави в вигляді класу дідичів, що представляли польську культуру, і козацтва, що об'єднувало круг себе сумежні з ним групи міщан та селян в недержавний нарід, і б) в межах південної частини Східної Європи дві сили суверенних народів — польського й татарського. Сучасники так і оцінювали положення речей, яскраво визначених при вибухшому повстанню Хмельницького Богдана.

1) *Źródła dziejowe*, XX, 18, 11, 16, 151, 85.

2) *Киевская Старина*, 1884, IV, 542.

3) *Памятники Киевской Комиссии*, I, 44, 147, 160; II, 92.

4) *Покровский, История России*, III, 36—37.

1648 року. „Les grands gentilshommes polonois“, читаємо в одному західно-європейському огляді: „voyant que frontières étaient bien peuplées, volant de profiter de l'occasion y achetèrent de grands biens et y mirent de Polonois et les cosaques ne purent voir qu'avec un oeil de jalousie ces nouveaux voisins“¹⁾. Рух Хмельницького в селах обпірався на селян-кріпаків, в містах—на пролетарський клас, який з'явився в наслідку пристосування утворених дідичами ремісників за-для задоволення найближчих потреб господарства; робітники не ухилялись і раніш від участі в революційних рухах²⁾. Броварні, винниці, селітряні майдани, гуті й буди, де перероблювались лишки хліба й добувалась сировина за-для вивозу, були кинені робітниками³⁾, „записавшимися в козаки“⁴⁾. Міста, „видя тесноту себе от польских людей“ захитались⁵⁾. Польські королі, в своїй борні з феодалними порядками, хтіли скористатися почавшимся рухом, якому потай допомагали⁶⁾, що видко, між иншим, з листів Хмельницького-Богдана до короля⁷⁾. Козакам допомагали й сусіди. Московський уряд, який стремив до Чорного моря й бачив в Польщі небезпечного конкурента також на Заході, потай посилав козакам військові припаси та гроші⁸⁾. Швеція зводила з Польщею рахунки за Балтику й виступила в найскрутнішу за-для козаків хвилину. Кримський хан дав в розпорядження Богданові свої орди, за що після Корсунського бою мав подарунок в вигляді 8 000 полонених⁹⁾. Змуровані польською шляхтою замечки та допомоги всеєвропейських купців Гданська й Торуня не могли дати відпору, по виразу Бруховецького, об'єднавши круг себе кола недержавного (українського) народу, козацтво викинуло гасло боротьби за золоту для всіх вільність, „при которой все богатства Бог дает“¹⁰⁾. Виходить, старопольський економічний устрій полягав на двох ментах—достатку земель і примусовій праці. Ці два менти визначали організацію великого земельного господарства. Останне не могло допомагати й підтримувати дрібної власности й промисловости. В тутешніх підприємствах не почувалось потреби через довіз фабрикатів з Заходу. Довіз прова-

1) Le grand Théâtre europeen, IV, 569.

2) Белозерский, Южно-русская летопись, 16.

3) Самовидец, Летопись, 11.

4) Акты Южной и Западной России, XV, 175.

5) Акты Археографической Экспедиции, IV, 169.

6) Архив Юго-Западной России, ч. 3, IV, 11 пен.

7) Rawita - Gawroński, Sprawy i rzeczy, 99.

8) Курце, Состояние России в 1650—1651 г., 58.

9) Костомаров, Богдан Хмельницкий, I, 131.

10) Соловьев, История России, XII, 363.

дився за кошти вивозу зерна й сировини, які, по закону Польської держави, належали шляхетському народові. Цей - то нарід — представник особливої культури на ділі був командуючим класом. Негація зазначених признаков втілялась в козацтві, яке відогравало ролю ватажка недержавного народу - класа. Протиріччя борючих сил повели до скинення командуючого класу - народу й знищення всієї системи господарства. Хмельницький-Богдан зрозумів новий для Польщі стан речей. Він кинув гасло, на яке відгукнулось все населення України. Козаки не виносили конкуренції великих дідичів і посесорів. Кріпаки не хтіли працювати на панів та двірську адміністрацію. Міста не хтіли на далі поневірятись повз з польськими привілейованими міськими одиницями, що прехоплювали в них прибутки. Ремісничий клас сподівався на замовлення, купецтво добивалося вільної торгівлі, православні й протестанські групи вимагали свого визнання. Революція обіцяла місту звільнення від конкурентів та волю торгівлі, конфесійним інтересам повне задоволення, класові селян свободу від панів, козацтву—від великих дідичів. Польська держава не справилась з організацією великого господарства на Україні й збанкрутувала. Народилась нова перегруповка сил.

Відокремившись від Польщі, Україна по новому конструювала своє господарство, давала йому нову організацію після знищення „польского аристократического порядка“, як називав економічний устрій до 1648 р. проф. Костомаров ¹⁾). Але нові порядки не відразу встановились на Україні. Хмельницький-Богдан, звільнивши Україну „из-под кормыги лядской“, по суті, не розв'язував справи нової господарчої організації. Військові невдачі й тяжкий Білоцерківський мир змусили його віднестися з великою обережністю до вирішення економічних проблем, висунених на порядок денний „на другий день революції“. Білоцерківська „угода“ нічого не давала селянству, яке принесло величезні жертви в справі звільнення України від великих землеволодільців. В масах спостерігалось розчаровання й неохота до підтримки козацтва, що кидалось в вічі чужоземним кореспондентам. Переяславський договір юридично також не приносив, ніби, нічого нового що до реорганізації економічних порядків, навпаки—він санкціонував і дрібну і велику власність, при чім дуже глухо говорив про власність селянську. Рішалось питання так, як того вимагало козацтво, цеб-то в інтересах визнання власності, бо до 1648 р. вона не визнавалася за козацтвом. Хмельницький з політичних міркувань не міг в корені рішати земельного питання; радикальне розрішення його від гетьмана могло б відвернути могутнє духовенство й міста. Недостача

¹⁾ К о с т о м а р о в, Богдан-Хмельницький, II, 57.

фінансових засобів понукала Богдана давати вільготи спочатку чужоземним купцям, а потім того привела й до обкладування крамів. Появились і інші обмеження обіцянок. Гостра розривка в царні економічних відносин, радикальна реформа їх, окрім того, ставили б Україну в ізольоване положення, яке приводило республіку до смерті, в чому Україна не була зацікавлена. Далі, скільки не емігрувало шляхецтва, не мало його лишилось на Україні (твердження акад. Василенка про вигнання цілого шляхецтва на Україні ні на чому не засноване)¹⁾ й захопило впливові посади. Хмельницький знав, що нові економічні порядки необхідні, і по власницькому настроєній Московії сердито казав: „вы все только толкуете о лесах и пасеках, а я могу всю Москву переменить“. Але заводити змін не рішався. Польська шляхта, побита на полі бою, відогравалася за дипломатичним столом. Воевода Кисіль шукав „спільної мови“ з козаками та їх ватажками. Бенъовський і представники козацької старшини склали договори, аби об'єднати Україну з Польщею, та пробували повернути шляхті її положення, не звертаючи уваги на те, що шляхта й не могла виконати пропонованих їй договорів, бо ж не могла зріктися своїх прав на землі в Україні²⁾.

Словом, міжнародня обстановка й тяжкий внутрішній стан країни не сприяли переведенню заснованих на радикальних принципах господарчих порядків. Маса, однак, прагнули їх; і гетьмани, що явно хилили в бік *status quo ante*, як-от Виговський, напр., скидувались з гетьманського стільця, ба навіть накладали головою. За новим економічним життям особливо виразно побивався пролетарський клас, який все ж таки сподівався так чи інакше реформувати господарчий устрій України. Висловився цей клас рішучо при Виговському, коли пролетарі „дейнеки“ скупчилися в Полтавському полку круг полковника Пушкаря, видимо, ідеолога нових господарчих течій та приятеля „голоти“. Хоч Пушкаря й було розбито, а дейнеки понесли великі страти, вони не зрікались продовження боротьби, при чому, як і за часів Виговського, опіралися на запорізьку сірому, що жила оригінально-комунистичним строем. Запорізька сірома пробувала в тісних зв'язках з Полтавщиною не тільки в XVII, але й в XVIII стол.; Д. Апостол говорив, що їхні відношення нагадували „доброго парубка з хорошою дівчиною“. Сірома й дейнеки при Бруховецькому пробували завести новий устрій. Вибори Бруховецького в дійсності були переворотом. На Ніжинській раді провадилась не боротьба партій, а захоплення влади, з'єднане з вживанням терористичних мір що до кармазинників. Не можна сказати,

¹⁾ Великие реформи, I, 111.

²⁾ Бобжинский, История Польши, II, 203.

щоб дейнеки не опірались і на теоретичні вчення. Україна знала й крайні вчення, окрім Івана Вишенського, певного монархомаха, який стояв за знищення королів та єпископів, київські ченці висунули Епіфанія Славинецького, що обстоював ідеали християнського комунізму й пропонував улаштувати агапії¹⁾. Запорізька практика, навіч, проводила в життя подібні ідеали. Реалізувати їх на Україні й заходилися запорожці. Зрікшись користання загальним виборчим правом, прийнятим на Січі, запорожці стали здійснювати систему призначень на посади, куди й провели прихильників нових порядків. В своїй внутрішній політиці Бруховецький узяв за керовника честолобного єп. Мефодія, який працював над планом націоналізації землі. Земля об'являлась військовою власністю, отже захоплені старшиною „добра“ підлягали експропріації. Разом з тим до військового фонду мали перейти землі міст та монастирів, від яких для того відбирались документи. Всі міські підприємства, як і майно сільського населення, учитувалось і обкладавалось натуральними та грошовими податками, за-для чого заведено було досить добре фінансове управління через дозорців та скарбових урядовців, заведено було на запорізький шталт інтендатуру, організовано збирання теплої одежі роскинутим по Україні запорізьким залогам. Але накладені повинності були дуже тяжкі; старшина й міста прохали бога, аби хто-небудь завоював Україну та звільнив їх з-під запорожців, що поробились справжніми завойовниками в Гетьманщині. Не дивлячись на суворі міри що до українських земельних власників з числа новопоявленої від часів Богдана старшини, й оживавших представників торговельного капіталу в містах, плани сіроми та дейнеків не здійснились. Міста й духовенство зріклися признати владу Бруховецького. Пробував він опертися на патріотизм населення, відвернути його увагу на боротьбу з московськими боярами та стягнутими до України „ратними людьми“. Та в цей час Дорошенко з'явився на Лівобережній Україні й реставрував приватну власність. Бруховецький упав. На правому березі Дніпра мав перевести до життя нові господарчі порядки паволоцький полковник Попович — і теж не мав поспіху. Україна зрікалась пропонованих їй економічних реформ. Заведення їх було б можливим хіба при недостатчі земель і багацтві на робітничі руки. Ні того, ні другого тут не було. Індивідуальна приватна власність получила повне признання, забезпечуючи кожному володільцеві безбідне існування. В той же час вона натурально вела до мобілізації землі та експропріації населення, цеб-то стремилась до утворення великого земельного капіталу. Сірома и недобитки - дейнеки

¹⁾ Слабченко, Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст., 5.

передбачали всі наслідки земельної мобілізації й росту земельного капіталу. Вони не губили надій зупинити будуче кріпацтво. Тому вибори нових гетьманів і сірома і безземельні старалися використати як засіб до *coup d'état* і заведення порядків, близьких до січових. Іноді такі спроби мали досить значні розміри, як-от при скиненню Самойловича, але позитивних наслідків не було. Революційні вибухи „своевольных людей“¹⁾ гасились силою. Московські власті, які спочатку недовірливо ставились до вигадок що до організації за-для боротьби з „коромолою“ охочих військ на Україні, налякані в себе разинівщиною, врешті пішли на зустріч ідеям „порядка“ й фіксували це в договорних артикулах. Перемогла індивідуальна власність. Земля спочатку була розподілена поміж багатьма в вигляді дрібних господарчих одиниць, але пізніш стала дробитись поміж нащадками та збиратись в руках вже небагатьох. Так визначались кінцеві пункти в справі нерухомостей. Відчуження нерухомости перетворювало бувших власників у безземельних і віддавало їх в розпорядження великих землеволодільців. Тому прав Соловйов, коли казав, що „начальные люди (в Украине) стремились упрочить свое положение, стать землевладельцами и приобрести как можно больше власти над земледельческим народонаселением этих земель“. В ім'я концентрації „земельних добр“ старшина вживає всяких можливих засобів, хоча й, по запевненню Виговського, користувалась далеко на всіма бувшими в їх розпорядженню мірами²⁾. Процес обезземелення тягся досить довго й закінчився кріпацтвом українського селянства. Іншого й не могло бути, бо Україна, поділена постановами Андрусовського миру й позбавлена спочатку війнами за незалежність, далі внутрішніми усобицями, економічно не встигла стати на тверді ноги. Оточена сильними державами, що жили з примусової праці, вона не могла залишитись ізольованою, а, попавши в сферу російських економічних впливів, свій господарчий уклад по необхідності стала пристосовувати й нарешті інкорпорирувалась загально імперськими й перебудувалась по його типу. Проте, і географічне положення, і оригінальна історія, і побут, і інші умови наділили українське господарство характерними особливостями, яких не зустрічаємо в сусідніх народів, або коли вони й зустрічались там, то з значними відхиленнями. І внутрішні і зовнішні причини витворили особливу господарчу структуру в Гетьманщині. Структура ця характеризувалась перевагою індивідуальних й договорних засад, що червоною ниткою проходили в усьому минулому українського народу.

¹⁾ Полное Собрание Законов, II, 1254, 846.

²⁾ Соловьев, *op. cit.*, XV, 1484; XI, 23.

РОЗДІЛ II.

Революція 1648—1654 рр. повела за собою вигнання великої земельної аристократії та перехід земель до українських трудових мас. Повставші селяне й козаки знищували й грабували панське добре, забірали й загоняли панську худобу, присвоювали запаси панського добра, заорювали посесорські межі й освоювали панські землі. Жах війни спонукав багатьох кидати рідні місцевості й нагріті господарства. Юрби полягли головою на полях смерті, багато було взято до полону татарами. Тим більше земель та маєтків опинилось в руках уцілілих і позісталих. Позбавлені хазяїв землі лежали без догляду й у великій кількості. На них і кинулись всі—і безземельні, і ті, що мали землі, дрібні і великі землеволодільці, рядові мешканці й старшина, тубільці й „всякой вери и нации“ чужинці, які поспішились акліматизуватись та взяти участь в розділі ¹⁾). Українська влада розгубилась перед багатствами, що лежали в її ногах, розмірів яких не могла навіть обчислити. Вона встигла хіба проклямувати це й до деякої міри перевести в життя, що, лишившись неапроприйованими, „земельные добра“ являлись військовою чи національною власністю. Та розпорядитись ними не спромоглась. „Військовий“ земельний фонд стихійно танув і переходив у приватну власність до окремих (великих і дрібних) окупантів. Jus primii occupantis було відоме й перед Хмельнищиною. І перед Хмельнищиною воно не регулювалось, не дивлячись на проекти, які представлялись тодішніми економістами. К. Опалинський в „Сатирах“ висловлювався проти самовільної окупації, находячи, що, при індивідуальних захватках, правильної постановки господарства й захисту його не могло бути, й проектував роздачу земель ветеранам армії по одноманітному і непохитно здійснюємому плану. Виступали з проектами І. Верещинський, П. Грабовський та инш. ²⁾). Хмельнищина зробила й панські маєтки й безкраї степи „вольними“ в тісному розумінню цього

¹⁾ Кулиш, История воссоединения, I, 48.

²⁾ Biblioteka Warszawska, 1898, XII.

слова. Тому вони й почали розхоплюватись охочими під засіви, сіножаті, то-що. Доступ до них „ником заборониван не бивал“. Лише при зростанню населення довелось закріплятись в окупованих, освоєних земельних ділянках¹⁾. З цією метою иноді доводилось в числі інших способів, трусити й грішми, аби одержувати дозвіл відповідних урядів, від яких залежала доля окупованої власности. 1698 року говориться в листі полк. Свічки: „обрадившися колко (нас) человѣкѣ товариства за Высокий Кут гроши положили и за вѣдомом панов полковниковѣ гайки и лѣсь чорній на паи раздѣливше до сего часу держалисмо“. В полк. Свічки було 5 паїв, в старшого козака — один, решта мали 9 паїв. Паї пропоновано було Свічкою купити за 110 зол.²⁾ пирятинському самоврядуванню. Траплялось, однак, що замість однобічних захваток земля роздавалась. Але й тоді лишалась змога захваток прилеглих до розданих земель, то негайно поступавших „в дѣль“, то „владѣемих вопчѣ“³⁾. Проте, на деякі особливого значіння ділянки уряди мали спроможність накласти заборону, зробити їх невідчужними як що не на завжди, то хоч на якийсь час. Зразок такої практики бачимо в 80-тих рр. XVII стол. на одному з „островів“, заборонених полк. Свічкою до відчуждення й визискування протягом п'ятьох літ⁴⁾. Універсалом 1668 р. Бруховецький дозволяв „волное каждому вездѣ гдѣ хто похочеть помешкане, особливе на поселение на руинах мѣста“⁵⁾. Дозволялися й вільні захватки та визискування окупованої землі. Останнє признавав 1715 року сотник Вакуленко. „Нивъ три на горѣ к Лубнамъ mezi моими нивами виорал“, писав Вакуленко: „и не знаю, чи они“. Це не було актом старшинської сваволі що до майна підлеглої особи.

Названий сотник любив оформлювати свої справи. Отже відносно тих трьох нивок, визискованих не один рік, Вакуленко робив публікацію. „Я их собѣ не пригортаю надаремне“, підкреслював сотник та прохав власника відгукнутись⁶⁾. Коли б показані нивки комусь належали, то власник міг би відгукнутись хоч по смерті сотника (коли над діяльністю Вакуленка почалось слідство). Але на присвоювання нивок ніхто не скаржився. Вільне користання ними не викликало протестів. Але окупація не лічилась безмежною, особливо коли землі були до певної міри заселені й населення могло претендувати на ті, а не

¹⁾ Мотыженский Архив, № 35.

²⁾ Стороженки, Фамильный Архив, VI, 122.

³⁾ Миллер, Архивы Харьковской губернии, 97, 99.

⁴⁾ Стороженки, VI, 394.

⁵⁾ Миллер, ор: с., 109.

⁶⁾ Стороженки, VII, 50.

інші земельні ділянки. Про це виразно говорилось в універсалі 1667 р. з приводу одного випадку, коли Бруховецький приписував при оссиратіо звертатись по згоду до місцевих землеволодільців — в даному разі „отчичовъ“¹⁾. Така згода вносились до актових книг; на практиці, однак, обходились без цього, бо життя вимагало інших, не нотаріального характеру ознак. Власне вимагалось, аби захватки були активними чи в землю вкладалася б праця.

„Вложенна праця“ мусіла бути очевидною для всіх, наприклад: диким овочовим деревам зроблено прищепу, зроблено будови, заведено город і т. и.²⁾. Вкладенням праці доставлявся володінню окупанта пріоритет. Заперечати оссиратіо в такому разі не доводилось. В справі 1669 р. Ф. Жученко, скаржачись на Я. Веренченка, казав: „мог би-м му пребачить, кгди би его першая займа, але я-мъ почаль первой свою греблю грунътовати“³⁾. Й суд згодився з такими доказами. Іноді в подібних випадках суд, однак, за особою, що мала право, але не користалась з нього й зізволяла на захватки, визнавав право на деяку компенсацію з боку окупанта⁴⁾. Відсутність згоди з боку володільця даної ділянки покривалась дозволом місцевого уряду, де провадилась оссиратіо. Так, Мизиненко обняв під будову частку землі, що належала А. Демі. Останній від Мизиненка „жадное корысти з того не мал“, а тому й звернувся за допомогою до суду. Викликаний Мизиненко пояснив, що він „не сваволне на томъ плещу жилъ, але за позволенемъ отаманскимъ и войтовским“⁵⁾. Отже, за-для законности окупації вимагались дійсне володіння землею й вкладена в неї праця та гроші⁶⁾. Інші умовини не мали серйозного значіння. Зокрема, в XVII стол. досить рідко показували на сумлінність володіння, чого добивався арт. 81 розд. IV Литовського Статуту⁷⁾. Окупація, як така, могла існувати лише при рідкому населенню й багатстві вільних, не оброблених земель. З ростом населення, ущільненням його, отже й з розбором „земельних дібр“, вона потроху перестає бути правомірним явищем для мас, хіба тільки старшина ще може проводити її, не припускаючи до того нижчих верстов. Про старшинські захватки читаємо в акті 1734 р.: „на степу трави козакам, которіе издревле бывало для нужди своєї сво-

1) Миллер, ор. с., 108.

2) Актовые Книги Полтавского городского уряда. III, № 46, 54.

3) Іб., II, № 65.

4) Іб., I, № 104.

5) Іб., I, № 20.

6) Генеральное следствие Черниговского полка, 296.

7) Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 99.

бодно косять, какъ прикащики весма не толко косит възбраняют, но и их, козаков, поля и сѣножати поотнимали“¹⁾). Потрібна була ще одна умова за-для зміцнення надбаного окупацією володіння. Такою являлась давність. Питання про давність в українській історико-правній науці спірне. Є голоси, ніби інститут давности на нерухомі добра був невідомий Україні, у всякому разі в XVII ст. Акад. Василенко запевняє, что статутова давність на Україні не мала признання. З першого погляду подібне твердження ніби має під собою ґрунт. Справді, в актових даних майже не зустрічаємо вказівок на статутову давність. В одній справі, напр., читаємо: „час немалый баба промешковала, господарство доглядаючи“²⁾). Тут загальний вираз без дальшого конкретного змісту. Однак рядом зустрічаються вказівки й на десятирічну давність. В актах на володіння нерухомістю українська старшина взагалі керувалась Статутом, керувалась вона ним і в питаннях давности³⁾). Про значіння її довідуємося з листу генерального судді Прокоповича 1696 р., який було адресовано лубенському полковникові Свічці. „Небожчикъ Захарияшенко“, писав Прокопович: „тестаментом пану Никите Радионовичу записал займище дубровное над р. Оржицею, о чом жена небожчикова свѣдома была и любо у килка десятилѣтнюю давность тая дуброва завелася. Еднакъ поменений Никита Радионович тоєю давностью тоєю дуброви не утерялъ з рожних причинъ“ (він перебував не на Україні, а в турецькій неволі, що, по Статуту, давність припиняло)⁴⁾). Таким чином, перед нами не лише згадування про давність, але говориться про обґрунтовану саме на Статуті давність, і це йде від компетентної людини. Ця вказівка не одинока. Про статутову давність говориться в справі Б. Котка, який „хуторец прималь болшей 10 лѣт“⁵⁾). В другій справі від 1670 р. читаємо: „през десять лет долгу не доходили, почему вѣчно должны молчать“⁶⁾), що текстуально позичене з Статуту. Проте, за-для XVII століття, за-для доби хуртовин, на Україні статутова давність не мала рішачого значіння. Ця риса з'явилася в XVIII віці. Давність сама по собі звязана з руйнацією та нищенням речі, викликаною часом і довжиною людського життя. Поки є річ або зацікавлений в ній суб'єкт, можливо говорити про річ і оборону її протягом певного строку, можливо набувати чи губити її, обороняти її

1) Стороженки, VI, 17.

2) Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 10.

3) Стороженки, IV, 537, 538, 540, 541.

4) Іб., 455, 456.

5) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 84.

6) Іб., II, № 71.

в рямцях певного часу, встановлювати ту чи іншу конкретну давність, що підкреслювалось вже Савіній й Пухтою, а в російській літературі проф. Енгельманом¹⁾). Але ця конкретна давність—в тісному звязку з конкретною ж життєвою обстановою. Конкретні обставини на Україні після Хмельнищини приводили до того, що розуміння власности й володіння гостро не відрізнялись, хоча судова практика іноді й пробувала це зробити. Відсутність різниці з'ясовувалась тим, що власність і володіння епоки „заверюхь в Україні“ (по виразу літописця) мали одні й ті-ж ознаки, що звязуються, на думку видатного цивіліста Ганса, лише з власністю. Ознаки ці: визнання самим власником речі своєю—суб'єктивний мент, і визнання її такою з боку других—мент об'єктивний. Сукупність цих ментів приводила до того, що володіння окупованою нерухомістю кожного разу мусіло доказуватись не лише possessor'ом, а й сторонніми особами. Тому в Україні XVII в. по необхідності розвивалась набуваюча давність, а при її допомозі з'явилась і власність²⁾). Набуваюча давність в руки володільця нерухомости давала міцну зброю за-для захисту проти зазіхання з боку третіх осіб. „Права, по которым судится малороссийский народ“ в розд. XIV, арт. 7 з цього приводу говорять: „никто из владѣнія своего, в которомъ какимъ бы образомъ... вступил, виступить и из оного изгоним битъ не долженъ, поки ему судомъ от того не будет отказано“. І в іншому місці: „кто би себе какие грунта и угоды нажилъ, а оние прежде никакова владѣльца не имели или би кто на пустую землю пришелъ и тую землю распахивалъ либо лѣсъ расчищалъ, или занялъ, такожь кому би таковая земля черезъ договоръ или уступку или по жребію (пришлась), таковыя недвижимыя имѣнія имѣют быть того, кто владѣет собственно, как би купленни“³⁾). При такому об'єктивному визнанню ossuratio становиться зрозумілим значіння давности. Революційний мент, коли появилась сукупність суб'єктивної та об'єктивної ознак, вимагає, аби володіння в даний мент в мент визнання, фактично здійснювалось. Фактичний володілець в очах суспільства мав значіння далеко більше, ніж до-революційний юридичний власник, який не здійснював своїх прав. Тому-то юридичному власникові актив на майно відводились вузькі межі за-для відшукання й оборони своїх прав. Лише після того, як земельна мобілізація закінчилась переходом земель до рук шляхецтва, фактичний володілець почав усюватись на другий план—за-для нього заведено було особливу пошукальну коротку давність, а за-для дідича

1) Э н г е л ь м а н, Давность, 5.

2) Б о р о в и к о в с к и й, Отчет судьи, II, 27.

3) П р а в а, розд. IV, арт. 3, § 3.

й пенальний позов в справі оборони тільки права¹⁾. В період же революційної та партійної боротьби було не до усталення термінології. Тоді володіння нерухомістю визначалось фактичним відношенням сил, Тому в XVII столітті й бачимо панування давности володіння, необхідним услів'ям якої лічився самий факт володіння. Коли про пошукальну давність іноді й говорилось, то визнавалась вона хіба за-для викупу відчуженого (в той чи інший спосіб) майна. В XVII стол. давність не обмежувалась. За суб'єктом визнавалися права по попередній, до 1648 р., термінології, засновані на старовинному чи стародавньому володінню майном, яке підпиралось свідками й т. и. „За давністю старожилы не упомнят“, „от давних годов“, „от предков“, „якъ запомнят“, „здавна“ і подібні вирази часто-густо зустрічаються в українських актах²⁾.

В XVIII в., в добу розвитку юридичного обороту й відношень що до майна, коли потрібно було, яко мога хутчіш, визнати власність за даним суб'єктом, заводиться вже давність обмежена (по римському зразку) й зокрема висувається повністю 10-літня статутова давність, відмінена революційним рухом, визнана російським урядом 1732 р., ба й перейнята при Катерині II і в Росії. Таким чином, давність на на Україні пережила дві фази: в XVII в. вона конструювалась по німецькому зразку на взірець *usucapio* і у XVIII в.—на римський шталт, цеб-то нагадувала *praescriptio*. За-для першої досить було факта володіння, для другої ще й *bona fides*; для першої показання свідків, для другої—письменні докази; для другої — строчність значила все, за-для першої—мало значіння фактичне відношення до речі незалежно від строку. Однак і в XVII стол. не зрікалися оформлювання зділок і виправки відповідних писаних актів. Тільки раніші документи позбавились свого значіння в правній свідомості. Попередне закреслювалось революцією, по виразу актових книжок „змазувалось“. Нова сторінка економічно-правної історії України починалась записами після Хмельниччини, і на неї поспішали внести свої зділки по нерухомостях і старі і нові землеволодільці. Підкреслимо, що, дякуючи великій несталості фактичного володіння й панування поняття *possessio* над *dominium*, виправка відповідних документів утруднялась, особливо коли доводилось звертатись за ними до московських урядів. Відтіля, з Москви, грамоти, що правда, давалися, але в дуже обережній формі-уловці. Напр., 1659 року полковий ніжинський осаул Л. Бут одержав грамоту на с.с. Кисілівку й Адамівку. В грамоті за Бүтом визнавалися права

¹⁾ Порів. П р а в а, розд. VI, арт. 93, § 2.

²⁾ Генеральное следствие Нежинского полка, 33, 35, 46, 50, 61 та инш.

на названі села, але попереджувано Бута, що він може лічити Кисілівку й Адамівку своїми, як що до дня видачі грамоти цими селами ніхто не володів ¹⁾. Іноді, в тім, грамоти, яка потверджувала право володіння, було не досить за-для володіння, цеб-то коли зацікавлені суб'єкти не хтіли лічитись з нею. В таких випадках давалась більш дійсна охорона прав, в вигляді, напр., військової сили, як це трапилось 1672 року в володіннях Київо-Печерського монастиря ²⁾. Це, розуміється, було екстраординарною мірою, хоч і вона, як бачимо, не виключалась. Звичайно ж задовольнялись потверджуючими документами на майно, яким володіли.

В XVIII в. видача потверджуючих володіння документів ускладнялася „розыском“ про характер надбання нерухомости й т. и. ³⁾. „Розиск“ був великим засобом впливу старшини на населення, й відомі випадки, коли старшини забороняли вступати в володіння надбаним майном і правами ⁴⁾, що не залишалось, правда, без тієї чи іншої реакції.

Останнім конечним услів'ям володіння нерухомістю лічилось обмежування або, принаймні, символічне освоєння. На Україні практикувалися ріжноманітні відмінки обмежування: в полях проводились широкі сумежні борозни, в маєтках робилися копці, ставились чи закопувалися в землю каміння, в лісових ділянках на деревах клалися насічки, між житлами сумежніми ставився тин чи кладка з насічками, на бортях клалися значки і т. и. ⁵⁾. Український кодекс—„Права“ 1743 р. в розд. XVII, арт. 4, § 1 перелічує грань деревляну, приміти й межі так в нерухомості постійного володіння, як і тимчасових, як-от уходів, де клались то межові, то символічні знаки ⁶⁾. Порівнано часто згадуються „старые копцы“. Відкриття їх або накладення нових знаків робилось в бучній обставі молебнів, покроплення свяченою водою і т. и. Обрядки ці мали значіння і як пережиток, і як спосіб кращого задержання в пам'яті меж, які святились. Межування на Україні було судово-адміністративним, і тільки в XVIII в. з'явився спеціальний інститут межовщиків-коморних та підкоморих. До того ж межування провадилось чинами полкового суду, уповноваженими полкових канцелярій

1) Акты Южной и Западной России, V, 22.

2) Іб., IX, 636.

3) Слабченко, Диариуш, 17.

4) Іб., 16.

5) Українські юридичні знаки власности, на жаль, не мають свого описателя, хоча б такого, як Соловйов, „Знаки собственности“, 53, 31 та инш.

6) Права, розд. XVII, арт. 11, § 1—2.

та членами сотенних правлінь, які обов'язувались „в полковой канцелярии чинить рассмотрение и решение по силе указов и прав“¹⁾. „Права“ обстоювали, аби межування завершувалось „писмом комисарскимъ“²⁾. Комісар робив копці на протязі 5 шнурів (50 саж.) від одного до другого вимірюванням вірьовкою й наносив на папір план виміряної місцевости, після чого операція заносилася до актових книг. „Права“ признавали необхідним заведення у всякій сотні й магістраті інституту межовщиків та їхніх помішників із числа „помѣстья имѣющих и в правѣ искусних людей“ з тим, аби вони до рішення приймали до свого відома не лише великі розмежування, але бралися „и за малые грунта и спори“³⁾. Наведені побажання були розвинені останнім гетьманом в універсалі 1763 р. про заведення в Гетьманщині особливих підкомірських судів „для разбирательства в спорах за земли и рубежи как между владѣльческими, так и между государевыми свободными“⁴⁾.

Замежуванням до реформи Розумовського визначались розміри даної нерухомости лише з приблизною точністю тим більш, що вся операція провадилася в суді (а не на місці) й по документах чи словесних вказівках, досить непевних, сусідів з приблизними вирахуваннями величини земельних ділянок. Провізорний тип величини їх робив можливими нові *оссипationen*. Тільки генеральне межування припинило практику останніх, признавши всі незахоплені землі державною власністю⁵⁾. Але в той час, власне кажучи, не було вже майже захоплювати чого, бо всі землі було апропрійовано. Таким шляхом родилось і оформлювалось землеволодіння в Україні XVII—XVIII ст. в головних своїх проявах. Які ж були форми господарства? Воно було дворовим. Але що таке двір? Поставлене питання належить до числа більш за все нерозроблених в українській історичній науці. Звичайно двором рахувалась частина землі, що прилягала до житла й разом з ним та іншими будовами складала господарчу одиницю. Одночасно в розуміння „двор“ увіходе й те чи інше населення даної одиниці, з огляду на це то більшої, то меншої. Розміри двору залежали також і від епоки. Напр., населення двору в 60-ті роки XVIII ст. було 5,9 душ, в XVII ст.—6,1 душ⁶⁾; в посполітих на двір приходилось

1) Андриевский, Исторические материалы, I, 43.

2) Права, I. с., арт. 2, § 1.

3) Іб., I. с., арт. 9, § 1—2.

4) Миллер, Суды, 58—62, 152.

5) Гамбаров, Вещное право, 187.

6) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XII, 49.

7,8 д., у підсусідків—6,61 д. Але й ознаки „населення“ не досить для в'яснення нашого явища. Для Старої України поняттям двір означались також земля для оранки та інша земля. В згаданих посполітих на двір приходилось 5,96 день (день= $\frac{3}{4}$ дес.) орної землі, в підсусідків на родину, яка нараховувала в своєму складі 4,41 д.,—1,6 день¹⁾. Та й цього ще мало. В Україні XVII—XVIII стол. відрізняли хати й двори, хати з дворами і бездвірні. В Піщанській сотні Переяславського полку, напр., дворових хат рахувалось 72,6% та 27,4—бездворних²⁾. Виходить, за-для поняття „двора“ мусить получитись ще більш складна формула, яка через свою складність не може допомогти в'ясненню поняття, що нас цікавить.

Дослідниками давались апріорні визначення, які лише більш-менш освітлювали питання. Проф. Максимович, напр., догадується, що двором являлась одиниця обкладнення, так що аби уникати виплат на користь держави, кілька дворів з'єднувались в один³⁾. Таке з'ясування, запозичене з великоруської практики, й може бути звязане тільки з XVIII стол. та з системою публічного обложення. На Україні не воно являлося тяжким, а (для того ж XVIII в.) панське. Однак останнє обложення визначалось ступнем заможности двору. У Полуботків, напр., 200 дворів платили осенщину розміром в 10 к. від двору, 3 по 15 к., 2—по 25, 20—по 30 коп., 3—по 2 карбованці, 1—2 карб. 40 к., 1—5 карб. і 1—7 карб. 40 к.⁴⁾. Наведені цифри показують, що об'єднанням кількох дворів в один нічого не досягалось, отже виходить, що формулу проф. Максимовича не можна прийняти. Можливо, що проф. Максимович мав на увазі спеціальний клас населення, козаків - підпомішників, що обов'язувались утримуванням так званих виборних. Але від цього справа не робиться яснішою, бо ж підпомішники платили в залежності також від своїх достатків, а не від двору. Проф. Лучицький висовував особливий мент в розумінню двору — свійське об'єднання двірної організації, й дивився на двір, як на одиницю господарства „сполной семьи или спулки“⁵⁾. Однак у склад двору входили не тільки свійські елементи, в звязку з чим О. Єфименкова вносила поправку в цю формулу й признавала двір сябровою організацією⁶⁾. Але ж відомі двори, які були населені лише родичами

1) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XII, 130, 137.

2) Іб., 48.

3) Іб., 104.

4) Русский Архив, 1880, I, 142.

5) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XII, 105—106.

6) Єфименко, Южная Русь., II, 378; Исследование народной жизни, 65, 66.

або стояли порожніми, так що припускати в них сябрівство не доводиться. Окрім того, не можна доказати, що обкладнення, проти якого не промовляла Єфименкова, йшло по сябрівствах. Та й мимо того, чи „спулка“, чи сябрівство, але в устах названих дослідників ці форми життя ізближувались з так званою великою родиною, яка провадила своє господарство по кількості їдців і звязана була з переведенням звалок—навалок, переділів і т. и. Взявши на увагу сябрівство й не зрікаючися думки про обкладнення, доводиться признати, що обкладалась податками не вся сяброва одиниця, а його частки, на які кожний член мав право. А цього-то доказати й неможливо, та й такий погляд принципово був би неправильним. Хибність в тлумаченню двору проф. Лучицьким та Єфименковою примусила дослідників шукати нових визначень. Федоренко описує двір по Максимовичу, але вносить деякі додатки й показує на отці складні менти: а) одинство й наочність дворової території, б) свійські звязки членів двору, в) відбування публічної служби з двору¹⁾. Другий пункт, що його видвигав Федоренко, зближує його формулу з формулою Лучицького та Єфименкової, отже він не новий; третій також не дає нічого нового, й лише перший цікавий, але, по суті, також нічого не вносить в наше поняття, тому що ознаки, які в ньому показані, лише частиною увіходять в 2-гий і третій пункти формули. Проф. Мякотин також не визначає, але описує двір. На його думку, двір міг бути й простою господарчою одиницею й одиницею складною, зладженою механічно з більш простих та самостійних одиниць, родин, чужих, а то й родичів, які ведуть, однак, окреме господарство та які стоять на різних ступнях економічної самостійності²⁾. В 90-ті роки проф. Лучицький почав ототожнювати двір з дворищем та службою, як одиницею стародавнього поземельного устрою. При цьому дворище обнімало селитьбу з будівлями, орну та иншу землю, що була в складі загального володіння родинної групи³⁾. В цій формулі великі відхилення від висловленої ним раніш. Є цілком правильним, що розуміти двір треба історично,—поняття його відмінювалось в залежності від часу й державної організації. Проте, й нову формулу проф. Лучицького тяжко прийняти. Справді, „служба“ — тільки козака земля, двір же належав представникам і других суспільних груп. Дворище — явище иншого порядку речей, і самий термін згадується в актах дуже рідко — доказ відмірання старих економічних явищ. Нарешті в складі двору бачимо не лише родичів — володіння

1) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XII, 103—104.

2) Сборник в пользу недостаточных студентов, 155.

3) Юридический Вестник, 1890, III, 399.

могло належати й стороннім. Перед великою Європейською війною над розв'язанням спору побивався молодий дослідник Романовський, який підійшов до цього питання після спеціального вивчення, що правда, зовсім невеличкого архівного матеріалу. В наслідку своєї роботи Романовський прийшов до такого визначення двору: „двор есть огороженный земельный участок, занятый одной или несколькими хатами и хозяйственными пристройками... Если место не было огорожено, то хата называлась бездворной... К двору приурочивались все остальные угодья. Второй существенный признак двора — повинности, которые с него отбываются“¹⁾. З приводу пропонованої формули слід сказати, що огороженість не є, по суті, ознакою двору, як і точність в ньому будівель. Зв'язувати з поняттям двору земель не завжди можливо, бо й без них двір не перестає бути двором. Про повинності з двору говорилося раніш. Формули двору, які давалися українськими дослідниками, тісно зв'язані з визначеннями двору, позиченими у російських вчених — і так саме недокладно рішають поставлене питання. Проф. Загоскин, напр., признає двором міську податну одиницю певної міри, роскинену на міській території, і обнімаючу землі, будівлі, служби та приписані землі з пусторами; володільцем двору могла бути або одна фізична особа, або двір належав кільком особам: саме дворове місце було об'єктом права приватного володіння; тим часом зустрічались двори, що й не були в приватному володінні²⁾. Акад. Лаппо-Данилевський також видвигав на перший план за-для московського двору його здібність служити об'єктом до обложення, признавав двори виключно міським явищем і бачив в них сукупність „строений, расположенных на одном и том же месте и принадлежащих одному и тому же владельцу“³⁾. Пропускаючи формули інших вчених, зв'язані з представлінням двору Московської держави, й позичені українськими письменниками, наведемо чисто юридичну формулу одного з відомих російських цивілістів. „Понятие о крестьянском дворе“, говорить цей цивіліст: „имеет целью упорядочить для более тесного круга лиц совместное пользование надельною землею. Крестьянский подворный участок стал собственностью не крестьянского общества, как общинная земля, а отдельного домохозяина... Двор есть союз, образуемый из родственников, живущих в одном хозяйстве и составляющих трудовую единицу“. І далі: „Крестьянский двор — юридическое лицо, где подворная соб-

1) Юбилейный Сборник Историко-Этнографического Кружка при Университете Святого Владимира, 85.

2) Загоскин, О праве владения городскими дворами, 3, 4.

3) Лаппо-Данилевский, Организация прямого обложения. 238, 246.

ственность принадлежит рабочей семье, как корпорации, органом которой является домохозяин“. Двір — форма загальної власности, що існувала в середині віка під ім'ям сукупної власности — *Gesamteigenthum*, де в спільників немає самостійности, — їм належить одно й те ж майно, вони всі вкупі розпоряджуються ним, й частки своєї кожен зокрема відчудити не може ¹⁾). В наведеному визначенню перелічено майже всі ознаки двору не лише російського, а й українського. Ця формула має, однак, серйозні хиба в тому відношенню, що автор виходить з образу сучасного двору, до того селянського, який народився в наслідку розкладу общини. Дальша хиба є в змішуванні різних юридичних ментів ²⁾). Отже, розгляд історіографії двору не приводить до вияснення його суті.

В звязку з цим доводиться шукати розрішення поставленого питання в актових даних, вживати історичної перевірки. З часів перед Хмельщиною зустрічаються на Україні села, складені з дворищ; до них тягнуть млини, озера, перевози, то-що, все це юридично зв'язується з двором поміщика ³⁾). Іноді, в тім, замість терміну „дворище“ пишеться „двор“, сукупність кількох димів, цеб-то, своєю чергою, дворів ⁴⁾). Після Хмельщини термін „дворище“, хоча й дуже рідко, все ж зустрічається. Напр., „дворища з распашними их землями, облогами и перелогами и со всѣми к тому принадлежащими угодіи“ ⁵⁾), „с угодьями“, „нивками“ і т. и. ⁶⁾), але без „значних признак“, що потім потребувало „розмѣрєня“ ⁷⁾). Рядом зустрічаються також терміни „дым“, або „пóдым“ в однаковому значінню, як видно з одного документу 1727 р., з „двором“ ⁸⁾). Зустрічається й інша термінологія. Напр., в одному акті Стародубовського уряду 1693 р. читаємо: „грунт, т. е. двор з огородом, в межах і границахъ лежачій“ ⁹⁾). Відомі дворові пляци, які при відсутності будівель зуться „голими“ ¹⁰⁾). Розуміння „двор“ іноді ототожнювалось з розумінням „хутор“. 1782 р. хутір Кувичанський помі-

¹⁾ К а с с о, Поземельное право, 189, 191, 192.

²⁾ Про двір див. М е е н д о р ф, Крестьянский двор в системе русского крестьянского законодательства, II, 1909.

³⁾ Памятники Киевской Комиссии, III, 19, 20, 23, 24, 30, 41 та инш.

⁴⁾ Ів., III, 165, 166, 167.

⁵⁾ Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 208.

⁶⁾ Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 41, 74, 84.

⁷⁾ Ів., III, № 128.

⁸⁾ Сборник Русского Исторического Общества, LXIII, 592.

⁹⁾ Актовая Книга Стародубского городского уряда, 3, 10.

¹⁰⁾ Ів., 9.

чено завбільшки в 712 арш., хутір Рогуцького—в 630 арш., Лятушевича—281 арш., Давидовського—281 арш., Головченка—394 арш., Александровича—822 ар. і т. и. Рядом двори: Шишкина—566 ар., І. Воронковського—640 арш., К. Воронковського—794 арш., Сніжчихи—845 арш., Бозинського—1 150 арш. і т. и.¹⁾ Хутір то більший, то менший від двору, і навспак. Можна було б думати, що ріжниця в термінах обов'язує. На повірку бачимо протилежне. У Сніжчихи є жилий двір в Корнівщині завбільшки в 845 арш. „и другой хуторъ ея же неподалеку того двора—902 арш.“²⁾ Таким чином, двома термінами фактично означається одно й те ж явище. В деяких місцевостях термін „двор“ вживався мало, замість його був термін „дом“. На півдні України дуже часто в актах фігурує просто „дом“³⁾: „дом власний“⁴⁾, „дом з погребом, коморою и з судом всѣм, що в дому находит“⁵⁾. При цьому заміна терміну „двор“ терміном „дом“ в одному й тому ж акті не є рідкою⁶⁾. Те ж спостерігалось і в Київському полку⁷⁾. В наслідку перевірки, таким чином, удається встановити, що двір був явищем так міського, як і сільського обиходу й ідентифікувався з хутором та будинком,—останнє частіш з огляду на все сказане для виявлення суті нашого явища доводиться вжити ще інших методів. Звернемось до Румянцевського опису, оголошеного В. Василенком. Перед нами двір А. Дербаха. Там жие дві родині з 7 душ, є 1 хата, 1 комора, 2 сараї, 1 станя, в трьох місцях 15 клаптиків землі на 34 дні, де засівається 10,5 чт. 1,5 чк. хліба, є 5 волів, 2 корові, теля, 4 коні, 9 овець, 3 клаптики лісу. Це зразок повного або широкого двору. Та кількість родин в дворі може бути більшою, може бути меншою. Можлива від цілої родини лише 1 людина, як це видно на Любці Морозисі. Наочність хати не обов'язкова: в Караченка й Марценка немає а ні хати, ні коморі, ні сараїв. Може не бути й городів, як-от у Ф. Безкоровая чи В. Бобрувника. Не обов'язково, аби двір мав і землю орну та засіви—Ф. Бобрувник, напр., не мав їх. Далі, може не бути худоби, сіножати та лісу, яких будь-яких прибутків, то-що; для виборних

1) Андриевский, Исторические материалы, III, 69.

2) Іб., III, 62.

3) Актовые книги Полтавского городского уряда, IX, № 6, 16, 20, 22, 27, 68; III, № 37, 60, 64, 83.

4) Іб., II, № 8, 11, 15, 41, 76; III, № 13, 18, 35, 37, 147, 148.

5) Іб., II, № 24; порів. № 67 і III, № 45.

6) Іб., I, № 63, 70, 90, 129, 84.

7) Местечко Борисполе, № 65, 66, 71, 74, 76, 78, 80, 81, 84, 85, 99, 100, 115.

(коли річ іде про двори виборні) може не бути податків, для підпомішників також: В. Гриценко, І. Гурин, А. Коваленко нічого не платять. Коли звернутись до неподільної землі, де провадилась оранка та засіви, то такі випадки не часті (Г. Бунчук, Ф. Дербак, напр., володіли такою землею), і земля знов таки необовязкова за-для двору. Наочність кількох родин в хатах двору може визначати й одно й кілька господарств. Словом, відкидаючи почислені ознаки, для різних дворів, під яким би ім'ям вони не фігурували, залишаємось з двома ознаками: нерухомістю й фактом власности. Обкладення не мало великого значіння. Підсусідки, напр., дворів не мали,—в них були лише хати, іноді хати бездвірні, але в деяких випадках вони не звільнялися від обкладення, як можна добачати із статистичних таблиць, оголошених В. Василенком. З них видно, що коли й двори обкладалися податками, то в особі їх юридичних власників. На основі сказаного приходимо до висновку, що двір уявляв собою услівну одиницю нерухомости на праві власности. Великість не відогравала роли, як і земля, приписана до двору,—межі її могли бути то більші, то менші. В Слобідській Україні, напр., актом 1681 р. Бороховичеві було наказано дати „на мѣста дворовые по мѣрѣ 3 десятины“¹⁾. В Гетьманщині на двір на прикінці XVIII в. приходилось 1,75 дес. землі, 1,5 коп. сіна, а то 0,75 дес., 1,125 дес. землі²⁾. Все залежало від фактичного стану речей. Однак формула двору, як власности на своєрідну нерухомість, не з'ясовує його походження. Як що звернутись до законодатних пам'ятників, то в них буде знайдено відповідь. Так, в „Правах, по которым судится малороссийский народ“ про двір говорить лише в розділі III, арт. 9—10, та й то про двір „государев“, де панує виключно його юрисдикція. В решті місць „Прав“ говорить або про маетки, або про „домы“ (будинки).

„Домом“ в розд. XXIV, арт. 131 зветься власність на нерухомість, з'єднана з юрисдикцією власника над мешканцями її. До наведеного артикулу зроблено зноску на Литовський Статут. Останній, однак, знає дворову челядь (розд. XII, арт. 15), той же королівський двір (розд. I, арт. 9, 35 і ин.) й панські поміщицькі маетки й „домы“ з юрисдикцією над мешканцями. „Дом“ панський і двір панський в старопольському праві означали одно й те ж саме. Двір—це сугія володільця фольварку. Фольварочне володіння з'єднувалось з визнанням за власником юрисдикції над всіма мешканцями його фольварку: дру-

1) Миллер, Архивы Харьковской губернии, 97.

2) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XII, 56.

жина й діти підлягали володільцеві фольварку на основі *patris potestas*, вільні слуги—на основі *consensus*, невольники—як своєму *dominus*, сам же він в відношенню публічної влади був *in jure vassali*. В такому положенню знаходились різні кола українського населення відносно польських чи сполячених дідичів на Україні перед 1648 р.¹⁾ Хмельницина зробила все населення вільним: владу панів-феодалів скасовано; кожен обиватель республіки не знав іншої влади над собою, окрім публічної, отже до нього перейшли, за ним були визнані всі ті права, які перед революцією визнавались тільки за польським паном; замість двору панського з'явився в кожного вільного свій двір і „дом“, що ототожнювалось в Польській державі²⁾. При такому положенню зрозумілі всі ті випадкові менти чи розрізнені ознаки, що зустрічаються в бадачів інтересуючого нас явища. З такої точки стає ясним визнання двору індивідуальною власністю. Як такий, двір звязаний був з родом володільця. В актах на відчуження двору чи приписаних до нього земель завжди підкреслюється індивідуальне володіння, індивідуальна власність. „Власные грунта“³⁾, „власный плець“⁴⁾, „власный хутор“⁵⁾, „власная сѣножать“⁶⁾, „власное займище“⁷⁾, „власная нива“⁸⁾, то-що. Але „власность“ звязувалась з родом. Тому й відчуження можливі були лише за згодою та дозволом роду. Надбання двору зараз же викликало претензії на нього з боку того ж роду. „Родство“ розумілось близьке й далеке, „кревние близкие и далекие“, „кревные и повиноватые и приятели“⁹⁾. „Родство“ накладало обовязки на членів роду. Родичі мусіли стежити за честю роду й навіть мститися за „змазу“ доброго ім'я¹⁰⁾. Вони підтримували справи родича в суді¹¹⁾, допомагали молодчим чи недорослим членам роду „ведле повинности приятелской“¹²⁾, то-що. Отже зрозуміло, що доля дворового майна за-для них не являлась позбавлекою інтересу, й вони до неї не ставились байдуже. Відчуження двору цілком чи в частці провадилось „з обради приятел-

1) Maciejowski, *Historia włościan*, 73.

2) Łoziński, *Życie Polski*, II.

3) *Актовые книги Полтавского городского уряда*, II, №3, 39, 42.

4) *Іб.*, II, № 4.

5) *Іб.*, II, № 7, 44, 73, 88, 91.

6) *Іб.*, II, № 12, 13, 21, 49, 52, 80, 94.

7) *Іб.*, II, № 17, 50.

8) *Іб.*, II, № 18, 19, 32, 38.

9) *Іб.*, I, № 16.

10) *Справа книга Прилуцького полка*, л. 9—11.

11) Слабченко, *Малорусский полк*, 311.

12) *Актовые книги Полтавского городского уряда* II, № 79.

скої" ¹⁾), проклямувалось не тільки від ім'я власника, а й всього роду, й переходив він не індивідуально до самого тільки покупця, а й до всього його роду: „Позволяю Левку, женѣ его и потомству его“, читаємо в акті 1664 р. міщ. Івашенка: „тим (що відчужається) млином владѣть, в том только варуючи: кгда би Левко хотѣл кому иному продат, ближайшее потомство мое повинни будут тую сумму отложит, чему Левко не мает быт спречен“ ²⁾). З огляду на це член роду, який не хотів себе звязувати обовязком викупування відчуженого майна, мусів заявити про це в суді ³⁾). Коли він не зголошувався, це не визначало зречення прав і обовязків, тому навіть записане в тестаменті на церкву майно могло бути викуплене після заяви суду про це зацікавленої особи ⁴⁾). Замість зголошення в суді правосвідомість припускала з'явитись до нового володільця й вимагати повернення нерухомости за гроші, за які було продано майно. Володільцеві в разі незгоди лишалось звертатись за допомогою до суду проти „отбивателей“ ⁵⁾). Ось чому продавець мусів був віддаляти при продажу нерухомости своїх родичів та обіцяти покупцеві свою поміч в суді по очистці від ріжних претензій відчужених дібр ⁶⁾). В числі „близких“ значились і жінки, які також зрікались прав на відчужене добро. Після смерти чоловіка, який відчужував нерухомість за згодою роду, від дружини на всякий випадок розрішалось діставати потвердження умови, зробленої помершим чоловіком ⁷⁾). Від дітей відбиралася відступна грамота в тім, що вони продажу „зезнавали вичними часы и зрекалися, же не суть належачи до проданной недвижимости“ ⁸⁾). Відчужуючи майно, власник зрікався на нього прав в дальшому часі. Мовчанка родичів означала їхню згоду. Та іноді й вони тут же, в суді, зрікались будучих претензій, рядом і вкупі з відчужувавшим. Так, 1660 року мати й син, продаючи двір, разом зрікалися прав на нього в будучині ⁹⁾). Певно, покупцям доводилось зізнавати з боку родичів продавця не мало клопоту, бо практика складалась так, що тут же, в суді, вимагалась заява

1) Актовые Книги Полтавского городского уряда, III, № 17, 34.

2) Іб., II, № 1, порів. № 42.

3) Іб., II, № 92.

4) Іб., II, № 20.

5) Іб., II, 37.

6) Местечко Борисполе, II, № 41.

7) Стороженки, VII, 38.

8) Любецкий Архив, 229.

9) Труды Черниговского Археографического Комитета, 152, 153.

про зречення прав¹⁾. Аби відчуженим добром можливо було спокійно володіти, покупець брав на увагу всі можливості й старався все оформити. Доказом може служити справа І. Суліми 1711 року. Суліма сплатив борги гетьманського наймита Асакая, викупив з-під арешту його „млин“ і двір і почав побиватись о посилку за-для огляду нерухомостей Асакая „и в интромѣссию себѣ оних угодій подданія“. З означеною метою вирудились представники Стародубовської старшини й зробили потрібний опис. Після цього Суліма сплатив деяку суму грошей нащадкам Асакая й додав їм ще хутір, за що вони зріклись інших дібр. При цьому виявилось, що старший син Асакая за побої батькові останнім був позбавлений прав наслідування, „прирожоннимъ правом стратил своих збродень отчизну и неотданія належитой чести родичевѣ, такъ южъ до добр интересоватися и жадного перенагабання чинити не повиненъ былъ, яко отродокъ“. Довідавшись про це, Суліма настоював, аби про цей факт було внесено до зробленого ним акту; інші діти Асакая „под круговою зарукою сами и по них потомки их до предреченних грунтовъ“ не мали „интересоватись и в спокойном держаню (Суліми) жадной перешкоди чинить неповинны были“²⁾. При відчуженню спільного майна, присутність і згода всіх власників тим більш вимагалась³⁾. Однак в XVIII стол. відомі випадки, коли при продажу частини спільної нерухомості обходились і без згоди інших співволодільців, за-для чого, мабуть, робили спочатку розділ спільної власності⁴⁾. Після смерти власника добро лежало відкритим, чекаючи на нащадків. І лише при повній відсутності їх признавалось відумерщиною чи визнавалось власністю помершого, в звязку з чим можливе було відчуження його в випадку прийяття покупцем на себе обовязків родича. 1662 року полк. Гаркуша довідався про існування майна, що лишилось після смерти якогось Кирика. В Кирика не було „щадків“. Гаркуша, „бачачы, иж жадные их покровные до (того) грунту не находятя“, й, дізнавшись про те, що помершого Кирика та його родичів не поминають в церкві, замовив сорокоуст, дав при свідках певну суму грошей на церкву й на цих підвалинах прохав уряд, „абы тую его куплю приняли и записали до книг“ і видали купчий лист, що й було зроблено⁵⁾. Відсутність оговорок при відчуженню й зречення

¹⁾ Генеральное следствие Черниговского полка, 671, порів. Стороженки, III, 1.

²⁾ Мотыженский Архив, № 23.

³⁾ Стороженки, VII, 11.

⁴⁾ Іб., I, 7—8.

⁵⁾ Местечко Борисполе, II, № 93.

родичів робили зділку умовною. Сестра одного олифірівського мешканця продала була свою землю, та потім повернула виручену суму грошей, і покупець мусів повернути надбаний у неї ґрунт, про що вже распорядився й сорочинський сотник. Зділка не вийшла лише тому, що полковник зауважив, що покупець володів землею вже 10 літ і, таким чином, придбав її у власність по іншому титулу¹⁾. Виходячи з таких фактів, покупці вимагали від продавців „щитить их против турбаторов“ і визначали неустойку, яка клалась до полкових чи сотенних установ, „а еднать и по заплаченню таковой вини кожний турбатор до проданной нерухомости“ не мусів був „мѣти уступу“²⁾. В випадку „турбації“ з боку родичів (чи інших осіб) той, що продав, обов'язувався перед тим, хто потерпів, „протори и убитки пополнить“³⁾. В разі непорозуміннь поміж самими контрагентами сторони клали „заруку на вщинателя“⁴⁾. Зарука була відносно великою. Так, 1754 року сотник Стороженко купив одну ниву за 20 карб., заруку ж визначили в 100 карбованців⁵⁾. Неправильне й незаконне відчуження зв'язувалось з вмішуванням роду, як то спостерігаємо на справі 1666 року, коли С. Гриценко „с приятелми своїми ускаржался на С. Милкону“ в незаконному продажу останнім батьківщини Гриценка⁶⁾. Вмішування „кревних“ зв'язувалось з правом викупу й нормувалось законом Д. Апостола 1725 р.: „тот, кто имеет право выкупа родового имения, кроме того, что платит за выкуп отчуждаемого имения, не обязан возмещать издержки, в которые мог войти покупатель; но кто продаст землю без ведома своих родственников чужеродцу, обязан уплатить ему издержки“⁷⁾. Право викупу практикувалось, головним чином, серед старшинських кол. Там воно лічилось навіть обов'язковим. 1733 року Ярина Забілла, перш ніж звернутись до сторонніх покупців, писала своєму братові Йванові, пропонуючи йому купити боренські ліси⁸⁾. Але і в інших верствах українського суспільства право викупу було популярне. Так, 1680 року В. Артемонів признався, що він „в с. Рогознѣ купилъ у Т. Михайловича, братанича своего, часть его мельницкую“⁹⁾. Зречення дозволяло братаничеві відчужувати добро стороннім.

1) Киевская Старина, 1895, VII, 144.

2) Мотыженский Архив, № 8.

3) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XI, 108.

4) Мотыженский Архив, № 72.

5) Стороженки, III, 6.

6) Актовые книги Полтавского городского уряда, I, №82, 88.

7) Киевская Старина, 1897, VII, 113.

8) Труды Черниговского Предварительного Комитета, 10.

9) Мотыженский Архив, № 66.

Умовність відчуження, про яку згадувалося вгорі, ширилась не тільки на покупця, а й на продавця. Тут розуміється випадок відчуження нерухомости фактичним володільцем, що визнавав права юридичного власника, який чомусь не здійснював своїх прав. Важно було, щоб права не здійснювались з законних та серйозних причин. До них належали, напр., полон чи примус. Полон власника робив всі акти його „близкими“ що до його добра умовними. Сюди відносився також заклад нерухомости, розділ його і т. и. 1673 року поділено було грунт поміж якимось Матвієм та його сестрою Гапкою Гавриловою. Зділку передано на розгляд і затвердження суду, який ухвалив: „кгда Бог уволнит неволника Гаврила, рожоного их брата, грунтъ той Гавриловъ будетъ“¹⁾. В купчих таке право невольників просто обумовлювалося, напр.: „половина грунта неволника, кгда его Господь з неволи уволнитъ, будет при своей половинѣ зоставать, а (продавший) повинень любь и потомки его нагородитъ, бинаймней не вдачись в правние заводи“²⁾. Права умовного покупця, проте, не легко анулювались — їх признавали й відповідно гарантували³⁾. Зділку по відчуженню, зроблену незаконно що до особи, перебувавшої в полоні, чи звязану з ганебними з боку родичів вчинками, завжди можна було спротестувати, без огляду на таку чи иншу конкретну обстанову, як то видно із справи Софії Фасовської 1704 року. За часів Руїни Фасовська, тоді ще дитина, попала до неволі разом зі всією родиною свого небіжчика батька Бакуринського. Дядько її Є. Бакуринський захопив нерухомості помершого брата, „чинячися тимъ добрамъ наследникомъ по мерломъ брату и взятих в неволю потомках его і якіе імѣлися на добра... служачіе крѣпости все позабыралъ до себе, которіе усѣ крѣпости и привилеи и синъ его“ забрав і знищив — „погноив в землѣ закопанніе“. Тим часом Софія звільнилась від неволі, „едина токмо по своемъ родичу оставшаясь“. В Софії прийняв участь (тоді ще миргородський полк.) Д. Апостол, який запропонував Бакуринському реставрувати її права, „яко прамой наследници и сукцессорки достойной наследства своего“. Є. Бакуринському довелось смиритись. Але що йому не хтілося позбавитись нерухомости, якою він до цього часу володів, то він старався яко мога довший час не видавати заміж дівчину, яка повернулась з полону. Нарешті він примусово видав її заміж за простого несміливого козака Фасовського, який безумовно у всьому йому підлягав („чтоб удобно могъ самъ із

¹⁾ Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 22,111.

²⁾ Іб., III, № 49.

³⁾ Іб., III, № 132.

своим потомствомъ владѣт добрами“). Однак чернігівська старшина, під юрисдикцією якої знаходились „добра“ Фасовської, визнавала її справжньою власницею „прародительнимъ добрамъ“, не дивлячись на те, що Бакуринський мав від гетьмана Мазепи на захоплені ним маєтки універсали, „не по существу выправленныя“. Приймаючи на увагу полон, який не усував Бакуринської-Фасовської від її нерухомостей, примусовий шлюб її та універсали Мазепи, „которые прямо и подрачно изобличали фалш і неправост Бакуринських во владѣнію“, Фасовська розпочала „дело“, яке на Україні, певне, дійшло до доброго skutku, тому що в дійшовших до нас документах говориться про „восхождение (справи) на царское решение“¹⁾. В XVIII столітті, коли земля стала розцінюватись дуже високо, права родового викупу нерухомости тримались особливо цупко, не бажаючи опустити зі своїх рук найменшого клаптика. Це побуджувало родичів вносити до актових книг протести (за-для того в полкових канцеляріях було заведено спеціальні „книги протестов“). В протестах, як то видно з заяви А. Міклашевським на Ф. Трембецького, указувалось на „природные права що до (отчуждаемых) добр“, установлювалось родство протестуючого до опротестовуемого, й робилась „заявка“ на покладення заборони „принимать деньги, без соизволения (протестуючого) жадними крѣпостми никому (проектуюемого до продажу добра) не укреплять и изсрочивать“ до budouчого „порозумевания“²⁾. А тому відчуждення провадились в „приличной“ обстанові „на писму“ та в присутності „могоричників“, які давали „подпис своих рук“. Могоричниками були найповажніші особи округи, наприм., отамани, попи та „иные вѣригодные люде“. „Могоричники“ працювали не даремне. На могорич призначалась певна сума, що частиною входила до покупної ціни, напр., при сумі в 20 к. одна йшла „за могорич“³⁾. Могоричники надавали зділкам по відчужденню нерухомости міцність і сталість, і тому, що ближче до XVIII століття, і в XVIII столітті, то частіш вони зустрічались, та визнавалась за необхідний елемент їхня присутність.

Не дивлячись на панування родових відношень на Україні XVII—XVIII стол., історіографія, в особі деяких своїх представників, висловлюється за існування в Гетьманщині общинних порядків. Ще в 70-их роках акад. О. Левицький висловився, ніби „во имя общинных

1) Архив Малороссийской Коллегии, связка № 570.

2) Іб., № 429.

3) Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 20.

начал український народ и поднял борьбу с Польшею“¹⁾. Цей погляд, однак, обґрунтований та розвинений не був, хоч ніби має за собою підвалини. Справді, за Хмельщини мали місце факти, які ніби промовляли за общинність життя Гетьманщини. „Конотопцы государеву землю распахали многую“, писали московські урядовці: „и хлеба сеяли оржаной и яровой и сѣна покосили и лѣсъ и бортныя дерева посѣкли и межи и копцы перепахали“²⁾. В дійсності цей випадок уявляє собою не общинне володіння, а правопорушення, до того ж проведене в межах чужої держави. Нищення меж в даному разі представляє собою прийом освоєння, яке могло стати безперечним лише тому, що попередній власник межами не міг доказати своїх прав. Так поступало українське населення і в себе дома, коли розкопувало копці, нищило межові знаки й на освоєній таким способом землі сіяло хліб, косило сіно, рубало ліс, курило дьоготь „и всякими угоды владѣло насильно“³⁾. Дехто з дослідників боявся з подібних фактів виводити общину. Так, проф. Кавелін, хоча й визнавав на Україні існування общини, але відносив її до далекого минулого й схилявся до думки, що від Хмельщини на Україні найбільше розвинена була індивідуальна власність. Говорячи про общину на Україні, Кавелін припускав, що община „обязана была наделить каждого из своих членов равным земельным участком, хотя бы для этого пришлось уменьшить доли“⁴⁾. „Обязана была наделить“ не визначає „наділила“. І Кавелін, який добре знав про існування на Україні класа безземельних і признавав (хоч би в минулому) українському народові общину, не зазначав фактів наділення людности однаковими земельними ділянками, не з'ясовував появи розряду безземельних в общині. Говорити так, звичайно, не означає заперечувати факт обняття дуже великих земельних просторів великими групами населення, особливо виходцями з того берега Дніпра, що йшли сотнями й навіть полками в межі Московської держави. Там емігранти осідали й засвоювали землі „обществом“, як свідчать праці акад. Багалія. Однак виходці не оселялися в одному місці суцільною масою. Вони зараз же після приходу росташовувались і розсаджувались окремими селами й потім вже приступали до розбору земель⁵⁾. Маурер в своєму знаменитому „Введенні“ показав, що, при завойованні й взагалі при однобічній

1) Киевские Университетские Известия, 1874, III, 124.

2) Кулиш, Отпадение Малороссии, III, 63.

3) Архив Юго-Западной России, ч. 3, IV, 670.

4) Кавелин, Собрание сочинений, II, 221, 311.

5) Багалій, Історія Слобідської України, 34.

захватці території, трудно припускати урівнючий поділ землі. Землі в таких випадках давались відповідно кількості й якості заслуг, що, справді, на Україні спостерігалось при „наданнях“. Але одержання землі за заслуги є явище не общинне, а суворо індивідуальне, ео ірсо падає твердження „общинників“. Окрім того, з індивідуальним поділом, після спостережень того ж Маурера, зустрічалися й поняття, звязані з давнім родовим виміром, як вище й зазначалось¹⁾. Далі, заселення вільних просторів в багатьох випадках провадилось в межах попередніх розбивок — селищ, що впливало не тільки на конфігурацію сел, а й на засвоювання ним орних полів, не обробленої землі і т. и. При заселенню ж раніш не освоєних місцевостей доводилося робити по шаблонах німецького права, користаючись інститутом осадників, яким до певної міри нові осадники обовязані трипіллям. В тім же для XVII стол. трипільна система не означала черезполосиці, а лише спосіб провадження господарства; черезполосиця ж з'явилась пізніш в звязку з мобілізацією дібр. При незначній початковій заселеності й багатстві земель, лишалась сила просторів по-за розбором,—в негайному обнятті їх та обрібці населення не мало потреби, й через це дивилось на них, як на запасний земельний фонд, за рахунок якого улаштовувалось населення, що збільшувалось, виселки та старшинські хутори. До того на землі на Україні завжди дивились як на родові, а не общинні. Козацтво не могло їх відчужувати з огляду на звязаність землі зі службою; селянство мусіло нести „обычную государеву службу“ з роду в рід і з покоління в покоління. Status населення йшов по землі, хоча в одних і тих же селах і жили різні групи. Земля звязувалась поняттями публічності, і через це общині не могло даватись місця. Суб'єктом прав на майно лічилась родова організація. Ті ж випадки, де виступало, яко суб'єкт прав, „общество“ (не община), „громада“, як от при подарунку 1695 р. березняка олександрівськими козаками кисілівському сотникові Сахновському²⁾ або дроковцями 1724 року „шмата з дубровою“ сотникові Есимонтовському³⁾, свідчать про багатство земель, що в даний мент не підлягали розділові та індивідуальному освоєнню. В наведених прикладах є спільна власність, спільне володіння (або громадське в пізніші часи,—порів. „донесение малорос. ген.-губ.“ 1826 року в Сенат: „принадлежащими казацкому обществу

1) Маурер, Введение, 75.

2) Записки Наукового Т—ва імени Шевченка у Львові, СХІІ, 121.

3) Филимонов, Румянцевская Генеральная Опись, 21.

были только выгоны, земли же их были личныя")¹⁾, але немає общини. Спільними могли бути й вигони, й ліси, й поля, про які згадується в одній відомості Стародубовського полку 1765 року²⁾, й левади, озера, ухощаї, що пізніш перетворились в відкупні оброчні статті поміщицького господарства³⁾. Проф. Лучицький в розправі: „Формы заимочного владения“ висловлювався за існування общини на Україні й підкреслював факти заведення дворів на „общекозачьей“ землі з відома „общини“⁴⁾. Проте, визнати в фактах, наведених проф. Лучицьким, прояв общини не доводиться, тому що козацькі громади є особливі групи, які мали своє певне правове, економічне й фінансове обличчя. Хто сідав на козачій землі, той або належав до козацьких кол, або не належав, отже в зв'язку з цим або ставав рівноправним членом громади, або лишався йому сторонньою людиною. Відчуження козачої землі в сторонні руки було незаконним. Одним словом, усе зводилось до титулу, а не маєтково-економічної організації, чому й можна говорити, згідно зібраних проф. Лучицьким фактів, хіба про козачий status, але не про общину. Існує, що правда, документ, в якому трактується, ніби, про общину. Говоримо про універсал Мазепи 1708 р.; там гетьман звертається до селян з цими словами: „поля засьваєте и засьвки з копи жати позволяете“. Однак універсал має специфічну обстановку розрухів, під час якого було захоплено поміщицькі землі. Щоб спасти общину, прихильники її не зупиняються перед широким тлумаченням різних явищ, вводять, напр., до складу общини так званих приймаків чи й побратимів⁵⁾. Прийняття до родини, однак, не означає прийняття до складу общини. Інша річ, як що приймакові давалась нерухомість по тестаменту, дарній і т. и. В таких випадках вступ до громади відкривався юридичним титулом, община — тут ні при чім. Що ж торкається побратимства, то визнавати його умовою прийняття до общини неможливо з огляду на повну відсутність промовляючих за нього доказів. З точки теоретичної різниці між громадським і общинним чудово вияснив проф. Гамбаров, який показав, що громадське володіння — володіння усіх і кожного однією й тою ж, річчю, призначеною в інтересах суспільства, роздільне користування

¹⁾ Записки Одесского Общества Истории и Древностей, XXVI, 42.

²⁾ Багалея, Новый историк Малороссии, 140, 142.

³⁾ Журнал Министерства Народного Просвещения, 1895, VII, 232.

⁴⁾ Юридический Вестник, 1890, III, 409.

⁵⁾ *Ib.*, 413.

громадською річчю не є можливе—вона не може входити до складу господарства; громадські предмети — вільні блага, а не блага господарчі¹⁾. Общинне володіння має протилежні ознаки. Можна сперечатись, оскільки формула Гамбарова є всеохоплюючою (для теперішнього часу вона не повна), але для студіюємої епоки досить задовольняюча. Нестатки общинної теорії знав О. Лазаревський, який для „общини“ шукав виходу в такій постанові питання: „право на землю посполства не обмежувалось часом, залежало від товариства, тому що земля була військовою, а військо складало товариство“²⁾. При такому аспекті про питання щодо володіння взагалі не можливо говорити через те, що при пануванні публічності над землею можливе хіба землекористання. Однак публічність являлась ознакою не тільки за-для земель козачих. Саме Військо, про яке говорив Лазаревський, зовсім не армія. Військо—все населення Гетьманщини. Позичено цей термін з Запоріжжя, де Військом лічилося усе населення. „Гетман Войска Запорожского обеих сторон Днепра“ згучало б nonsens'ом при понятті Війська, як армії. З ім'ям Війська зв'язувалось розуміння народнього суверенітету, який не передбачає тієї чи іншої форми землеволодіння. Невдатні шукання общини спонукають прихильників її робити більші—менші уступки, зрештеші й знову повертатися до общини. В цьому відношенні цікава позиція акад. Василенка. Будучи прихильником общини, він в збірнику, що присвячується реформам 60-х років XIX віку, признав, що революція 1648 р. повела до заведення на Україні індивідуальної власності³⁾. Від такого, опертого на величезний актовий матеріал та історичні факти⁴⁾, розуміння названий вчений, однак, пізніш, 1918 року, почав зрештеші, хоча й рішучого слова ще не сказав, так що необхідно признати його стоячим на позиції, висловленій ним раніш, коли акад. Василенко відводив індивідуальній власності деяке місце в економічному устрою України, думаючи, що вона лишилась ще від часів польського панування, й почасти являлась засобом (?) розпаду общини⁵⁾. З приводу думки акад. Василенка, а за ним і Мякотина нам уже доводилось говорити в другому місці⁶⁾. Тому спинятися тут на них не варт. Відмітимо лише, що земельні захвати провадились за рахунок вільних

1) Гамбаров, Вещное право, 16.

2) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 6.

3) Великие реформы, I, 112.

4) Соловьев, op. c., XI, 15.

5) Чтения в Киевском о — в Нестора-Летописца, IX, 4.

6) Слабченко, Центральные учреждения Украины XVII—XVIII в., 8—11.

земель, на яких почали виростати фольварочні господарства ¹⁾ з особливостями, що витікали з такого роду господарювання, цеб-то з тою ж черезполосицею, вигонами й фіксованим плодозміном, осадництвом навкруги фольварку, регуляцією осівших мужицьких господарств дідичем ²⁾, представником аристократії ³⁾, одержавшим владу над населенням. До такого розуміння й наближувався вже Лучицький, коли старався відшукати общину у „всех новых поселениях, известных по Румянцевской описи“ ⁴⁾.

-
- 1) Мотыженский Архив, № 33; Русский Архив, 1875, I, 441.
 - 2) Ефименко, История Украины, 89.
 - 3) Костомаров, Русская История, II, 221.
 - 4) Отечественные Записки, 1882, XI, 100.

РОЗДІЛ III.

Питання, поставлене дослідувачами української общини XVII—XVIII стол., не може лічитись розв'язаним. Воно навіть і ледве поставлене, бо за-для його розв'язання необхідно спочатку вияснити інше питання про володіння й власність в тій призмі, в якій воно розглядалося в Старій Україні й тодішній Європі. Ізольовані господарства не існують. Господарство перебуває завжди в певному комплексі й виявляє певний тип і тут чи там свою формулювку. Меркантильна система, напр., не була явищем тільки передреволюційної Франції. Вона мусіла проявлятися і в інших державах. І проявлялась. Організація господарств будується на деякій рівновазі їх; в ім'я її зв'язані узами зносин господарства окремих держав рівняються одно на одно — й таким чином витворюється одноманітний господарчий тип. Те ж добачаємо й на системі фізіократів і вільної торгівлі і т. и. XVII—XVIII століття в даному відношенню викликають особливий інтерес. Господарчий устрій, що існував і складався на Україні, не був відокремленим від господарств інших країн. Він мав в більшій — меншій мірі те ж обличчя, що й західні господарства, з модифікаціями, які викликалися географічним положенням країни. Господарство Західної Європи XVII в., як вияснив уже в § 1 т. II своєї *D. deutsche Genossenschaftsrecht* О. Гірке, пропитане було особливими тенденціями, яких в інші епохи не помічалось. В ньому на першому плані висувався суб'єктивний мент. В ім'я його надавалось переважне значіння односторонній захватці нерухомости й вкладеній в землю праці. Такими думками диктувалася вся господарча й маєткова політика гетьманських земель. Дотримувались її ж в ім'я рівноваги і в Польській державі і в Українській республіці від 1648 р. Суб'єктивний мент панував в праві майна України XVII в. *Ossuratio* й *labor* визначалась вся політика українського народу. Праця, в яких би формах вона не виявлялася, чи в вигляді дійсно вкладеної праці, чи в вигляді праці-грошей, чи праці-подвигів козацької шаблі, цінилася однаково. Вона робила

„заработане“ майно особливо сталим, і тому воно мало бути „содержимо ненарушимо“¹⁾. „Заработаність“ майна вела й до об'єктивного визнання за його володільцем прав „пожитковати, кому колвек продати, дарувати, земеняти и на який хотѣти власний свой пожиток оборочати“²⁾. Всестороннє владання надавало нерухомості відзнаки фетишу, який помічався взагалі відносно „нерухомих дібр“. Однак для XVII ст. фетиш цей приймав форму переважно посесії (безоглядно що до ріжності джерела походження)³⁾, іноді „подданства и посессии“⁴⁾, чи навіть „по посессии владения“⁵⁾. Коли до української посесії, як форми владання нерухомістю, прикласти формули римського права, то з порівняння з українською практикою можна побачити, що особлива риса володіння нерухомістю завірялася в менті *sibi habendi*, де під наголосом стояло *habendi*, цеб-то мати не за-для того тільки, аби мати „неподвижное владение“, але провадити господарство, „пожитковати“. „Пожиткование“ й розпорядження розумілося в особистому інтересі—(*sibi*), а не в інтересах 3-їх осіб, отже розумілось без метафізичного *animus possidendi* й по-за неясним „фактическим отношением между лицом и вещью“ (після Іерінга, володіння є „*solches faktischen Verhältniss zwischen Person und Sache*“). На перший план в Гетьманщині висувались господарчі прикмети, досліджені за-для римського права німецьким дослідником Пінінським⁶⁾. Господарчі прикмети з'ясовують володіння нерухомістю, яка суб'єктивно звязувала з собою власника, й, при такому стані речей, володіння ставало не фактом, а являлось речевим правом⁷⁾. Тому-то воно й мало самостійний характер і оборону й не розглядалось як субсидіарний до права власности засіб⁸⁾. Володіння було осібним окремим від власности правом. Воно не народжувалось з користання й не розвивалось у власність. Такої еволюції не було. Перед нами розгортається класифікація прав. З цієї класифікації з'ясовується й таке явище, як *dominium* у дідичів, що мало осібности публічної влади, яка передається пануючому класові гетьманськими універсалами. *Dominium* не відміняв *possessio* попередніх власників. Вони — явища ріжного обсягу, хоча на практиці тяжко було уникнути

1) Генеральное следствие Нежинского полка, 178, 193.

2) Актовая книга Стародубского уряда, 3.

3) Генеральное следствие Черниговского полка, 254, 263; Генеральное следствие Нежинского полка, 18.

4) Генеральное следствие Нежинского полка, 48.

5) *Ib.*, 326.

6) Pininski, Thatsbestand des Besitzerwerbes, I, 130, 133, 137.

7) *Ib.*, I, 7, 13.

8) Труды Вольно-Экономического О-ва, XVIII, 247.

амальгами різних прав та витворювався стан подвійного владання нерухомістю, мішанина суто особистого владання з сервітутними відношеннями, владання безпосереднього й факультативного, постійного й тимчасового. В такій атмосфері правовідношень народжувалися особливості владання землею, які в тлумаченню істориків землеволодіння Старої України прозвалися общинними відношеннями. Ріжні дослідувачі общинних порядків на Україні XVII—XVIII в. не встановлювали, що вони розуміли під ім'ям общини. Община виявлялась родом математичної величини. Проф. Сергеевич, який простудіював видатніші общинні теорії, також не дав визначення общини й признавав її не стільки натуральним явищем, яке виростало само по собі, не стільки фазою — типом господарчого життя, скільки продуктом фіскальної політики держави²⁾. Тимчасом, в даному відношенню уряд накладував свій штамп на вже існувавші відношення.

Влада тільки скористалась витвореними життям умовами й пристосувала їх до своїх потреб. Дослідувачі „української общини“, на жаль, не пророблювали ні критичної, ані історичної праці. Плеханов говорив, що революція, викликана козацтвом, могла лише зруйнувати існувавші до неї господарчо-економічні форми життя, але нових викликати до життя не могла³⁾. Козацтво не мало на те часу. Український нарід міг вибрати поміж запорозького типу общиною (основаною на визискуванню вольностей козацькою Січею), великою фольварочною, звязаною з примусовою працею, й дрібно-власницьким господарством. Перші два типи було відкинено життям, лишався третій, пройнятий суб'єктивним ментом. Але сила земель внесла в дрібно-власницьке господарство деякі особливості, які з'ясовуються рідкістю населення та визнаються за прояви общини. Та в обмалюванні новітніх дослідувачів община уявляє щось відрубне від тих проявів. Вона є відмінком колективного господарства, заснованого на повному праві общини, як цілого, володіти, распоряджатися й користатися всією землею з визнанням деяких прав владання за окремими членами общини. Тут немає особистих прав, а одно належите разом усім членам право на землю. „Ничье право в отдельности ничем не определено, поэтому оно может быть только равным правом всех семей совладельцев на землю в каждый данный момент, т. е. доля каждого должна изменяться по мере изменения размеров отдельных семей и отношения между количеством земли и ее вла-

1) Порів. П р а в а, розд. IV, арт. 3, § 2.

2) С е р г е е в и ч, Русские юридические древности, III, 5, 26, 27.

3) П л е х а н о в, История русской общественной мысли, I, 101.

дельцев. Общинное владение естается по принципу своему подвижным и пропорціонально уравнительным. Община, как целое, осуществляет право распоряжения, а каждому ее члену принадлежит лишь право пользования¹⁾. Формула Качаровського означає поділ землі (з постанови общини) на добру й погану, рівними частками, що й вело до роскидання ділянок і появи черезполосиці. Згущення населення приводило до нових поділів, нового дроблення й нової черезполосиці. Дробність й черезполосиця — явища тимчасові, звязані з ходом польових робіт, після закінчення яких відкривалось спільне користування, напр., вигонами для худоби. Під вигін може йти не орна земля, що відпочиває — іншими словами, общинне землеволодіння звязується з трипільною системою. Останнє викликає примусовий плодозмін та вживання одних і тих же культур. Аналогічні вимоги пред'являлись і що до общинних левад. Хмельницина дала українському народові таку силу земельних просторів, що населення могло вільно перейти до любої господарчої системи. Велика кількість землі й приводить до думки, що „особистої власности на землю не було, а загальної землі не треба було огороджувати, при тім цей звичай мав охорону в Саксонськiм зерцалі. І таке володіння без переділів участків було дуже живучим. Особливо часто зустрічалось спільне володіння на південь від р. Сули, в місцях, що заселені були наново й ще не мали традицій земельної вольности“²⁾.

Актовий матеріал, що його притягають до студіювання, дає з цього приводу такі вказівки. В Горишинській сотні було „поле пахотное и сѣнокосное, обще всѣми жителми употребляемое, сколько кому якого лѣта в паханю и сѣнокосу надобность укажетъ и гдѣ кто себѣ застигнет, тамо орет либо косит, а собственного нѣякого не имѣется“. В Березанській сотні „никаких ограниченій в свободномъ степу не бывало, но свободно было тот волній войсковій степъ, гдѣ хотя кому косить“³⁾. Про села Чортороги та Землянка (в Ніжинському полку) мешканці говорили: „сѣ давнихъ временъ, начавши отъ с. Чарторѣйки аж до Воронежа было все пуца вольная, в какой пуци и села селились и всѣмъ было волно в тую пуцу ѣздить и хати в оной пуци ставить“⁴⁾. Взагалі після 1648 року населення „подъ свои жилища, доми и футори осягли и позаймовали (вільні землі) и потому сталися всѣ тѣ добра малороссіянамъ быть властными через займы. Оніе займи

1) Качаровский, Русская община, 69, 71—72.

2) Записки Наукового Т-ва імени Шевченка у Львові, XXX, 37.

3) Киевская Старина, 1894, IX, 146.

4) Лазаревский, Описание Старой Малброссии, II, 437.

свои малороссіяне разными означали способами... и что хотѣли въ тѣхъ займахъ строили¹⁾. Подібні цитати, розуміється, не рішають справи й не дають відповіді на поставлене питання так через свою уривчастість, як і протирічність. Відповідь матимемо лише після в'яснення типу господарства, до якого прийшла Україна після революційної епоки. Скільки відомо, типи господарства в'яснялись акад. Багалієм. Цей вчений знає чотири типи, які й розкладає в такому порядку: а) український—в ньому характерними являються плуг та віл і значне скотарство без загонів, з також дуже слабо розвинене городництво, б) молдавський,—який характеризується перевагою розводу овець та коней, в) московський,—в якому, окрім хліборобства, ще розвинене садівництво, виноградництво й городництво, і г) німецький,—при якому обрїбка землі відбувається не волами, а кіньми, практикується поліпшене скотарство, замість знаряддів хатнього виробу вводяться закордонні хліборобські знаряддя, угноюється земля, ведеться пильна обрїбка²⁾. Означені типи відомі Старій Україні. Німецький тип господарства поширений був, головним чином, в 2-ій половині XVIII в. в панських маєтках, московський зв'язувався з значними містами, молдавський—в індивідуальних рядових господарствах Гетьманщини. Українське господарство користалось досить простим реманентом, напр., деревляним ралом, сохою або плугом і деревляною бороною. М'який ґрунт орали ралом, більш твердий—сохою чи плугом³⁾. Часом зубці рала оковувались дрібним залізом. Плуг вживався в реманенті середньої та південної України, соха панувала в північній. Потроху плуг витісняв інші відмінки реманенту при оранці, і в XVIII в. стає відомою особлива конструкція його під назвою тяжкого українського плуга⁴⁾. Інші сільсько-господарчі знаряддя лишились без помітних поліпшень. Так, борона лишається смикової системи з деревляними зубцями, їх в XVIII в. в панських маєтностях заміняно залізними, в дрібному ж господарстві залишається борона-плетенка ба навіть волокуша. Плугів було, загально кажучи, на Україні не багато. Напр., 1666 р. в с. Злобинці під м. Почепом на 20 дворів плугів рахувалось лише п'ять, кожен на пару волів⁵⁾. Плуги й сохи були двох родів, в залежності від глибини оранки, на колесах і без них. Оранка плугом сягала на 6—8

1) Киевская Старина, 1883, XII, 569—572.

2) Іб., 1889, VII, 134.

3) Шафонский, Описание Черниговского Наместничества, 406, 440.

4) Ханенко, Диариуш, 140.

5) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 300.

вершків, соха на колесах — на 5 верш, а без коліс — на 4 верш.¹⁾ Бажання мати добрий урожай приводило до того, що часто піднімали цілину або викорчувували лісні ділянки. Це вело до більш раціональної обробки землі, до більш глибокої оранки—ось чому плуг усунув інші сільсько-господарчі знаряддя й зробився характерним явищем українського господарства²⁾. З другого боку, гірша обробка землі досягалась притягуванням до оранки все більшого числа худоби: сільські господарі старались мати хоча зо дві парі волів³⁾, при відсутності ж худоби хазяї спрягались. Коли Мазепа одержав від гетьмана Самойловича землю в с. Малому Самборі, то він, не маючи достаточного живого реманенту, спрягався⁴⁾. За-для переведення супряги умовлялись кілька господарів і з'єднаними зусиллями могли орати, звозити знятий хліб і т. и.⁵⁾.

Переяславці писали 1767 року: „полк имеет свое поселение на таких землях, которыя суть високія, твердѣйшія других, а орудья плугомъ, сопряженымъ в 8 волахъ и такъ на одинъ плугъ собирается хозяевъ по 4 и по 6, а иногда и по 8 чел.“⁶⁾ Супряга мала велике значіння, бо до плуга впрягалось враз 2—3, а при твердості землі й 4 парі волів на три чоловіка прислуги: один правив плугом, двоє—волами⁷⁾.

Обробка землі тяжкими плугами й сохами могла провадитись тільки волами: коней, особливо в XVII стол., при польових роботах вживали мало⁸⁾. Воли були найближчими помішниками українського орача, й розводились вони в великій кількості. Оскільки були великі волові загони, доказують цифри ревізицій худоби в XVII ст., коли воловий промисел під впливом зовнішніх подій почав підупадати. 1735 року на Україні зібрано за-для потреб російської армії 20 000 волів, 1736 року—10 000 гол., 1737 р.—29 289 гол., 1738 р.—23 000

1) Шафонский, ор. с., 167—168. На Україні було прийнято, напевно, соху татарської системи, про яку див. К е п п е н, Крымский Сборник, 25. В XVIII в., як свідчать сучасники, „народ к ней не имел привычки“.

2) Плуг в деяких місцевостях навіть в XVIII ст. був деревляний (див. Каталог Музея Поля, I, 361, 363). Він був широко розповсюджений і в XIII в. Його бачимо, між иншим, в мініятурі до „Меча Духовного“ Лазаря Барановича, де намальовано орача за плугом. Див. Эйхгорн, Очерк истории Малороссии, 354.

3) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 144.

4) Іб., Очерки, V, 19.

5) Судненко, Материалы до отечественной истории, I б), 151.

6) Авсєєнко, Малороссия в 1767 г., 51.

7) Труды Вольно-Экономического О—ва, 1768 г., VIII, 47—48.

8) Іб., 1768, VIII, 19.

гоя., 1756 р.—1 212 пар волів¹⁾, 1759 р. — 8 600 гол.²⁾ і т. и., не кажучи вже про закупки волів російськими царями за-для їхніх торговельних операцій за кордоном³⁾. Забірались не тільки вільні воли, що стояли без діла, а й бувші в роботі, тому в Україні дуже небагато голів, „нужных для пашни“ (за забрану худобу платили реквізиційними квитками)⁴⁾. Забіралось, безумовно, більш за потрібну норму, а в звязку з позбавленням живого реманенту занепадало й хліборобство. Волинський писав Біронові про Україну: „не осталось столько земледельцев, сколько хлеба им и для самих себя посеять надобно, работать не на чем, понеже сколько в 1736 г. волов въ подводах положено, отъ майора Шипова можете обстоятельно увѣдать, какова стала Україна“⁵⁾. Постійні наряди за-для підводної повинности та реквізиція худоби змушували селян замінити вола конем, що ялось опущено акад. Багалієм. Спочатку, від часів ще перед Хмельнищиною при допомозі конярства мали задовольнити переважно військові потреби країни; конярство, таким чином, забезпечувало зарібки й тому явалось одним з промислів великого поміщицького господарства. З'явилася за той час навіть і невеличка література в справі конярства; серед трактатів по конярству можна показати, напр., на працю К. Дорогостайського „Нірріса“—про годівлю коней, тримання їх в станях, історичні справки і т. и.⁶⁾. Хмельнищина не зріпась думки підтримання конярства, й в XVII в. відомі досить великі кінські заводи у Волевачів⁷⁾, Кандиб, Самойловича, що дарував цілі табуни⁸⁾ і т. и. В XVIII в. інтерес до конярства не зменшився. В Д. Апостола було кілька кінських заводів в сотнях голів⁹⁾. Коли в сільському господарстві завелись англomanські замашки, конярство ще більш розвинулось. Поміщики зводились на ніщо за-для коней. Розумовський 1761 року признавався гр. Воронцову, що його кінські заводи остільки збільшились, що він витрачував на них всі гроші й не вистачало людей, аби ходили біля них, так що гетьман змушений був прийти до

1) Сенатский Архив, X, 512.

2) Іб., XI, 121, 125.

3) Сборник Русского Исторического Общества, CXI, 173.

4) Іб., CXXVI, 226.

5) Ефименко, История Украины, 107.

6) Dubiecki, Obrazy i studia, I, 153.

7) Модзалевский, Малороссийский Родословник, I, 216.

8) Описание документов Московского Архива Юстиции, XIV, 125.

9) Киевская Старина, 1895, VII, 119.

думки скорочення своїх англійських планів¹⁾. На початку ХІХ стол. в Чернигівщині відомо 16 кінських заводів, на яких працювало 123 чоловіка прислуги,—виходить, заводи треба признати досить значними що до розмірів²⁾. (Про Запоріжжя годі, розуміється, й говорити—там в ХVІІІ в. конярство процвітало. В „The Academy“ за 1889 рік приводиться справка, з якої видно, що кожен запорожець мав 10 — 20 коней турецької або черкеської породи)³⁾. Кількість коней на Україні лічилась дуже високою, й це давало привід російському урядові, від 1712 року починаючи, сподіватись поспіху кінських заводів, заведених в Київщині⁴⁾, а пізніш і в інших місцях, для чого переписано було всі кобиліці в краї⁵⁾; 1740 року в Батурині та Янполю заведено заводи для лейб-гвардії кінного полку⁶⁾, конюшенного відомства—в Ніжинському, Київському, Переяславському та Прилуцькому полках⁷⁾, відчинено особливі „присутственные места“⁸⁾ і т. и. Однак такі міри не звільняли населення від реквізицій коней; так, 1736 року взято було „по расположению с дворового числа 2 000 лошадей“⁹⁾. Розводили коней на татарський шталт—коні майже цілий рік, навіть в-зімку¹⁰⁾, лишалися в полі, так що гарних пород з'явитись не могло. Постійні побори відбивали в населення охоту до заведення конярства, і заклик „Вольно-Экономического Общества“ про розвід свійської скотини та про значіння угноіння полів¹¹⁾ міг знайти відгук хіба в поміщицьких колах, що, звичайно, не визначає відсутности в інших суспільних верствах інтересу до розведення свійської худоби, яка, на думку акад. Багалія, була характерною ознакою господарства українського типу, й на що при Хмельницькому-Богдані звернув увагу Павло Алепський¹²⁾. З занепадом інтересу до розводу великої худоби почала хутко розводитись худоба дрібна. 1738 року рахувалось овець в Ніжинському полку—14 163, Чернигівському—31 164, Переяславському—11 328, Київському—21 872, Миргородському — 6 359, Гадяць-

1) Архив Воронцова, IV, 401.

2) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XIII, 109—110.

3) Киевская Старина, 1889, VII, 137.

4) Баранов, Сенатский Архив, 18.

5) Іб., 162.

6) Іб., 675.

7) Модзалевский, Малороссийский Родословник, I, 244.

8) Ханенко, Діаріуш, 290.

9) Сборник Русского Исторического О—ва, СХІV, 32.

10) Труды Вольно-Экономического Общества, 1768, VIII, 33.

11) Іб., 1766, III, 79—83; II, 57—63; 1767, IV, 109 — 118; 1771, IX, 132 — 154; 1773, XXIII, 138—161 та інші.

12) Путешествие Макария, II, 31.

кому — 3 210, Лубенському — 9 228, Полтавському — 5 092, Прилуцькому—8 393 штук¹⁾. Це овець, що були лише „в смотрении“ особливих наглядачів Іностранный Колегії. Сюди не входили спеціальні заводи диких кіз та сугаків, що існували, напр., в Миргородському полку²⁾ і т. и. Не входила сюди також свійська худоба населення, так велика, як і дрібна, як-от вівці чи свині і т. и.—її було порівнано багато. Так, в Сенківцях Переяславського полку рахувалось 207 голів великої худоби, 231 вівця, 111 свиней; в Піщаному—2 295 гол. вел. худоби, 2 745 овець, 2 328 свиней; в Калиберді — 488 гол. вел. худоби, 349 овець, 228 свиней; в Золотоноші з передмістями 94 + 293 + 405 + 343 + 617 + 373 + 444 гол. вел. худоби, 647 + 577 + 880 + 1 035 + 455 + 604 овець та 37 + 228 + 234 + 227 + 457 + 179 + 256 свиней і т. и. По окремих сельбищах в тому ж полку приходилося:

	Дворів	Коней	Корів	Волів
Золотоноша	27	27+ 2	22+11	21+ 11
Форш. Струнковський	31	23+16	70+42	104+ 38
Зозулинський	52	42+10	99+56	135+ 68
Рудковський	51	43+ 8	85+39	122+ 46
С. Антипівка	79	88+ 8	150+81	186+104
Мицалівка	22	100+ 3	81+46	91+ 52
Ковтунь	44	52+13	106+70	126+ 77
Сенківці	20	26+10	49+37	54+ 37 то-що ³⁾ .

Наведені цифри не повні, — складались вони не присяжними статистиками, а військовими людьми по спеціальному завданню. Але й вони красномовно говорять, що майже в кожному дворі були коні, корови, воли та инша худоба. Висота цифер значно виросте, як що взяти на увагу роки мору на худобу. В такі роки пало дуже багато голів. Напр., 1745 року.—72 116 голів, в чотирьох полках за два роки мору кількість худоби зменшилась на 162 582 гол.⁴⁾, заводної худоби — 23 686 гол.⁵⁾. Постійні за рахунок населення урядові реквізиції, а також пошесті не сприяли процвітанню скотарства на Україні. Навспак, вони приводили до депекорації й змушували населення переходити на гірші та дрібніші культури скота, які не підлягали реквізиціям і не

1) Сборник Русского Исторического Общества, СХХVI, 538—541.

2) Диариуш, 105.

3) Лучицкий, Материалы по истории землевладения, I, 1—7. Цифри після знака + означають молодняк.

4) Сенатский Архив, VI, 363, 401, 512.

5) Іб., VI, 433 — 4.

так терпіли від пощестей¹⁾. Такий перехід датується початком другої половини XVIII стол., коли мобілізовано було землю й експропрійовано в значному числі населення. Ці дані, коли внести деякі доповнення, підпірають загальне твердження акад. Багалія про тип господарства на Україні. В населення було досить живого реманенту, щоб воно більш як 100 років жило незалежним економічним життям дрібних власників, що з неохотою прибігають до послуг великого дідича. Головне ж завірялось в тому, що населення мало в своєму розпорядженню досить землі. Український тип господарства міг утримуватись тільки при великій кількості земель, рідкості населення й забезпеченню його живим реманентом²⁾. Маючи землю й реманент, населення не почувало особливої потреби в старанній обрібці землі й провадило своє господарство не стільки в глибину, скільки в ширину. Хліборобство було екстенсивним в тісному розумінню цього слова.

Велика кількість земель дозволяла вибрати кращі шматки ґрунту під обрібку, захоплювати все нові й нові простори, освоювати вигідніші ділянки—екстенсивне господарство давало більше прибутків, ніж при затраті праці на обрібку раз освоєної ділянки. До екстенсивної системи хліборобства кликала сама природа. На підставі відомостей сучасника, врожайність українських земель була казковою: „нива, вспаханная только раз паром быков, дает обильный урожай..., диких коз каждый крестьянин убивает до тысячи в год; яйцами диких уток и гусей мальчики наполняют целые лодки“ і т. и. Подарунки природи не кликали до зайвої витрати праці, не говорили про обережність чи розрахунок набутого. Часто кидалось в вічі марнотратство в господарстві: й тому замість забезпеченого життя панували майже злидні не тільки в дрібних, а навіть і в великих господарствах. Доказом являється „Ламентація монахов Києво-печерського монастиря“, в якій ченці скаржились на недостачу кожухів, чобіт, вина, погану їжу і т. и.³⁾. Инакше й не могло бути: господарство провадилось без „никакого регистрика“. В дрібному індивідуальному господарстві все зводилося до що найменшої витрати енергії та сил. Так ставились і до землі. Воліли не стільки її культурно обробляти, скільки визискувати. Спочатку господарство провадилось шляхом „вдирання“ в ліси й поля. „Вдирання“ в сільському господарстві носило назвисько — хліборобства „на лядах“, хліборобства на місцях, вичищених від лісу, кущів та могутніх диких трав. Обнявши певну земельну ділянку, мешканці

1) Труды Вольно-Экономического Общества, 1768, VIII, 59.

2) Лише з початку XVIII в. Юль бачив села з сотками хат (Записки, 339).

3) Киевская Старина, 1884, X, 335, 356.

стремили „въ продолженіи на немъ хлѣбопашества, удобрять участки и по некоторомъ времени принуждены бывають совсѣмъ оставить на облогъ, перемѣняя (раз занятые ляды) другими, вновь расчищенными, ибо оныя чѣм далѣе, становятся вовсе неспособными къ хлѣбопашеству и послѣ запусценія ихъ въ короткое время зарастають лѣсомъ. Первый годъ лѣсъ сваливали, второй годъ весною палили, золу разгребали и приступали къ пахотѣ. Первый годъ сѣяли просо, потомъ ячмень, пшеницу, горохъ до истощенія ляды“¹⁾. Це господарство, „на сыромъ корени“ чи „порубное распрацоване на корени“²⁾, „полевой, разроб“³⁾ (зручне під сїянку в лісі місце звалось „сїчею“). Господарство „на лядах“ провадилося й великими й дрібними господарями. В першому разі висилалися до лісу з необхідним запасом сокир будники, в другому — на „наволяду“ йшов сам господар⁴⁾. „Вдирання“ в поле було простіш, бо начальна стадія — рубка лісу сама собою відпадала. До деякої міри праця в полях нагадувала лісну при заростанні степу терном⁵⁾. Таким чином, лядове господарство являлось господарством на підсїчній системі. Куруківський договір, який говорив про розрїбку полів та про два роди засївів — яровий та озимий, мав в оці систему господарства підсїчного⁶⁾. Ця система звязувалась з двопїллям. Двопїлля де-не-де залишалось досить довгий час. Як на взїрець двопїлля, проф. Лучицький показував на обрїбку церковної землі в селі Канівець⁷⁾. Лядова (двопїльна) система могла провадитись лише при індивідуальному веденню господарства. Тут бачимо наочність суб'єктивного менту й строго особистої затрати праці. При цій системі немає вигонів. Немає також строку владання, відпадала й необхідність передїлів. А тому, хоча „украинский тип“ в даному разі зберегався, хоча далі, 1770 року, з огляду на „земельную тесноту“ проектувалось під пасовиська—рїд вигону пускати місце, де допіру що вирубали ліс⁸⁾, про общину говорити тут не доводиться. Ляда й двопїльна система не сумістні. Однак слід признати, що ця система широко не вживалась і утрималась, загально кажучи, недовго і швидко замїнилась системою трипїльною, яка дослідниками розсїнювалася, як ознака общинного укладу Старої України. Актовий матерїял дає багато вка-

1) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 110.

2) Актовая книга Стародубского уряда, 69.

3) Багалея, Новая история, 101.

4) Лазаревский, ор. с., I, 439.

5) Труды Вольно-Экономического Общества, 1768, VIII, 50.

6) Маркевич, История Малороссии, III, 28.

7) Лучицкий, Малороссийская сельская община, 11.

8) Труды Вольно-Экономического Общества, XVI, 153—154.

зівок на ведення господарства „в трохъ рукахъ“¹⁾ і існування черезполосиці, аби уникнути якої, дозволялось міняти сусідні ділянки²⁾. Черезполосиця з'явилась в наслідку того, що на увагу бралась не лише якість землі, а й віддалення її від осель³⁾. Трипільної системи тримався український нарід не тільки в межах Гетьманщини, а й в інших місцях, куди йому доводилось емігрувати⁴⁾. Трипільля було прийнято — що важно — в панських маєтностях, зустрічалось, однак, і на незначних, в яку чвертку, господарствах⁵⁾. Поділ на три поля стояв в звязку з зерновими культурами. На „руки“ ділилась так орна земля, як і сіножаті що до своєї якості (луки й болота)⁶⁾, а в тім останньому ділінню, очевидно, не надавалось великого значіння. Звертали увагу на пар чи, як говорили в XVIII стол., паренину⁷⁾. Під пар звичайно пускалось поле після ярової оранки, але зовсім не обовязково аби на 3-ій рік після обрїбки та на відпочинок тільки протягом одного року. Так, в Гадяцькому полку відомі землі, що зіставались під засівом без перерви на протязі 6 років⁸⁾. Останнє багато значить, бо в звязку з тим, як довго була під засівом земля, розв'язується висунений „общинниками“ пункт про спільно-общинне користання відпочиваючими полями. В період відпочинку поля, як що виходити з поняття общини, перестають бути власністю й переходять до владіння общини, яка єдине й може распоряджатись землею. Але подібне твердження за-для України не має за собою підстав. Ціла низка зділок по відчуженню говорить, що й після того, як збирали хліб, ділянки не виходили з володіння окремих господарів, і не переходили до общини. Відчужували їх окремі власники, а не община. Община не брала в тому участі. Так, 8 березня 1672 року продано в Полтавському полку хутір, 18 лютого 1669 р. продано січу, 15 січня 1674 р. — ізнов січу, 16 січня того ж року — ґрунт, 23 березня — січу, 23 падолиста 1674 відчужено ниву, 21 жовтня — січу, 18 січня 1675 р. — ґрунт, 13 лютого — січу, 22 вересня — ґрунт, 22 лютого 1676 р. — ґрунт, 11 вересня — січу, 5 падолиста — ґрунт⁹⁾. Всі ці відчуження скоїлись у час, коли земля

1) Константинович, Обозрение Румянцевской Описи, 15, 29.

2) Іб., 24.

3) Киевская Старина, 1892, XII, 465.

4) Іб., 1883, I, 68.

5) Лазаревский, ор. с., I, 380.

6) Судієнко, Матеріали до отечественной истории, I б), 56.

7) Іб., ор. с., I б), 43.

8) Шафонский, Описание Черниговского Наместничества, 613.

9) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 14, 33, 34, 38, 42, 44, 46, 49, 66, 73, 93, 95.

(коли б на Україні дійсно існувала община) мусіла б бути виключно у володінню общини. Уявляти ж, що відчуження зроблено під час володіння й користання окремими членами общини, неможливо. Тяжко припустити, щоб хоч один випадок не був шуканого общинниками роду. Відчуження відбувались в присутності й за згодою родичів. В актах немає й натяку на згоду общини, тим часом як зменшення сійної площі мусіло б надзвичайно цікавити всю общину. Повернувши справу навспак, знову приходимо до аналогічних висловлених висновків. Говоримо про факти відчуження в менти, коли поля, згідно общинного плану, мусіли бути оброблені. 28 травня 1672 р. продано січу, 1 липня 1673 року—грунт, 18 липня—також грунт, 13 травня 1674 р.—ізнав грунт, 24 червня—ниву, 12 липня 1675 р.—січу і т. и.¹⁾ Припускати незацікавленість общини в зборі врожаю неможливо. Припускати ж, що відчужені під час жнив поля не оброблялись, значить не відкидати, а приймати приватну власність. Наведені приклади, без жадного сумніву, встановлюють відсутність такого трипілля, яке характеризує общину з її примусовим плодозміном, за-для якого й заводилася система трьох полів. Неможливо добачати її там, де не знали приневолюєної земельної обробки, й, навспак, трипілля характерне для тієї епоки України, коли власне з'явилося господарство на приневолюєчому режимі. Велике господарство брало на учот усякого робітника, прикріпляло його до себе, регулювало його працю, вело точний учот сільського господарства, одноманітно направляло його, инакше бо воно не могло б і існувати. 1648-й рік зрікся системи великого господарства й тим самим звільнив мужиче господарство від усяких примусових форм, в тому числі, виходить, і від общини, яку на запорізький шталт стремив прищепити Гетьманщині Бруховецький. Инша річ термінологія, що була не досить розвинена за-для означення власности й володіння. Далі, в общині не почувалось потреби, тому що завжди можна було кинути поганий шмат землі й замість його взяти ліпший і працювати, „где кому хотя“. При безлічі земель дрібному власникові некорисно було звязуватись з певним економічним, в даному разі общинним, укладом: населення завжди мало змогу зійти на кращу ділянку й освоїти на власний смак той, а не инший кусень. Та й ціна на землю навіть в XVIII віці стояла невисока, а при дешевизні землі триматись за общину було недоцільно. Із зібраних проф. Лучицьким статистичних даних, які обхоплюють, що правда, не дуже значну площу України, та

¹⁾ Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 8, 17, 21, 39, 40, 63.

ще обмежену рямцями в 20 років, можна скласти цікаву таблицю цін на землю, беручи за вихідну точку один день землі ¹⁾).

Ціна дня в копійках:

Роки	Коп.	Роки	Коп.
1746	23	1762	24—38,5
1750	50	1764	18
1752	27,5	1765	30—64
1757	45	1766	44—45
1758	36	1767	20—22—25—36—46. ²⁾
1760	29		

З признання Теплова, колись день коштував одну копу грошей, за його ж часів ціна на землю підскочила до 20 карбованців ³⁾. Цифри Теплова неправильні, як це легко констатувати з порівняння їх з цифрами Лучицького. Але висловлена Тепловим думка має інше значіння, бо на прикінці її читаємо: „у владельцев за неимением рабочих земля, яко излишня, впускъ лежала“. Значить, навіть в другій половині XVIII в. було ще землі доволі й було можливим населенню просто розсунутись, а не увіводити общинних порядків. З огляду на це треба думати, що свідчення московського дяка Кунакова 1648 р. про те, що козаки ділили землю й роздавали в індивідуальне володіння ⁴⁾, а також запевнення Павла Алепського, що „казаки, овладев странною, разделили землю между собою“ ⁵⁾, відповідають дійсності. Прав також надзвичайно цікавий дослідувач аграрних відношень на Україні Шиманський, який говорив, що на Україні панувало індивідуальне господарство, котре перебувало увесь час в стані хитань, тим часом імперське правительство лічило, що на Україні існувала община, й на ній будувало свою фінансову політику ⁶⁾. Община в українському землеволодінню являється, таким чином, фікцією, що приймалася петербурзькими властями, українські ж уряди завжди знали індивідуальне, хоча й трипільне, господарство. Трипільна система розвинулась в XVII стол. і в Західній Європі ⁷⁾, на Україні ж яскраво вона виявилась лише в XVIII стол. ⁸⁾, в звязку з появою велико-помісного господарства;

¹⁾ Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 173.

²⁾ Лучицкий, Материалы по истории землевладения, I.

³⁾ Кулиш, Записки о Южной Руси, II, 177.

⁴⁾ Акты Южной и Западной России, III, 248.

⁵⁾ Путешествие Макария, II, 15.

⁶⁾ Киевская Старина, 1883, I, 83.

⁷⁾ Маурер, Введение в историю общинного устройства, 77—78.

⁸⁾ Труды Вольно-Экономического Общества, XXIX, 79.

але на прикінці XVIII віку з'явилась і реакція проти трипілля з огляду на даремне лежання третини орної землі, малих зборів трав і т. и. ¹⁾). Дрібні господарства, проте, тримались трипілля. „Лукомские обыватели“, читаємо з цього приводу: „пасут свой скот на том поле, на котором и пашут, ибо оное разделяется на трое и на одной части пашут на жита, на другой на ярину, а третья часть для пастби скота в толоку остается и також погодно переменяется“ ²⁾—звідси назва „смены“ для полів (для пляців змін лічилося дві) ³⁾). Трипільна система була досить широко розповсюджена. Взявши, напр., на повірку Чернігівський полк, на кожному кроку зустрінемось з поділом земель на 3 поля. Так, під. ур. Крувкою знаходилася перша зміна Криштофина, Парасушенка, С. Шемета, Єдомашки та инш.; в другій — нивки Н. Єдомахи, Никитихи, Каракулки, Шемета, Терещенка та инш.; в третій — під с. Жукотками — нивки Єдомахи, Парасушенка, Трепашенка, Каракулки та инш. Ще приклад. Повз Чорного шляху лежали в першій зміні ниви Савенка, Андріїва, Никитихи, Сенчука, Шемета, Гарбуза, Полуботька; в другій повз Шибиринівського шляху — Андріїва, Сенчука, Трепашина й Білого; в третій біля протопопового лісу — ниви протопопа, Шемета, Никитихи та інших. Ясно, що орна земля ділилась на три поля, але всіма трьома полями не всі члени села володіли: в одних були частки в трьох змінах, в других — в двох або в одній, що з'ясувалось волею відчуження належачих окремим особам ділянок. Цим власне з'ясується факт скупчення кількох нив в руках одного владаря — під с. Іванчами в Ковбасенка бачимо 2 ниві, в Шемета — 2, в Андріїва — 3, в Гарбузенка — 2 і т. и.; серед нив, що були роскинені під с. Германівкою, належало Шеметові 2 ниві, Простакові — 5, Бурмистрові — 3 і т. и. За дуже рідкими винятками, в документах, що стверджують земельні володіння, орна земля ділиться на три поля. Однак трипілля відріжнялися. Трипілля російського общинного типу являлось системою, по суті, двох полів й пару. Друге — українського типу, коли засівались всі три поля. В відповідях, що їх було прислано поміщикам на анкету Вільно-Економічного Товариства 1767 року, показується засів трьох полів, сіно косилось в степах і по ораних місцях, під льон піднімали „тверду землю“, на друге літо його засівали пшеницею, на озимому полі сіяли, напр., ярове жито, на яровому полі — озимий хліб. При цьому мінялась і сама заорка — до 3 верш.,

1) Труды Вольно-Экономического Общества, 1770, XVI, 19.

2) Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине, 127.

3) Генеральное следствие Черниговского полка, 370.

4 верш. і вище за 4 верш.¹⁾. Окрім того, з кліматичних умов дуже тяжко дотримувались одних і тих же культур, а тому розводили різні²⁾. Таким чином, трипільна система на Гетьманщині XVIII в. визначала систему переложну й лише в деяких випадках земля знала пар, яким і користались по близькому до російського способу. В відомості 1727 року про голотвян в Полтавському полку читаємо: „Хотя кто цѣлиною поднимет поле, затим оногo поля не долженъ освоити вовсе, но когда выпашет три годы и знову зацѣлѣет, другой от сожитилей их кто-нибудь пахать волень“³⁾. Голотвяне говорять про вільний земельний фонд та про володіння ним членами села по черзі без дальшого розпорядження общини. Однак відомі й окремі факти, коли після деякого часу виорювання земля поступала „под спаш“ чи вигін⁴⁾. Вигін, проте, не позбавляв окремих власників їхніх прав на реальні частки, на особисто їм належні й бувші в складу вигону чи спашу землі⁵⁾. Отже, частки були реальні, трипільна система, особливо в великих господарствах, цеб-то в XVIII в., зводилася до переложної; заведення пару залежало від бажання власника й, що ймовірно, від згоди окремих господарів. З приводу „общинного“ користання левадами та сіножатями, а також лісами доводиться сказати те ж, що й про орну землю. Вони були, що правда, не виключно в володінню приватних осіб, але не видко тут й вміщування общини; через це відчуження робились незалежно від сезону і т. и. умов. Так, 28 серпня 1667 р. продано сіножать, 1 червня 1673 р.—ліс, 15 вересня 1673 р.—сіножать, 9 жовтня 1667 р.—байрак, 15 грудня 1673 р.—сіножать, 28 січня 1676 р.—ізнав сіножать і т. и.⁶⁾. Не було особливих підвалин, аби зрікатися приватної власності на левади й ліси, тим більш, що ціни на ліс не були високі. Та ті ж низькі ціни та можливість користання загальними лісами не заваждали існуванню й вільного лісного фонду, доступ до якого було відкрито всім і кожному. З опублікованих проф. Лучицьким статистичних даних можна вивести отці ціни на сажень лісу (в копійках):

Роки	Копійки	Роки	Коп.
1730	5—4,9	1755	5—7
1750	9	1756	3

1) Юридический Вестник, 1888, III, 88 — 89.

2) Труды Вольно-Экономического Общества, 1768, VIII, 43.

3) Лучицкий, 414; Труды Черниговской Архивной Комиссии, X, 153, 155.

4) Стороженки, IV, 10.

5) Мотыженский Архив, № 44.

6) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 6, 19, 25, 32, 71, 85, 97, 117, 139, 140.

Роки	Копійки	Роки	Коп.
1757	5	1766	12—5
1758	6,5	1767	14—5—4
1760	4,6	1768	9,9 ¹⁾
1763	8,5		

Придбанню лісових ділянок, виходить, не могло ставитись яких будь перешкод. Ліси й сіножаті служили інтересам скотарства. Їх було багато, й лічились вони „вольними“²⁾. Отже через цю вільність і приступність їх не було потреби в тих самих вигонах, які характеризують общину. Коли ліси, як і левади та сіножаті, були апроприйовані поміщицким класом, навіть і тоді доступ до них не заборонявся, бо в дідича на цей випадок можливо було добути особливий сервітут. Вигони з'явилися при мобілізованій землі, цеб-то в XVIII стол. Так, до заведення на вигонах (толоці) випасів в Корибутівській сотні приступили лише з 1740 року³⁾. Там, де місцеве населення користалось землею на особливому праві, як - от в містах, були, справді, особливі вигонні землі⁴⁾. Мали міста й свої орні землі⁵⁾, і землі під городи⁶⁾, і особливі пляци⁷⁾. Міське самоврядування, в особі своїх представників, орні землі ділило на паї рівної міри та роздавало їх урядовцям і приватним людям⁸⁾. Роздача паїв була тимчасовою, як що той чи інший пай не купувався в міста⁹⁾, гаї ж, ліси та вигони перебували в спільному користуванню всіх мешканців міської общини¹⁰⁾. Але міські землі уявляли собою окремих розряд землі. Був, однак, розряд населення, де б можна було сподіватись общинного устрою, це — козацтво. Вийшовши з класа замкових бояр, козаки мали землі на праві власності, ленному праві¹¹⁾, де перед Хмельнищиною бояре ставили від цілого села іноді одного чи кількох чоловіка на замкову службу¹²⁾, там і землею користались разом¹³⁾; така земля лічилася службою,

1) Лучицкий, Материалы по истории землевладения, I, таб. 6, 7, 9, 11.

2) Генеральное следствие Нежинского полка, 25.

3) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 219.

4) Полное Собрание Законов, XXVII, № 20814.

5) Андриевский, Исторические материалы, III, 104; VI, 83, 86, 88.

6) Киевская Старина, 1891, VI, 411.

7) Стороженки, VII, 30.

8) Полное Собрание Законов, I, № 413.

9) Іб., XVII, № 20721.

10) Андриевский, Исторические материалы, III, 81.

11) *Źródła dziejowe*, V, 138—9.

12) Іб., XX, 16, 17.

13) Іб., V, 99.

хоча б на ній сиділо кілька чоловіка¹⁾. Хмельницина, яка дала козацтву нові ділянки, лишила за ним також землі, якими козаки раніш володіли²⁾. Гетьмани, проте, настоювали на визнанні за козаками лише права власності на землю. 1669 року козацькі представники прохали, аби „товариство войсковое совершенно при прямых грунтах и пожитках было сохранено“, після смерти козака „при тѣх грунтах жена наслѣдіе (мала), чтобъ тѣх добр прямых послѣ отца своего остальных по тому ж владѣти всѣм“, при чім, коли б вдова вийшла заміж за козака, вона лишалась в привілейованому стані, „а есть ли за мужика, то подлежала должности градцкой“³⁾. На старшину накладувався обов'язок не дозволяти переходів „кгрунту козачого в мужичество“⁴⁾. Козача земля, таким чином, мала особливе значіння. Вона назавжди лишалась козацькою. Не дозволялось відчужувати її в інші суспільні верстви: по землі встановлялось соціяльне положення населення. Хто сідав на козацький грунт, виходив зі своєї верстви. Навспак, козак, що сів би на мужичу (чи панську) землю, своєю чергою, тратив своє привілейоване становище. Реєстри, що склались гетьманами, мали в зв'язку з цим провізорне значіння,—за-для них важливі були не стільки козацькі родини, скільки кількість козаків, і „выписчики“ відомі були не лише перед Хмельщиною, але й після неї. З реєстру в 60 000 козаків 1654 р. при території „обеих сторон Днепра“ після Андрусовського миру лишилась тільки половина, яка в дійсності в другій половині XVIII в. виросла по-над 400 000 чол., цеб-то більш як 350 тисяч козаків опинилось по-за козацтвом. Ці випищики козацького походження не визнавались за козаків. Земля козацька, таким чином, піднімала людину, тим часом як мужича знижувала його в правовому відношенню. Показаний поділ земель підпірається багатьма фактами. „Сынъ мужичій на козацком грунтѣ“⁵⁾, козак „в мужики вписывался на мужичом грунтѣ“⁶⁾. В одній справі 1761 року читаємо, що в с. Бобрік прибув козак Павлов і об'явився отаманові, прохаючи, „не имѣется ли вакансового козачого грунта для вѣчного житя и владѣнія купить, дабы как прочие козаки послушности отбывать“. Скликали козацьку громаду, на якій виявилось, що „огороди козачіе по давнихъ змерлихъ козаках имѣются по которыхъ жадного наведенія не

1) *Źródła dziejowe*, V, 87.

2) *Протоколы Заседаний Археографической Комиссии*, II, 106.

3) *Акты Южной и Западной России*, VIII, 93.

4) *Диариуш*, 41.

5) *Лазаревский, Посполитые крестьяне*, 7, 12.

6) *Ів.*, 8, 10.

имѣється", а тому рішили продати Павлову город і признати його власником того горбоду¹⁾. З козачої землі неслась служба, від якої сама земля звалась також службою й дорівнювалася 4 волокам²⁾. На службу з ґрунтом показує випадок з Іваном Хорошком. Він „зросши, отбувал службу козацко з дѣдизного и материзного ґрунту, ибо матка его козачая дочь била и ґрунт тот, где отец жилъ, материзний спрежде козачій“³⁾. Козацтво в особі громади розпоряджувалось своїми нерухомостями. Так, в Переяславському полку за згодою козацької громади було здано двір, що звільнився після уходу власника його за Дніпро, зайнято леваду з сінокосом, відведено порожню хату учителеві, продано орну землю, відчужувано пляци й випаси, відпускали ріллю „на общекозачьем степу“ і т. и.⁴⁾. Все це показує на громадське володіння землями, сіножатями, левадами й лісами. Як володіли козаки своїми нерухомостями, бачимо з наказу 1803 року. Цим наказом potwierджено козакам право розпоряджатись землями після старих прав, при чім установлювалось, що жадне козацьке село ніколи не мало в тісному розумінню слова громадських земель, а що козаки мали землю в особисту власність, яка „споспешествует заведению благоустроенных хозяйств“ і „служит залогом гражданского повиновения“. Наказ знає про існування черезполосиці в козачих ґрунтах і виводить її з сумішки населення в селах, спочатку козацьких⁵⁾.

Добачаючи в наказі 1803 р. деяку політичну тенденцію, все ж не можна відмовити йому в ясності. Наказ констатує факт, хоча й не з'ясовує його, як власне утворились явища на взірець черезполосиці і т. и. Козачі землі могли бути відчужені, як взагалі нерухомості й інших суспільних верстов на Україні. Поряд з індивідуальною козацькою земельною власністю існували нерухомості, якими розпоряджувалася виключно козацька громада—такі землі, напевне, не входили в обсяг індивідуального владання. То були „общевладеемые“ луки, ліси і т. и. Проф. Лучицький висловлювався, що „общевладеемые недвижимости“ підлягали індивідуальному поділові за часів Румянцовської ревізії. В дійсності індивідуальну апропріацію в „общевладеемых добрах“ добачаємо досить рано. 1672 року Ф. Суліменко скаржився „заедно з Г. Сидаченком на П. Жуковского, якобы то Педос в частку сеножати втручалъся, менуючи своею“. Щоб не було непоро-

1) Юридический Вестник, 1890, III, 413.

2) Багалея, Новый Историк Малороссии, 54.

3) Мотыженский Архив, № 44.

4) Лучицкий, Материалы по истории землевладения, I, табл. 30, 29, 26, 27.

5) Полное Собрание Законов, XXVII; № 20823, 714.

зумінь між Сулімою та Сидаченком, суд ухвалив положити між „тими синожатми признаки“¹⁾. В „общевладеемой“ сіножаті, таким чином, визнавались реальні частини. 1676 року Іскрѡва віддала своєму зятеві Світайлові „крыло“ й виправдувала себе тим, що „крыльце мое власное, а не чие иное“²⁾. Та ж Іскрѡва 1667 року „доходила части своей в Соколемъ байраку и в сѣножати, належачой к тому байраку, яко власную отчевщину мужа“³⁾. Звідси можна виводити, що часті в „общевладеемых“ нерухомостях належали ріжним особам козацької верстви не на підставі переділів, як на те можна б сподіватися від общинного устрою сел, а через те, що вони „приходилися“, „спадали“ на членів козацької громади й могли бути в кожний мент освоєні тим, хто почував за собою право на освоєння. „Общевладеемость“ означала, що в ділянках, які не підлягали апропріяції, могли розпоряджатись лише особи „козацкой версты“. „Общевладеемые“ нерухомості були в руках козацтва на публічно-правовій основі; козацька громада мала в даному разі таке ж значіння, як і міські уряди, що розпоряджались міськими землями в інтересах не стільки приватних, скільки публічних. Тому-то в відношенню до міських та козацьких земель доцільно вживати терміну „общественные земли“, а не землі „общинные“. Трипільна система в сільському козацькому обиході позбавлена рис общинного трипілья, хоча власне тут, з огляду на більш-менш замкненість козацької громади, була б більш можлива общинна організація. Дійсність її не знала, бо ж публічно-правовий елемент в козацтві та втручання урядів не сприяли появі господарства общинного типу. Обмеження лише користанням замість володіння, що підкреслював проф. Лучицький⁴⁾, вбачаючи в тому доказ існування общини, нічого, по суті, не доказує.

При пануванні індивідуальної власности, нерухомості, так орна земля, як сіножаті й ліси, вимірялись та обводились, чи, по термінології Старої України, обциркльовувались. Обциркльовувалось усяке майно—хутори⁵⁾, ліси⁶⁾, левади⁷⁾, ґрунти⁸⁾, сіножаті⁹⁾ і т. и. Обциркльовання провадилось на підставі трудової ознаки. Земля вимірювалась

1) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 7.

2) Іб., III, № 84.

3) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 40.

4) Юридический Вестник, 1890, III, 414.

5) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 16 53; II, № 91.

6) Іб., II, № 53, 54, 120.

7) Іб., II, № 45, 74, 77.

8) Іб., II, № 37.

9) Іб., II, № 80.

днями праці, сіножаті—роботою косарів чи возами сіна, береги річок— частинами тон чи неводами, луки—кількістю худоби, упругами і т. и. ¹⁾. Ріжниця промірки залежала від якості ґрунту й легкості обрібки ²⁾. Тільки після оголошення інструкції до генерального межування 1766 року заведено одноманітні засоби за-для вимірів — обцирклювання ³⁾, що не заваджало, однак, попереднім вимірним одиницям ще довго жити в практиці ⁴⁾. Обцирклювання показують, що хоч не точно та відносно однакових земельних ділянок на Україні не було. А вони мусіли б бути обов'язково при існуванні общини. Цифри земельних володінь та лісів переконують в протилежному. Взяті з I та II таблиці матеріалів проф. Лучицького дані підпірають висловлену думку. В одного господаря 1765 року нараховувалось 4 шматки землі розмірами в 20 день, ціною в 9 карбованців і 811 квадратних саж. лісу; в других:

Шматки землі	На днів	Ціною (в карб.)	Саж. лісу	Ціною (в карб.)
1	27	9,80	при відсутності лісу	
6	14 ¹ / ₃	6,30	184	94
6	3	1,40	140	7

1) Посников, Общинное землевладение, II, 89.

2) Труды Вольно-Экономического Общества, XXIX, 53.

3) Герман, История русского межевания, 213.

4) З побутових вимірок підкреслимо чверть (Модзалевский, Малороссийский Родословник, I, 371), або чвертку, яка не скрізь була однакова (Юбилейный Сборник Историко-Этнографического кружка при университете св. Владимира, 84—86 прим.). На підставі вираховання Ханенка, з 4 чверток складалась влока, і в чвертці, таким чином, завірялось 1¹/₄—2¹/₂ дес. (Межевые учреждения, 70, 71). Українська „служба“ XVIII в. дорівнювалася 18 саж. (Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 301, чи не слід читати 18 дес.?). Але Ханенко, більш основно, признає в „службі“ більш ніж 19 дес. (Ор. с., 57). Десятина була з 2,5 сохи, кожна соха, таким чином, нараховувала 960 саж. Десятина, однак, своєю чергою, була не однакової міри—були десятини в 1 600 кв. саж., чи селянські (Труды Вольно-Экономического Общества, 1768, VIII, 20), були в 2 400 кв. саж. (Семяновский, Материалы, 80) і навіть більше. Поле вимірялось 50 вірьовками в кожній по 30 саж. (Генеральное следствие Нежинского полка, 324). Популярна одиниця за-для вимірювання орної землі—день був ріжної великості—від 137 саж. до 1 600 саж. Міри довжини на прикінці XVIII ст. було приведено до зрівняння. Інструкцією 1766 р. встановлено, що десятина землі = 10 копицям сіна, в відношенні до інших земель 1 верства = 1 000 кв. саж., влока = 19 дес. 2 010 саж., служба = 10 влокам і шнур = 28 саж. Окрім того, існував поділ на загоны, в кожному 5 — 10 дес., плечи = 4 чверткам або 16 міркам (Ханенко, ор. с., 73). Поля ділились на кони, кількість яких залежала від ґрунтів, і на жереб'я. Після оголошення інструкції 1766 р. почали добиватися й урівняння селянських тягол (Труды Вольно-Экономического Общества, XXIX, 53).

Шматки землі	На днів	Ціною (в карб.)	Саж. лісу	Ціною (в карб.)
11	27 ¹ / ₃	5,90	267	10
3	8	2,20	646	насл. лісу
6	5 ¹ / ₂	1,95	при відсутності лісу	
6	40	12,00	300	12
1	5	2,50	100	3
12	20	6,70	803	40
4	15	3,96	100	9,20 і т. и.

Шматки землі розкидано було в різних місцевостях то ближче, то далі від осель, та були вони різної якості. Це впливає на оцінку. Про ліс треба сказати те ж саме. Так, в одному випадку 2 шматки землі в 2 руках в 5 день в 5,7 верстви від села й коштують 1 карб. 80 коп.; в другому випадку 1 шм. в 1 руці на 3 дні в 1 верстві від села оцінюється в 70 коп., в третьому — 5 шматків в 1 руці на 17 день в 1,4 верстви цінувались в 6 карбованців 70 коп., в четвертому — 3 шматки в 1 руці на 9¹/₃ день в 1/2 верстви, й ціна їхня 4 карбованці, в п'ятому — 20 шматків в 3 руках на 30 день в 1,4 верстви від осель коштують 14 карб. і т. и. Те ж спостерігається й що до лісових часток. В одному випадку є 120 кв. саж. лісу в 1 верстві від оселі, й цінувався цей шмат в 7 карб. 50 коп., в другому — 125 кв. саж. в 1 вер. ціною в 15 карб., в третьому — 202 кв. саж. в 3 вер. й коштує 10 карб., в четвертому — 52,5 к. саж. в 3 верст., й коштує він 2 карб. 40 коп., а в п'ятому — 600 кв. саж. в 10 вер., коштує 29 карб., в шостому — 480 кв. саж. в 1/4 верст., ціна 8 карб., і т. и. Ці цифри показують різноманітність та розкиданість ділянок. Думати, що вони рівні, ніяк не можливо. Навіть в тих випадках, коли фігурує загальне ім'я „лесок“, не можливо припустити, щоб ділянки були однакові. Справді, в одного владача бачимо два ліски розмірами в 803 саж. в 3,5 вер. від села, й коштують вони 40 кар., в другого 3 ліски в 530 саж., й коштують вони 35 кар., в третього — 6 лісків в 1370 саж. в 10¹/₄ вер. ціною в 117 кар. 70 коп., в четвертого — 2 ліски в 327 саж. в 2¹/₃ вер. ціною в 15 кар. і т. и. Правда, в деяких випадках набувався ліс в різні, іноді довгі періоди часу, напр., 1730 — 1753 рр. придбано 1840 с. або за 1726 — 1763 рр. — 1370 саж. і т. и. Оскільки великі частки в таких випадках, не відомо. Траплялось придбання ділянок різної великості, напр., 1746 року куплено шматок землі розмірами в 3 дні, 1764 р. — 1 шматок на 7 день, 1767 року — 1 шматок на 2 дні, 1 шматок в 1 день і т. и. Всі шматки різні, отже вони виключають можливість в цьому участі общини, яка мислима лише з урівненими (хоч би й розкиданими) частками, й, значить, однієї вартості.

За індивідуальний, а не общинний тип господарства на Україні XVII—XVIII стол. промовляє також ономастика осель. В Чернігівській полковій сотні були с. Лукашівка, с. Полуботька, Янівка; в Вибільській сотні — Онисове; в Слабинській сотні — с. Андріївка, Максимівка; в Ройській — с. Петрушине, Даничі; в Білоусівській — с. Євтухів, Юр'ївка, Янівка; в Любецькій — с. Петрички, Маньки, Павлівці, Антоновичі, Леонки, Онисівка і т. и. В Стародубовському полку, в полковій сотні — с. Луцковичі, Яцковичі, Яремин, Савинки, Семешків, Аннушин, Тарасівка, Андрійковичі, Іваничі, Мацківщина, Макарівка, Дем'янки, Леонівка; в Шептаківській сотні — с. Андрійковичі, Архипівка, Ларинівка, Жаданівка, Прокопівки; в Новгородській сотні — с. Курилівка, Ігнатівка, Арановичі, Мефодівка, Дмитрівка, Юринівка, Антонівка, Василівка і т. и. В Полтавському полку, в I-ій полковій сотні — с. Петрівка, Яковець, Вакулинець, Стасовець, Карлівка, Федорівка, Івончинець, в 2-ій сотні — с. Івашки, Супрунівка і т. и. Ономастика сел приводить до висновку, що погляд проф. Сергеевича на село цілком справедливий, а саме, що село є розвинений при допомозі послідовних розділів двір¹⁾. Цей погляд необхідно лише поповнити в тому розумінню, що розростання йшло й за рахунок нових посельців, які обсаджували двір першопосельця й осадчого, що в Старій Україні спостерігалось дуже часто. Ономастикою поселостей визначається й саме обмежування та обгороджування нерухомостей. По-за „личным началом“, само собою, не могло з'явитися потреби за-для того й другого. Іншими словами, відсутність індивідуальних володінь визначала б наочність общини, де могли практикуватись хіба тимчасові обгороджування. Але ж від них, коли б вони дійсно існували, лишилися б які-будь пережитки. В дійсності про періодичні обгороджування повний брак даних. Далі, при общинних порядках обгороджування мусіло б поширюватись на землі цілої общини, а не окремих господарів.

За обгородження індивідуальних господарств промовляє й факт заарештування землевласниками попавшої на їхні землі худоби. Самойлович таку худобу наказував п'ятнати своїм штампом і відсилати до своєї череди чи табунів до Гадячу²⁾. Іноді на затриману худобу дивились, як на подарунок від її хазяя³⁾. Коли б скотина нищила щось в обгороджених місцях в рядових, дрібних мешканців, то це не викликало особливої правової реакції. Нищення ж меж великих володільців каралось по всей суворості формального закону, може вже дякуючи

¹⁾ Сергеевич, Русские юридические древности, III, 45.

²⁾ Ригельман, Летописное повествование, II, 198.

³⁾ Киевская Старина, 1891, VI, 389.

одержаним шляхецтвом грамотам, якими цар „маетностями владѣть позволялъ“¹⁾. Одержані грамоти дозволяли дідичам захищати свої права у вищому ступні, права ж третіх осіб зводили до мінімуму, що видно, напр., на долі лук, сінокосних смуг в чужому лісі, де косар не міг полювати—йому дозволялось хіба сокирою вичищати свою луку від зарослів²⁾. Обмежуючи свої права що до третіх осіб, окремі землевласники на обгороджених просторах селили всякий не звязаний поміж собою люд. Як в інших країнах³⁾, і на Україні при таких умовах, ясно, не могло з'явитись общинної організації. У прийшого населення за-для того не могло утворитись традиції, не було в них і почуттів. Отже все зводилося до умов роботи в інтересах власника та його осадчого, які встановлювали розміри господарства кожному, хто б до них прийшов. Як що в даному відношенню утворювались якісь вільготні умови, то вони визначались звичаями даної місцевости, особистими намірами землевласника або договором з ним, що траплялось навіть в обставинах, де торкались і державні інтереси⁴⁾. Але чи була велика чи дрібна нерухомість, орна земля в ній відокремлювалась від лук, сіножатей, лісів. Складні частки цілого сільського господарства, однак, могли відчужуватись окремо. В XVII в. відчуження характеризуються в той спосіб, що нерухомість можна розглядати, як зібране ціле. Власник, відчужуючи ту чи иншу частину своєї землі, сіножати або лісу, визначає межі її в виразах, які показують, що рілля, сіножать чи ліс не були роскидані шматками по різних місцях. Видчужений Рибченком хутір в „ведле Гуджола и С. Веремѣнка“, сіножать Седличенка лежить вся між сіножатами Педоса й Филоненка, Бабенкова січа — вся між Перещенковою й Павловою, грунт Яковеченка—увесь між gruntів Силенського й Ткача; Тимчиха продає третину своєї січі „в розе Дыканском от Я. Жученковых gruntов по дорогу от Диканки... а от п. Федорових gruntов в сечи стежка к Диканце“⁵⁾. Виходить, что обгороджено було кожную частину, а в деяких випадках і весь маєток. Так, Іскрѳва відчужує свій грунт разом з левадою, сіножаттю, ставком і полем; Яременко відразу продає свій грунт з лісом та сіножаттю і т. и.⁶⁾. В XVIII в., дякуючи мобілізації

1) Акты Южной и Западной России, X, 495.

2) Ломиковский, Словарь Малор. старины, 31.

3) Юридический Вестник, 1888, III, 82.

4) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 151.

5) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 5, 6, 8, 17, 34.

6) Іб., III, № 162, 146, 135.

землі й появі великого господарства, народжується черезполосиця й надзвичайна рябизна земельних „шматів“, які тягнуть, що правда, до одного двору, але з різних місцевостей і в ріжньому вигляді¹⁾. З початку XVIII віку з'явилась і инша новина—це, мовляв, кордони між цілими селами. Початки цьому зазначались ще з кінця XVII в. й звязувались взагалі з появою все нових та нових сел, що заводились окремими землевласниками, а, окрім того, й виселків, які являлись в наслідку збільшення населення в старовинних селах. Ці обставини викликали до життя розділи „вольных“ земель, за які раніш не сперечались. Характерним в даному разі фактом служить суперечка, що піднялась 1669 р. поміж старо- й новосанжарівцями за сіножать „на делине Ку-столовой, на которой згодне по сей рок жиючи собѣ по сусѣдску разом ишли косити, делячи межи себе, як слушная кому“. 1669 року новосанжарівці не сповістили старосанжарівців про косовицю, вийшли самі й „покопали копци хотячи себѣ привлащити у вѣчность самимъ“, посилаючись на те, що вони раніш від старосанжарівців зробили на сіножаті заїмку. Старий Санжарів подав скаргу до полкового суду на Новий. Справу в суді розглянули й винесли постанову користатись сіножаттю по-старому: „разомъ жебы косили и дубравою якъ сие, так и тие на дрова пожитковали без жадного свару и упору“²⁾. Пізніш суд инакше ставився до подібних справ. Коли виникло діло Вазовського та Мезоненка за сіножать, полтавський суд признав її за Мезоненком, за котрим був пріоритет у володінню, й претензію Вазовського відхилив³⁾. Таку постанову зроблено після огляду сіножати уповноваженими городского уряду, який, напевне, на сіножаті й „знаки положил“. Ці справи свідчать ясно, що твердження, які роблять „общинники“, цілком безпідставні (кажуть же, ніби в XVII ст. на Україні був общинний устрій, який прийнято зараз же після Хмельщини!). Общинних порядків не можна добачати ні в розділах поміж селами, ні в визнанню пріоритету.

Останнє питання, що висувається прихильниками общини,—кругова запорука. Та її занесено на Україну з Московщини⁴⁾, правдоподібно при Бруховецькому. Деяке признання за нею з'явилося під примусом московських урядовців. Так, С. Рагузинський 1716 року обов'язав мешканців сл. Рубежин круговою запорукою заплатити 200 кар-

1) Генеральное следствие Черниговского полка, 369—387.

2) Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 63.

3) Іб., II, № 83.

4) Беляев, О круговой поруке, 72, 76.

бованців оброку без доїмки ¹⁾. 1737 року князь Барятинський дозволив видати під умовою кругової запоруки під засів полів яровим хлібом зерно з військових магазинів ²⁾ і т. и.

Звідсіль, однак, далеко до визнання тієї кругової запоруки, яка являлась конечним інститутом, звязаним з общиною. Відчуження, особлива система трипілля, обгороджування і т. и.—все це, треба думати, дає право зріктись думки про общинні порядки на Гетьманщині.

¹⁾ Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 411.

²⁾ Сборник Русского Исторического Общества, CXVII, 312.

РОЗДІЛ IV.

Перші кроки землеволодіння на Україні XVII стол. літопис обмальовує так. Населення „под свої жилища, доми и футори осягли и позаймовали (землі) и потому сталися всѣ тѣ добра малороссіянам быть власными черезъ займы. Оніе займи свои малороссіяне разными означили способами—оборували, копцями обносили и рвомъ окупували, кляками ограничали и что хотѣли, в тѣхъ займахъ строили“¹⁾. В цих словах цілий економічний програм. Як признає літописець, займи (від слова займати, захоплювати, забирати) не є форма зрікання від особистого володіння й визнання общинного, — навспак, тут повне визнання індивідуальної власности. Де населення рідке, як це мало місце на Україні XVII ст., й землі багато, відпадає необхідність в обмеженню індивідуального господарства й стискуванню його тими чи іншими формами. Займи визначались правилом: „гдѣ хто схочетъ, тамо и пашетъ и сѣно косить“. Все одно, в який бік направлено займу, чи звязується вона з розчисткою лісу, чи з оранням цілини, чи з осушкою болота. Уві всіх випадках, по зовсім справедливому вислову акад. Багалія, займа представляла „личную, наследственную, родовую собственность заимщика, на которой он может вести хозяйство самостоятельно, безо всякой зависимости от других“²⁾. При заїмці не було місця ні общинному трипіллю в справі розв'язання питання про плодозмін, ні вигонам і т. и. Займи за часів революції провадились самовільно, одностороннім захопленням земель. Досить було самого факту захоплення. В добу мирного будівництва Гетьманщини, від часів Многогрішного, в справу земельних захоплень почали вноситись корективи в вигляді дозволу відповідних урядів³⁾. Ще далі позаймані землі стали роздаватись в вигляді „наддань“ фізичним та юридичним особам⁴⁾. Одно-

1) Киевская Старина, 1883, XII, 572.

2) Багалей, Новый историк Малороссии, 101.

3) Генеральное следствие Нежинского полка, 187.

4) Іб., 106.

стороннього захопленая було вже не досить. Вимагалось, щоб земля дійсно освоювалась, щоб на ній дійсно провадилось господарство. Для того живий реманент в населення був, але була нехватка в мертвому реманенті. З другого боку, часто не вистачало в боротьбі з могутньою природою (сучасники оповідають, що залишений в полі плуг за кілька день так заростав травою, що його тяжко можна було знайти)¹⁾ робу-чих рук. При таких умовах населення змушене було єднатись за-для боротьби. Драгоманів справедливо говорив, що в українській історіографії на це зверталось мало уваги й що за явищами індивідуалізму не помітили колективистичних проявів українського генія²⁾. Кинений докір цілком заслужено. Справді, відомо не мало випадків, де об'єднання людської діяльності на Україні яскраво було пред-ставлено. Іншого й не могло бути, самий хід революції в кожному її прояву підкреслював значіння об'єднаних сил. Чисто українська особ-ливість завірялась в тому, що всякі об'єднання були договірною ха-рактеру й проявами ідей товариства, чи асоціацій, незалежно від мети, якої хтіли досягти члени товариства. Договорюватись могли так особи фізичні, як і юридичні. Направлявся договір „на злучене в одно а не-розерванъне“ на умовах рівної участі уві всьому, „що бы мѣло къ пожитку и розмѣру приходить такъ одной сторонѣ яко и другой“, осо-бисто кожній стороні чи й їхнім нащадкам. Сторони давали то тільки засоби, то (напр., при спорудженню греблі) й засоби й працю. За сторонами визнавались отці права: „которая бы сторона важилася укривжене строити, тодѣ волно свою половину и продатъ ведле упо-добаня и поставленого торгу, еднакъ ближше будутъ суму отложитъ“. Договір бував частіш словесним і неформальним, рідче заключався перед урядом і заносився до актових книг³⁾. Всякого роду відміни провадились в такий же спосіб. Асоціація могла складатись на більш-менш довгий неокреслений строк, як, напр., за-для торговельних справ, так і короткий час, напр., асоціації за-для покосів: „поспол межи нами косили не в захват, але разом зволившися на косбу, с обох сторонъ товариством“⁴⁾. В договорі иноді говорилося про знаряддя за-для праці, обставини її, розміри, вкладені капітали і т. и.⁵⁾. Харак-терним в договорах є те, що до них вступали не лише близькі одна до однієї особи, а й особи цілком сторонні. Друга особливість полягала

1) Мемуары, относящиеся к истории Южной России, II, 101.

2) Громада, I, 17.

3) Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 61.

4) Іб., II, № 63.

5) Актовые книги Полтавского городского уряда, № 89.

в тім, що організовувались асоціації, мовляв, на військовий зразок — управляв нею звичайно отаман, якому й належала керівнича роля в справах. До асоціацій такого роду належала, напр., млинарська. В своїх скаргах мирошники виступали „с помощниками своими“. Вкупі з ними вони вступали й в різні зобов'язання. В випадку нанесення іншим мирошникам якихсь втрат, вони повинні були „всѣ утраты и выклады“ нагородити¹⁾. В спільному за-для всього населення інтересі при заведенню млинів уряд клопотався про те, аби уникнено було можливости підтопів полів та лук²⁾, в разі чого наказувано зносити будову і т. и. Складались асоціації й за-для рибної ловлі „и иной добычи“, при чім самі „промышленники“ після ловитви в „уходах“ перетворювали трудову асоціацію в торговельну ради продажу цих продуктів праці³⁾,—по термінології Запоріжжя, робилися „односумами“⁴⁾. Причина, що лежала в основі з'єднування в асоціації, відома. То була братерська устава, відома Україні ще перед Хмельнищиною. На підвалинах цієї устави організовувались асоціації купецькі, а пізніш цілі компанії⁵⁾. Економічне значіння асоціацій полягало в тім, що вони збільшували матеріяльні засоби учасників, з одного боку, а з другого — зменшували ризику кожного з них. Юридично договір мав подвійне значіння. Відносно третіх осіб асоціація виступала яко єдине ціле, договором же встановлювались і внутрішні відношення членів поміж собою. На Україні асоціації, по суті, не являлись так званими юридичними особами—вони не відокремлювались від осіб фізичних, хоча з боку законодавця й робились в тому напрямку спроби⁶⁾. Звідсіля необхідно приходити до висновку, що володіння асоціації треба розглядати в аспекті не ідеальних, але реальних частин, *dominium pro diviso*, цеб-то вони уявляли собою суму індивідуальних прав — кожен учасник, в любий мент міг (і його не мали права затримувати) вийти зі складу асоціації та необмежно користатись своїм володінням. Такі передпосилки особливо відносяться до асоціації сябрової, яка тісно зв'язана з займанщиною та договором, описаними в горі. Сяброва асоціація явилася на зміну великого польського господарства. Шляхецький клас, що був затаївся під час Хмельнищини, ще не встиг зорієнтуватись та

1) Актовые книги Полтавского городского уряда, № 36.

2) Іб., II, № 60.

3) Материалы Военно-Учебного Архива Главного Штаба, I, 812.

4) Запорожский Архив, № 3, л. 34.

5) Lewicki, Prawo Składów, 44.

6) Права, по которым судится малороссийский народ, розд. XVIII, арт. 6, § 3.

виявити свого обличчя що до вільного українського фермера. Мимо всяких інших причин, так політичних, як і економічних, на перешкоді тому стояли вільні асоціації сябрів, що замінили на деякий час великого землевласника, який пізніш почав зазіхати на ренту. Сяброва асоціація засновувалась на договорі товариства, викликаним господарчими причинами, як-от нестачею в окремих хазяїв реманенту, грошей, переуступкою прав на майно, допуском після певного строку до праці, повинносними відношеннями і т. и. обставинами¹⁾. Договір визнавав права членів в ріжному обсягу за-для кожного сябра, представництво ж було одно відносно третіх осіб²⁾. Не наводячи із цього приводу різних контроверз³⁾, відмітимо лише думку про сябрівство, висловлену останніми роками проф. Мякотиним. І Мякотин визнає, що сяброва організація визначалась договором. „Каждый сябр“, каже він: „если только сябранный договор с самого начала не был временным, передавал свою долю (в сябреном имуществе) по наследству, мог завещать“, то-що. Складатися сяброва організація могла так з родичів, як і сторонніх людей⁴⁾ і перебувала в звязку з заїмочним господарством⁵⁾, при пануючій дрібній власності на Україні⁶⁾. Свою діяльність сяброва організація поширяла на ріжного роду нерухоме майно. В сябрів міг бути й ліс, могли вони й „сѣнокос прочищать и степь прооривать только б других разробом своих грунтов не избидели“⁷⁾. Права всіх сябрів захищались в однаковій мірі, тому що часом вони мали й рівні права в нерухомостях⁸⁾. В сябрівстві залюбки підкреслюють елементи споріднености. Але останні звязки хоч і дуже важливі, та в іншому відношенню, а власне в тому, що тут володіння конструювалось по типу володіння родини. В історії правово-економічних явищ відношення утворюються по типу тих, що раніш склалися й увійшли в життя. Навіть там, де владою утворюються організовані господарчі форми, вони в дійсності пристосовуються до готових зразків. Справді, влада поміщика чи „верховного вождя“ є зразок *potestas patris familias*, право сальвігвардії конструювалося по типу, прийнятому церквою.

1) Киевская Старина, 1890, VI, 478 — 480.

2) Слабченко, Опыты по истории права Малороссии, 277—292.

3) Слабченко, Центральные учреждения Украины, 8 — 9.

4) Русское Богатство, 1913, IX, 199, 201, 212.

5) Іб., X, 231. Порів. Юридический Вестник, 1894, V, кн. 1 — 2, 193, 194, 195.

6) Іб., X, 244, 245, 248, 249, 250, 252, 285.

7) Права, по которым судится малороссийский народ, розд. XVII, арт. 15, § 1.

8) Іб., гл. XVII, арт. 15, § 2.

Державна влада пристосовувала до своїх потреб вже існуючі організації, в деякій мірі використовувала їх і накладувала свій штамп *post factum*, що видно, напр., на козацтві, сільських отаманствах і т. и. Подібне ж трапилось і з сябровою асоціацією. Своєю чергою, сяброва організація являлась початковою формою за-для поселень, і рядом і проти неї стояла інша форма — хутір. Обидва типи в дрібно-власницькій Україні мирно уживалося порівняно довгий час. Сябрівство було причиною за-для проф. Лучицького в справі формулювання общинної теорії на Україні. Проте, „вопчее владение“ сябрів (іноді сябри при цьому не називаються)¹⁾ не служило перепорою тому, що „волни (були) земли і хто де бивало хоцет сѣно косить и пашеть свободно“²⁾, або, як говорилося в одному акті часів перед Хмельщиною, „черкашане — мѣщане и бояре на поли пашутъ, где хто хочеть“³⁾. Це, однак, не заваджало взаємній підтримці „черкашан“ так в цьому, як і в інших випадках⁴⁾. До зроблених виписок слід додати й іншу, з якої довідуємось, що „в ту пору на обоих сторонах Днѣпра вся земля была малороссіянам сполная и общая, покамисть они первѣе подъ полки, а въ полкахъ подъ сотни, а въ сотняхъ подъ мѣстечки, села и деревни позаймовали“⁵⁾ з розрахунком, „скільки кому якого лѣта къ паханю надобность укажетъ и гдѣ кто себѣ застигнетъ, тамо ореть“⁶⁾ і при корективі „безъ вѣдома своякъ занимать и окапывать займы было воспрещено“⁷⁾. Так викликане було до життя індивідуальне й засноване на товариському договорі господарство на Старій Україні. Сяброві володіння набували великого значіння там, де річ ішла про ліси та озера, а також про млини⁸⁾. В останньому випадку являлось зацікавленим українське правительство, тому що з сябрових (так саме як й з бувших в індивідуальному володінню) млинів в Генеральний Скарб поступала частина помолу — „войсковая мѣрочка“. Першим цікавились в XVIII ст. (ба в кінці XVII в.) дідичі.

Автор (анонимний) докладної про порядки на Україні записки на прикінці XVIII ст. пише, що в Гетьманщині користування лісами в дідичів

1) Миллер, Архивы Харьковской губернии, 91.

2) Мотыженский Архив, № 35.

3) Антонович, Монографии, I, 140.

4) Киевская Старина, 1884, III, 439.

5) Отже, навіть ставши цілком на точку проф. Лучицького, доводиться признати, що „спольность“ була перед Хмельщиною, а після розпочалась смуга займів та обкопування.

6) Отечественные Записки, 1882, XI, 101.

7) Іб., 114.

8) Стороженки, Фамильный Архив, I, 109; Киевская Старина, 1896, IV, 94.

з козаками сяброве. Дідичі, не дивлячись на своє сябрівство в лісах, прагнули апроприювати їх; козаки, звичайно, сперечались цьому, може притримуючись старовинного правила, яке прикладалось до лісів, по аналогії, що „займа, будучи в полку, командирам крѣпка быть не может“¹⁾. Козацтво не від того було, аби порушати це правило з огляду на те, що „какой-нибудь владѣлецъ, купивъ у одного или у нѣскольких казаковъ право въѣзда и сдѣлавшись съ прочими равнымъ сябромъ устроить винокуренный или стеклянный заводъ и рубить по всему лѣсу дрова и пустошить лѣс“²⁾. Факт, що поміщицький клас було прийнято до складу сябрів (а подібне дозволялося, бо кожний сябр з відома й згоди решти, як що вони зрікались купити його частку, міг відчудити свій пай в сторонні руки, не належні до складу сябрового товариства), має сам по собі велике значення в справі розв'язання питання про мобілізацію землі. Разом з тим, сяброве володіння в цій точці зв'язується з питанням про право користання деякими відмінками нерухомого майна в інтересах усього населення даної місцевості. Спільне користання, відкрите, напр., в лісах мешканцям даного села, може викликати думку про общинні права, хоча б общину, як таку, й відносили в далеку далечінь³⁾. В дійсності доводиться констатувати тут явища іншого розряду. Вони не є що інше, як сервітут, який мав широке розповсюдження в Гетьманщині й прибрався стародавній практиці в своєрідні форми, в значній мірі відступаючи від виробленого романистами шаблону.

Шенеман справедливо гадав, що зміст сервітутів розвинувся раніш, ніж утворилась власність, і що сервітут не залежить від форми повного панування над річчю. Він є хіба попередня стадія на шляху до владання річчю. Річ ще не знаходить в її тимчасовому владареві відповідного правового настрою, як не знаходить вона й визнання з боку третіх осіб. Це початкова форма *occupatio*. Такий характер на Україні мали „уходи“⁴⁾. Однак „уходи“ чи „ухожаи“ були або в не належавших нікому місцевостях, як-от що лежали на південь та південний схід від кордону України земель, або в місцевостях, що лічилися належними даній фізичній чи юридичній особі. Про сервітут, звичайно, можна говорити лише в другому випадку. Але не можна думати, що сервітут в цьому випадку з'явився обов'язково раніш за влас-

1) Труды Черниговского Предварительного Комитета, 39.

2) Замечания, до Малой России относящиеся. 39.

3) Мякотин, Русское Богатство, 1913, X, 231.

4) Журнал Министерства Народного Просвещения, 1895, VII, 233 (ст. Любавского).

ність, що у власність перейшли вже бувші в сервітутному користанню простори. Що правда, Гетьманщина знала не мало таких випадків, та все ж вони не виключають і інших з'ясовувань.

На Україні сервітути лишились ще від перед-революційних часів. Повставший нарід, що мав сервітути за польського панування, лишився при них і після 1648 року. Раніш, на вільні, ніким не зайняті землі, ніким не апроприйовані ліси та луки власність, звичайно, належала Польській державі в особі шляхецького уряду, тепер власником стало „Войско“, оскільки нерухомості не поробились приватно-володільчеськими. Як раніш було сервітутне користання, так воно й залишилося й після Хмельщини з тією хіба різницею, що кількість сервітутів мусіла б збільшитись, тому що конкретного власника населення коло себе часто не бачило. Але згодом замість польського пана населення почало мати свого, і в такому випадку заводився (чи припинявся) сервітут такого ж роду, як і раніш. 1669 року решетилівські козаки й міщане дали панові С. Петрашенкові такий документ: „если бы который наш товаришъ albo мѣщанинъ мѣлъ бути в байраку Петрашенковомъ и рубат, таковой нехай сам за себе отбувает и своѣмъ статкомъ и их такого даст сей нашъ декретъ — волно ему, яко пану в своемъ добрѣ“. Уряд, до якого адресувався цей документ, признав погляд сторін правильним і акт заніс до книг¹⁾. Наведений декрет цікавий тим, що ним признавалась особлива практика що до чужого майна. Сервітут, таким чином, уявляв собою рід безперечної заїмки. Як тільки починалась сперека, умовна (чи тимчасова) заїмка на відоме майно в тій чи іншій мірі, в тому чи іншому вигляді розв'язувалось і перемагало особисто-індивідуальне право. Траплялось, однак, і таке, що сервітут заводився без огляду на наочність конкретного власника. Напр., 1718 року заведено сервітут в лісах київських і межигорського монастирів. Виданий з цього приводу універсал приписував „въ пуцъ мѣщанамъ кievскимъ з магыстратовыми надлежащую в выведеню деревъ на свою потребу попережнему выгоду иметь“ шляхом вивозу з монастирських лісів дерева за-для будівлі після пожежі і т. и. потреб²⁾. В першому випадку (з Петрашенком) в лісі раніш не було сервітуту, в другому—на боці населення була давність („попережнему“), яку признав і універсал. Як що за населенням була давність чи провадилося „надданье“ нерухомості тому чи іншому представникові шляхецтва після масової заїмки в лісах чи полях, уряди охоче признавали в них право сервітутів, „волній и безпечній в пуцу по де-

¹⁾ Актыве книги Полтавского городского уряда, I, № 114.

²⁾ Чтения в Киевском О — ве Нестора-Летописца, XVI, 81.

рево вступъ ведлугъ стародавняго уживанья без жадное перешкоди“. Навіть землевласників, що стремили до переваги формального закону, універсали пробували до деякої міри обмежити: вони дозволяли, напр., не тільки збирати бурелом та рубати сировий ліс, але й випалювати вугілля і т. и.¹⁾ Тих, хто не бажав підлягати заведеній довгим часом практиці, „склонявшее ухо“ до потреб населення українське правительство притьмом переконувало відкривати „волній вступъ без разнихъ докладовъ, грабежовъ и побоевъ ведлугъ стародавняго звичаю“²⁾. В XVIII стол. при значній мобілізації землі та експропріяції населення, відношення влади радикально змінилось, і місцева адміністрація настоювала на тому, що „если кому з людей потребна будетъ (напр.) трава, мусъли у старости куповати“³⁾. Але то були вже інші часи. В XVII ж стол. не тільки дозволялися в'їзди в ліси та пуші, а й ловля в озерах і в степу, де дідичам, які культивували скотарство, цілком не було вигоди дозволяти всім і кожному косити, й тому вони забороняли, як могли, „всякому траву косити“⁴⁾. Український сервітут, таким чином, є умовне володіння нерухомостями, яке відрізнялося від заїмки відсутністю постійного індивідуального освоєння. Зроблена заїмка в полі обносилася борозною, обкопувалася копцями, бортне дерево мітилось, ліс насікався. Положений знак показував апропріяцію нерухомости, яка була в постійному трудовому владанню даної особи. Що лежало по-за межами, не належало особистому безперервному владанню. Обнесений копцями та ровами простір лічився, безумовною, безперечною та індивідуальною власністю. Нерухомості, що лежали по-за тим, були в спільному володінню й, значить, користанню. Оскільки вони не представлялись в чийому індивідуальному володінню, остільки населення розцінювало їх як „уходы“, в противому разі воно в них мало сервітут. Сервітут, однак, міг з'явитись в наслідку й інших обставин. Могло трапитись так, що при наділенню селян землею, як це проектувалось Катериною II, селянам на кожне їхнє господарство не вистачило б підсобних земель, й тоді сервітут давався чи в маєтку дідича, чи заводився спільний за-для всіх водопій, вигін, угіддя віддала від поміщичих земель⁵⁾, що зустрічалось в Гетьманщині⁶⁾. В подібних випадках сервітут може розглядатись як наслідок мобілізації

1) Киевская Старина, 1892, I, 115.

2) Обозрение Румянцевской Описи, 133, 164.

3) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 188.

4) Іб., III, 87.

5) Горонович, Исследование о сервитутах, 58.

6) Киевская Старина, 1885, III, 541.

землі, освоєння нерухомостей формальним актом, який передавав всю повноту прав власникові, що єдино й міг розпоряджатись в своїх володіннях. Визнане за даною особою на те чи інше вгіддя право власності спочатку не проклямувалось. В ліси, гаї, пущі, озера й поля всім було вільно входити. Але як тільки на вгіддя давався формальний акт, чи то був би універсал, чи купча, чи щось інше, — негайно заводився сервітут, який обмежував користання вгіддям. Коли в таких випадках говорилось про старовину, то її звязували не з розмірами, а з правом користання, в'їзду, ловель, збору дерева і т. и. Висловлено було й інший погляд що до походження сервітуту. В далекі часи земля належала князеві або замкові, а разом з тим належало їм і все, що було на поверхні землі, цеб-то — річки, озера, ліси і т. и. Населення оброблювало землю й все, що на ній було, на користь князеві, але далі свою працю воно перенесло на вільні місця й все об'язувалось вносити певну частину від лову. Так з'явилися розпорядження землею й угіддями в інтересах населення¹⁾. Цей погляд, однак, не з'ясовує сервітуту. Він говорить скоріш про чиншову „плату“, в сервітутах же засади оплати були відсутні. В справі про сервітуту можливе ще непорозуміння. Воно зводиться до того, що сервітут мав неокреслену давність. Остання могла з'явитись в наслідку чи давности перед-революційної, чи з огляду на те, що при наданнях не показувалось розмірів надань, лише загально відмічалось пожаловання сел „со всеми принадлежащими угодьями“. Тимчасове користання в подібних випадках перетворювалося в довгочасне або постійне правове відношення між власником, з одного боку, й особами, що мали вхід до вгіддів—з другого. Звідси народилась сервітутна давність, яка виставлялась яко доказ прав на сервітут. Отже, сервітуту з'явилися у звязку з тим, що населення в епоку революції 1648 — 1654 рр. фактично не могло освоїти всіх звільнених від шляхти земельних просторів. Тільки частину їх було апроприйовано, рештою ж земель люд користався в міру потреби, в цих землях і вгіддях він і мав сервітут; тому-то при зміні власників сервітут лишався недоторканим. Лише з ростом населення й великим рухом майна, яке перебувало в індивідуальній власності, сервітут потроху вироджувався. Відмінилась щільність населення й кількість „добр“, що були в нього—відмінилась і форма володіння майном. Сервітуту були правом неподільним, — їх неможливо було придбати частками, але звільнення від сервітуту частками на практиці було можливим і мало місце, коли ділянки окремих

¹⁾ О. Грушевський, Записки Наукового Т—ва в Києві, XVII, 71, 73, 76

осіб, в інтересах яких заводився сервітут, збирались до одних рук. Такі, напр., були сервітути *rascendi* чи *haustus aquae*. З'єднавши в своїх руках усі селянські землі дідич, який експропріював населення, міг вже при таких умовах відмовити іншим в визнанню за ними цих сервітутів. Що до дорожнього сервітуту, то в XVII стол. владіння всім маєтком все ж таки не звільняло землевласника від обов'язку признати сервітут *transeundi*—відомий випадок, коли полковий суд не знайшов можливим признати відміну такого сервітуту ¹⁾. Сервітут мав значіння не взагалі, а в певному відношенню. Мисливець дорожив ловецьким сервітутом за-для ловлі птаства й взагалі живности, скотар — пастівничим в лісі сервітутом, хлібороб — січею і т. и. В зв'язку з цим і з'явилось представління про сервітут, яко про частинне панування над річчю „в виде пользования некоторыми сторонами ценности вещи... в виде права только на известные стороны ее полезности“ ²⁾. Такий погляд, що з'явився із студіювання римського права, для XVII ст. не може бути признаним. Тоді визначення було далеко ширшим, бо заїмка провадилась не в індивідуальнім лише інтересі, а в інтересі ціло-господарчим. Господарство України XVII ст. було всестороннім. Сучасники передають, що кожне місто, село, хутір володіли відразу й землями, й лісами, й водами ³⁾. Найріжнородніші боки господарства культивувались відразу. Тому й сервітут, по суті, був спочатку загальним. Особа, яка, напр., мала сервітут на в'їзд до лісу, одночасно могла мати в тому ж самому лісі сервітут на збирання дерева, ловлю, борті і т. и. Розбивання сервітуту на ряд окремих з'явилось досить пізно. Законодатний матеріал першої половини XVIII віку ще зберіг деякі ознаки універсальної природи сервітуту, хоча й говорить про кожний окремо. В розд. XIX, арт. 8, § 1, „Прав, по которым судится малороссийский народ“ читаємо: „звѣрь дикий хотя мѣеть битъ всѣмъ общимъ, еднакъ ихъ въ чужихъ пущахъ и грунтахъ ловить и убивать не надлежитъ безъ соизволения того, чей грунтъ“. В тому ж самому розділі, арт. 12, § 1: „кто би въ чиемъ-нибудь грунте имель бобровие старинни свои гоны, къ такому гонамъ не имѣеть той, чий грунтъ самъ, а ни люде его поля досривать такъ далече, какъ би возможно к тому логву палкою докинуть и столко же сѣнокосу подкошивать и лози прочищать“. В цих двох статтях показано „отдельные стороны пользования“. При цьому арт. 12, § 1, має на увазі не взагалі бобровий сервітут за-для всіх і кожного. Стаття указує джерело з характерним додатком: „дополнение

1) Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 17.

2) Горонович, ор. с., 12.

3) Путешествие Макария, II, 16.

из оного права". „Иное право" — гетьманські розпорядження. Вони регулювали особливий, ба навіть особистий промисел в інтересах виключно гетьмана й спеціально за-для того складеною асоціацією бобровиків. Але в „Правах" же є стаття, що обнімає разом кілька сервітутів і мислить їх в сукупності. Вона міститься в тім же XIX розд., арт. 3, § 2 і говорить: „кто имеет въ чужихъ пуши, лѣсъ и каком-нибудь грунтѣ борти или звѣринные и рыбные ловли либо озера или сѣнокоси или при сѣнокосах салаши, тому... ехать свободно, толко собакъ не брать и никакой стрельбы (по) звѣру (не вести)... долженъ старинными сѣнокоси владѣть толко, а вновь онихъ не прибавлять, однако жъ старие сенокоси свои если заростутъ, может изнова прочищать. Тако жъ кто имѣетъ борти... Свободни рибу ловить, дерева взять на салаши, дрова и карита на рибу делать... жердей на скирду или на стогъ или для огорожи... удрать ликъ на лѣзиво или лубья... сколько можетъ на себѣ понестъ, а не возомъ вивезти". Тут об'єднано кілька сервітутів, і характер заборон промовляє за те, що об'єднання сервітутів в руках одного суб'єкта прав в практиці бувало досить широким і здійснювалось инакше, ніж того хотів закон. „Права" в'яснюють і суть сервітуту старого часу. Сервітут — „всем общій" (в освоєних місцевостях) і спочатку здійснювався „без соизволения того, чий грунтъ"; сервітутів не міг обмежувати „той, чий грунт сам", в практиці сервітут міг бути не виключно старовинним, як підкреслював закон XVIII ст., але „вновь могъ прибавляться". Таким чином, зв'язок сервітуту з заїмкою безумовний. Характерно, що навіть в XVIII ст. власникові лісу, пуші чи грунтів закон не забороняв мати сервітут уві власному майні. Таким чином, проф. Гамбаров був прав, і коли твердив, що у власника міг бути сервітут у своєму майні. Гамбаров з цього приводу писав, що „относительно третьих лиц собственник сохраняет неограниченно то самое право, которое составляет сервитут", у відношенню правосильного сервітутом власник обмежується лише остільки, „насколько его пользование вредит пользованию первого, так что, уступая дорогу соседу, собственник пользуется ею и сам, не оттесняя только соседа" ¹⁾. Що така думка справедлива, доказує факт, що після закінчення чи відміни сервітуту за-для власника не було особливих способів до дальшого визнання його прав, — це робилось само собою. Це значить, що, навпаки романтичному представлінню, сервітут в Україні XVII—XVIII стол. мислився, яко не тільки просте користання, а лічився явищем більш широким, мовляв, родом володіння. Як такий,

¹⁾ Г а м б а р о в, Вещное право, ч. особ., 10.

сервітут був способом до різних зділок, як і володіння. Що в конкретній обстанові життя ці зділки мали місце, доказується заборонами „Прав, по котрым судится малороссийский народ“. В розд. XIX, арт. 4, § 2, стоїть: „никто з чиих-нибудь поданныхъ деревъ бортныхъ... никому стороннему отдавать, даровать и какимъ-нибудь образомъ заводитъ не долженъ, а если бъ то учинилъ, такового его жъ владелець имѣеть наказати“. Сервітути на Україні не були суворо поділені на речеві та особисті, що визнавалось римським правом. Що правда, за-для XVIII в. поділ на римський взірець у деякій мірі може бути прийнятим, що ж торкається XVII ст., то тоді не проводилось такого поділу. Як і в інших країнах, сервітути на Старій Україні можна поділити на групи по походженню. Джерела різні. Для XVIII в. сервітут народжувався на підставі їх закону й з договору, головним чином, для XVII ж стол. відомі й інші джерела: давність, заповіт, *оссуратіо*. Останні два мали тоді більше парівнано з іншими джерелами значіння. Походження власности виходило з праці. *Оссуратіо* при сервітутах була такого ж роду. Й тут потрібна була „праца власная“. Нею й надавалась сталість давності й *оссуратіо*. В тім, XVIII вік не так сильно рахувався з трудовою засадою й виходив, головним чином, з цінности документальних даних¹⁾, що правда, не уві всіх випадках²⁾. Практика ж в такому напрямку гостро виявляється хіба на прикінці XVIII ст.³⁾. Сервітут, мовляв, апроприювався володіннями нерухомостей, і апроприяція провадилась за поміччю особливої зділки. Обкладався сервітут іноді невеличкою „данью“ з распорядження дідича. Невеличка „дань“ не викликала суперечок і згодом оберталась в чиншову платню. Про такі обкладнення відомо з даних XVIII в.: за бортні та озерні сервітути сплачували власникам лісів та озер. Робилось це без огляду на нелогичну недорічність, відверто, на очах урядів, і з їхнього боку не зустрічало перепон⁴⁾. До сказаного слід додати зауважений деякими економистами факт, що, коли селянська чи козацька маса мала сервітута в поміщицких угіддях, то, траплялось, і дідич мав сервітут в селянських угіддях, напр., в сіножатах, цілині і т. и.⁵⁾. До повинностей за користання на поміщицьких землях сервітутами слід віднести так звану толоку. Толокою звали землю, яка відпочивала під паром і йшла на

1) Права, розд. XVII, арт. 17, § 1.

2) Статистический ежегодник Полтавского Земства, XVII, 195.

3) Андриевский, Исторические материалы, V, 171; Филимонов, Румянцевская Генеральная Опись, 23.

4) Диариуш, 29.

5) Посников, Общинное землевладение, II, 104.

спаш¹⁾); в ній землевласники, проте, не переставали мати реальні права²⁾. Але під ім'ям толоки відомо було й інше явище, рід супряжної праці на користь дідичеві не окремими господарствами, а цілим селом, яке користалось сервітутами в панських землях. Козенко, письменник в питаннях сільського господарства, признає, що толока проводилась звичайно в свята³⁾. Не тяжко в даному явищі бачити й риси договору, бо дідич при толоці обов'язаний був ставити робітникам могорича. Так було в українській практиці XVIII стол. Признавати толоку пережитком польського серважу, звичайно, також можливо, але цим шляхом установлювалось би хіба джерело. В після-революційній Україні старовинні форми було пристосовано до нових умов, — в них увілляли інший зміст.

Відрізнялись сервітути лісні, бортні, лучні⁴⁾ і т. й. Далі, вони ділились на міські, козацькі й монастирські. В них мали права не тільки тубільці, а навіть випадкові на Україні люде. До них належали, напр., московські ратні люде, яким дозволявся сервітут на прилеглі до Київа ліси⁵⁾. Врешті, сервітут в київських лісах зате обмежувався певними розмірами: його мали не на всьому просторі лісу, а лише на 25 верстов від початкової лінії в глибину⁶⁾. В деяких випадках уряди брали жваву участь у відкриттю тих чи інших сервітутів. Так, для них, як представників інтересів всієї округи, були важливі, напр., млинові будови, тому що в залежності від будови було користання лучними сервітутами. Таким чином, сервітут являвся доповнюючим правом до права власности. Він заводився і в інтересах особи, і в інтересах її господарства. Такою була й стара перед 1648 р. практика. Привілей 1625 р., даний чернігівським козакам, признавав в їхньому розпорядженню не лише землю (вони одержували її замість платні по 4 влоки на коня), але й право в'їздів до лісу за-ради рубки дров, яке право вкупі з землею лічилося нащадковим⁷⁾. Однак і перед- і після-революційний сервітут не мав сталости. Його могли визнати, але могли й не визнати. 1692 р. київський полковник Солонина заборонив, напр., сервітут в лісах⁸⁾. В XVIII стол. заборона сервітутів вже не являлась рідкістю, особливо в інтересах великих господарств. Напр.,

1) Стороженки, Фамильный Архив, IV, 10.

2) Мотыженский Архив, № 44.

3) Сельское Хозяйство, I, 324.

4) Летопись Занятий Археографической Комиссии, XIII, 74.

5) Сборник Русского Исторического Общества, XCIII, 490.

6) Ї., CVII, 190.

7) Багалея, Новый историк Малороссии, 53.

8) Акты Западной России, V, 251.

універсалом 1703 року, Мазепа заборонив вертіївцям сервітут в володіннях Полуботька: „дабы никто не важился в тѣ его грунта втручатись и пустошеньемъ оних, а барзѣй рубаньемъ домовихъ надубковъ и дровъ найменшой чинити шкоди и убитков“¹⁾. Той же гетьман раніш заборонив військовому населенню користатись сервітутом в лісах мгарського монастиря²⁾. Але в Мазепи відносно сервітутного права не було певного програму. Іноді він готовий був признавати їх, в других випадках—і це було частіш—наказував від сервітутного користання переходити до розділу на реальні частки. Так, 1708 року Сорочівці скаржились на заборону їм сервітуту старостою—і Мазепа, аби покласти кінець сваркам, звелів ліс поділити³⁾. Д. Апостол стояв на компромісній точці погодження інтересів зацікавлених в сервітуті селян і власників лісів⁴⁾.

Залишається ще сказати кілька слів про приватний домен на Україні. Державна влада мала на Україні ряд дібр в вигляді ріжного роду нерухомостей: лісів, млинів, ґрунтів і т. и. Культивувати їх влада не спромагалась. За-для цього в неї бракувало засобів. Справедливо говорить Бертелемі, що, хіба індивідуальна власність могла прийняти на себе виконання такої задачі, як на прикінці XVIII ст. спостерігалось і уві Франції⁵⁾. На Україні уряд рано зрозумів неможливість безпосереднього господарчого заряджування й визискування приватних доменів і почав їх відчужувати. Такі відчуження робились за Сомка, що придбав в державу ґрунти й кілька водяних млинів⁶⁾. Приватний домен, в якому держава виступала як суб'єкт цивільного права й тому складала ріжні умови зі своїм майном, складався насамперед із земель, що лишилися після вигнання польських дідичів. Державна влада, в якої не було грошових фондів, почала відчужати із запасу „добр“, що перейшли до її рук, своїм представникам в вигляді земель рангових і в вигляді надань, що переходили до нащадків. При грошовій готівці в таких відчуженнях не було б потреби. Мабуть, такого роду думкою керувався В. Модзалевський, коли казав про перехід усіх панських земель до рук народу⁷⁾. Землі ці мали характер також заїмок,

1) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 96.

2) Летопись Занятый Археографической Комиссии, XVII, 48.

3) Записки Нового Т—ва імени Шевченка, CXII, 123.

4) Дняриш, 10.

5) Berthélemy, Traité de droit administratif, 493.

6) Лазаревский, Очерки, V, 95.

7) Модзалевский, Очерки по истории сотен, 7.

бо вони, за винятком рангових, відходили й у приватне володіння так нижчих, як і вищих урядів, що відбивалось і на їхньому титулі¹⁾. Зокрема, гетьманські землі мали на собі подвійне тавро—приватної та публічної власності. З одного боку, вони являлися ранговими, з другого — були приватним майном і управлялися, як приватний домен, особливою адміністрацією в особі „надзирателей добр панских“ чи „панских господарей“²⁾, які виступали уповноваженими влади що до проведення всякого роду зділок з названими добрами й фактичними економами їх, що давали наряди, відали й направляли господарство. Публічний характер такого майна виявлявся в тому, що зділки робились від ім'я державної влади. Так, напр., перенесено було Скоропадським Городищенського староства на Толстого³⁾. На роздачу земель, яко натуралізовану платню, звернула увагу вже О. Єфименкова⁴⁾. Помилка Єфименкової завірялась в тому, що вона придала значіння не стільки фактові роздачі земель, скільки зробила наголос на праці населення на користь дідичів. Тим часом роздача „земельных добр“ не завжди звязувалась з повинностями населення; вона в своїй суті є бенефіцій і, як такий, була відома й Західній Європі⁵⁾ та завжди бідній на гроші Речі Посполитій. В Стародубовщині, напр., земля 1620 року роздавалась замість грошової платні не тільки урядовцям, а й простим членам козацьких корогов⁶⁾. Людська праця розумілась, як особливого роду повинність,—звільнений з панської неволі нарід обов'язаний був повинностями, головним чином, на користь влади, а не окремих дідичів. Повинності йшли на уряд, а не певній особі. Що ж торкається розмірів повинностей, то вони були „обыклыми“. В XVIII в. справа була инша. Землі почали роздаватись вже дідичам, а не урядам, таку ж долю мали й двори й вільні міста⁷⁾. Широкий потік роздач земель панам відносився до гетьманства Скоропадського I, коли доводилося роздавать землі, двори й людей праворуч і ліворуч улюбленикам імператора Петра⁸⁾, так що, по завіренню деяких дослідувачів, заступникам „гетмана Плахты“, ніби-то, нічого за-для роздачі вже й не лиши-

1) Л а з а р е в с к и й, Описание Старой Малороссии, III, 349.

2) І б., I, 22.

3) І б., II, 177.

4) Е ф и м е н к о, Южная Русь, I, 154.

5) Viollet, Précis de l'histoire de droit français, 540.

6) Л а з а р е в с к и й, ор. с., I, 2.

7) В а с и л ь ч и к о в, Семейство Разумовских, I, 155.

8) Ф и л а р е т, Описание Черниговской епархии, IV, 146; в дійсності Скоропадський продовжував політику своїх попередників.

лось¹⁾. Приватні надання не вимагали безпосередньої служби, але йшли за „послуги, которіє доброї заплати ожидають“, „на выживлене“, „ку вспартю“²⁾, „ради малолітства“³⁾, „по родству“⁴⁾, „за страданье“⁵⁾, припускали здібність одареного до служби⁶⁾, давались „з ласки“⁷⁾, за „прихильность и зичливість щире Войску Запорожскому“⁸⁾ і т. и. Джерелом приватного домена являлась і „одумерщина“⁹⁾ чи виморочне майно, яке також могло переходити яко приватна нерухомість. Такий же характер мали й фундації-легати на користь різних установ — на церкву, школи, шпиталі і т. и.¹⁰⁾. На місцях, в сотнях і містах, приватний домен виявлявся, головним чином, при визнанні сотень, сел, міст власниками таких доменів. Яко власник, село чи місто могли давати свою згоду на обняття певної території тою чи іншою особою, відчуження певних ділянок, обкладення їх, обмін і т. и. Там міг бути, розуміється, й публічний, не відчужуємий домен¹¹⁾, яким могла розпоряджатись місцева влада лише при відомих умовах. Але він не виключав приватного. Місто чи село могли придбати нерухомості за поміччю куплі, як про те й свідчать „первые пирятинские книги“. Місто в своїх межах продавало ділянки землі або здавало під улаштування різного роду підприємств чи крамниць; таке ж право належало й різним міським корпораціям¹²⁾. Місто мало свої пасовиська¹³⁾ і т. и. Ті ж права мало й село, яке дозволяло будувати на відведених місцях в себе та організувати ті або інші підприємства¹⁴⁾. Іноді в таких випадках доводилось спочатку погодитись з дідичем (коли б він наклав

1) Записки Нового Т-ва імени Шевченка, LXIX, 79. На підставі даних так званої офіцерської ревізії, після смерті Скоропадського нараховувалось 44 691 дв.; „из оногo числа по 1750 г. роздано не больше 3 000 дв., гр. Разумовский и 4 000 дв. государевых не застал“ (Кулиш, Записки о Южной Руси, II, 179). Значить, винен був не тільки Скоропадський.

2) Лазаревский, ор. с., I, 19, 20, 28.

3) Іб., II, 495.

4) Іб., III, 188, 337.

5) Филарет, ор. с., VII, 237.

6) Лазаревский, ор. с., II, 442.

7) Лазаревский, Очерки, V, 98.

8) Обозрение Румянцевской Описи, 21, 49; Филарет, ор. с., V, 143.

9) Местечко Борисполе, № 43.

10) Іб., № 62.

11) Генеральное следствие Нежинского полка, 113, 114.

12) Ханенко, Погар, 26.

13) Права, розд. XXIX, арт. 3, § 1.

14) Максимович, Собрание сочинений, I, 759.

на приватний домен свою цупку руку), щоб не поступитись більшим¹⁾ і т. и. Звідси ж брали своє походження й міські сервітути²⁾, що їх треба розглядати як заїмку не тільки пусток і нікому не належних ґрунтів, але й апроприйованих дібр³⁾. Звідси ж з'ясовуються поселення в містах та селах „на общественных выпусках“, „общественных козацьких землях“, просто на „общественных землях“, „общем поле“ чи „общей земле“, „обще-обывательских выпусках“⁴⁾ і т. и. У відріжнення від публічного приватний домен признавався лише за мешканцями даної округи. Ледве не єдиним винятком було користування пасовиськами біля доріг, признане за всіма, хто проходив мимо. В XVIII стол. після широкої мобілізації землі, цей сервітут поміщики відмінили й, засвоївши, мали чималі прибутки, здаючи поля на спаш гуртовщикам⁵⁾. Признаний лише за мешканцями й притім такими, що постійно жили в даній окрузі та мали там свій доміцілій, приватний домен розцінювався з погляду тільки місцевих інтересів, тому-то прийняття до замкнених груп населення, як-от козацтва чи міста, сторонніх елементів було можливим⁶⁾ лише за згодою „общества“. Отже, поруч з індивідуальною власністю на Україні XVII—XVIII стол. існує й власність колективна в вигляді асоціаційної та сервітутної. І та й друга визначаються трудовою основою. В підвалинах обох лежала *occupatio*, яка модифікувалась в той чи інший бік. Але ефект досягався, власне кажучи, один і той же: „*iisque qui occupaverint possidendi ac fruendi hereditaque suo relinquendi id jus datur*“⁷⁾. Де *occupatio* проходила інтенсивно, там визнавалось право власности, де того не спостерігалось, *occupatio*, як джерело права власности, відтиралася іншими правами, і в таких випадках на перший план висовувались менти колективизму⁸⁾, але не так званого общинного. Характерною особливістю всього життя України XVII—XVIII в., а й за-для відношень, звязаних з землеволодінням, являлась договірна засада. Здібність до корпоративного життя та вільної асоціації, в якій зливались універсальні та індивідуальні засади⁹⁾, Гірке та Лоренц ф. Штейн признавали характерною рисою

¹⁾ Записки Нового Т-ва імени Шевченка, XVII, 84.

²⁾ Андриевский, Исторические материалы, IX, 40—41.

³⁾ Ковалевский, Современный обычай, I, 133.

⁴⁾ Лучицкий, Материалы по истории землевладения, I т., 4, 5.

⁵⁾ Модзалевский, Генеральный судья Ив. Чарныш, 101.

⁶⁾ Акты Южной и Западной России, XIII, 699.

⁷⁾ Nouvelle revue historique, 1907, I, 19.

⁸⁾ Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, 1871, II, в. 1—2, 60.

⁹⁾ Gierke, Deutsche Genossenschaftsrecht, I, 5, 616, 639.

німецької раси. Те, що вони лічили виключно німецьким, спостерігається й у Старій Україні, що входила, як один із складних елементів, до європейського економічного концерту. Географічні умови зробили свій вплив на економічну структуру Гетьманщини, — в ній більше проявлялися індивідуальні, а не універсальні засади, так саме, як в Московській державі одержали верх універсальні засади над індивідуальними. Але тип господарства, принаймні за-для тієї епохи, був єдиний уві всій Європі, бо ж і коріння його в більшій-меншій мірі були також однакові. Сказаним не відкидається характерність права того чи другого народу й національні історії. В них присутні ті ж риси, що і в історії та праві других народів, але виявлені в іншій комбінації.

РОЗДІЛ V.

Панування в українському господарстві індивідуальних та договірних засад мало великі наслідки. Цим, власне, й з'ясовується прискорена мобілізація землі та експропріяція населення, котра за якісь півтора роки привела вільний нарід до кріпацтва. Індивідуально-договірний порядок республіки полекшував перехід земель від дрібних власників до великих, до появи на Україні латифундій та знищення дрібної індивідуальної власності, підготовлював ґрунт до побідного походу капіталізму. Умов за-для того було досить. Одні можна признати суто місцевими, як-от зріст населення чи епідемії, другі — зовнішніми—перехід до грошового господарства, який був тісно зв'язаний з меркантильно-військовою політикою імперії, що ступила на цей шлях одночасно з Західною Європою.

Аби розв'язати питання про рух населення, дослідувач має в розпорядженню не багато даних. Зокрема дуже небагаті цифри доби перед-революційної. Тут є дані ледве по кількох містах, свідчать вони про великий ріст населення. В Лубнах 1628 року рахувалось населення 166 домів, в Лохвиці—6, в Варві—10, а за 20 років в Лубнах населення вже було 2 646 госп., в Лохвиці 3 325, в Варві—2 037. Збільшення населення з'ясовувалось не лише напливом зі сторони, але значна частка падала й на натуральний ріст. Як свідчить Павло Алепський, в кожній українській родині лічилось до 10 душ дітей¹⁾. Революція змусила багатьох піти до інших країв, в межі Московії, Криму, Туреччини, частина населення вимерла за часів війн та наскоків татар, та від різних пошестей. Натурально, населення в кількості дуже зменшилось. Московські представники на Україні, хоча й бували там недовгий час²⁾, але звернули увагу на зменшення населення міст. А тому цілком не обоснована стара й до нині тверда думка, ніби козачі

¹⁾ Путешествие Макария, III, 30.

²⁾ Описание Московского Архива Мин—ства Юстиции, XIII, 98.

повстання допомагали ростові населення міста¹⁾. Навспак—із 23 місточок Київського воеводства 1650 року цілком було зруйновано 4⁰/₀, із 152 сел — майже 10⁰/₀, так що кожне місто в середньому не мало навіть 50, а село—12 дворів; таким чином, місто складалося з 240, а село з 57,5 душ²⁾. І таке зменшення тяглося довгі роки. 1713 року в Могилеві на Дністрі всього населення лічилось 162 чол., у Хвастові, по повідомленню шляхт. Бржишевського, 1714 року лишилось тільки 8 чол.³⁾. Безлюддя вело до того, що уряди старались за всяку ціну утримати населення та його виселенням, по можливості, ставити перепони в вигляді ріжних поліцейських вимог⁴⁾. Дякуючи останнім, було можливим легше переводити до життя фінансові плани, за-для чого велись особливі переписні книги⁵⁾, та систему обов'язкових повинностей (при допомозі отаманів так званого дворового числа)⁶⁾. Населення почало трохи збільшуватись від часів заспокоєння України, так що, по заяві Мілюкова, доганяло й переганяло (?) „Центр по щільності свого населення“⁷⁾. Цей погляд не може бути прийнятий—великого росту не було. Як збільшувалось населення, можна прослідкувати по окремих групах населення. Перше місце серед них займали козаки. По реєстрах та компутах Війська Запорізького, їх лічилось:

В полках	1649 р.	1650 р.	1723 р.	1724 р.	1729 р.	1764 р.
Брацлавському	2 662	2 802	—	—	—	—
Білоцерківському	3 035	—	Лубен. 6 655	11 612	12 685	143 671
Канівському	2 957	3 120	Гадяц. 5 804	7 701	6 409	83 822
Кальницькому	1 976	2 046	—	—	—	—
Київському	1 792	2 080	2 926	2 530	3 232	53 576
Кропивенському	2 010	2 053	—	—	—	—
Корсунському	3 333	3 472	—	—	—	—
Миргородському	2 630	3 158	4 840	4 817 *)	4 747 *)	65 221 *)
Ніжинському	991	9 083	9 545	12 816 *)	10 482 *)	51 798 *)
Переяславському	2 851	2 150	6 700	8 671 *)	9 373 *)	78 444
Полтавському	2 441	2 783	5 134	5 559 *)	6 620 *)	—

1) Берлинский, Краткое описание Киева, 19.

2) Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. IV, 46 пер.

3) Іб, т. II, № 292, 295.

4) Записки Ю. Юля, 342.

5) Беляев, О круговой поруке, 81.

6) Голиков, Деяния Петра Великого, XIII, 505.

7) Милуков, Очерки по истории русской культуры, I, 34.

*) В приведені числа увійшли й козаці підсусідки.

В полках	1649 р.	1650 р.	1723 р.	1724 р.	1729 р.	1764 р.
		Остерськ.				
Прилуцькому	2 106	1 958	2 702	4 048	4 048	144 233 *)
Уманському	2 949	3 830	—	—	—	—
Черкаському	2 808	2 989	—	—	—	—
Чернігівському	1 007	9 096	6 406	6 388 *)	5 863 *)	95 234 *)
			Стародуб. Стар. Стар.			
Чигиринському	3 291 ¹⁾	3 189 ²⁾	4 123 ³⁾	8 715 ⁴⁾	6 198 ⁵⁾	60 144 ⁶⁾

Таким чином, козацтво, найбільш забезпечена група населення, поволі збільшувалася до XIX стол.—в середньому в 1^{1/2} рази ⁷⁾. Звертаючись до міст, матимемо оці цифрові дані по Києву: 1685 р.—2 625 дворів, 1727 року там рахувалось 1 914 дворів, 1731 р.—1 726 дворів, 1748 р.—2 525 дв., 1763 р.—6 485 дв., 1796 р.—2 525 дв. ⁸⁾. На прикінці гетьманської доби кількість дворів досягала свого максимуму. Число дворів в решті міст виявлялось в отаких цифрах:

В містах	1654 р.	1767 р.	1804 р.
Миргороді	817	147	—
Лубнах	491	—	1 197
Лохвиці	523	163	4 457
Каневі	2 573 душ	—	—
Корсуні	107	—	—
Кролевці	681	—	6 360 душ
Глухові	829	—	1 000
Стародубі.	538	627	—
Батурині	1 391	420	—
Полтаві	1 333	600	—
Гадячі	1 150	600 ⁹⁾	800 ¹⁰⁾
Зінькові	908 ¹¹⁾	370 ¹²⁾	—

В містах, стан яких був дуже тяжкий, спостерігаються хитання. У всякому разі, збільшення майже не помічається, що з'ясовується

*) В приведені числа увійшли й козачі підсусідки.

¹⁾ Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1874, кн. 2—3. В Грабянки інші цифри, див. Летопись, 94.

²⁾ Маркевич, История Малороссии, V, 105—106.

³⁾ Бантыш-Каменский, История Малой России, 589—590.

⁴⁾ Кириллов, Цветущее состояние, I, 142.

⁵⁾ Голиков, ор. с., XIII, 499, 501, 502, 503, 504, 495, 496, 497, 498.

⁶⁾ Труды Полтавской Архивной Комиссии, IX, 61—63.

⁷⁾ Іб., XIII, 84.

⁸⁾ Киевская Старина, 1884, II, 353.

⁹⁾ Порів. Максимович, Собрание сочинений, I, 397.

¹⁰⁾ Щекатов, Словарь, III, 889, 1197; II, 6, 46—47 та инш.

¹¹⁾ Акты Южной и Западной России, X, перепис. книги.

¹²⁾ Максимович, Выборы в Комиссию 1767 г., 12—13.

появою нових торговельно-промислових пунктів; ті 167 міст, з якими Україна вступала в васальну залежність до Московської держави¹⁾, почасти були знищені, як-от Батурин, почасти мусіли уступити своє місце вироставшим і не окріпшим новим пунктам чи розцвітавшим старим—сюди треба віднести на початку XIX стол. Кобиляки, Козелець, Дівицю, Жовнин, Любеч, Конотоп, Костянтинів та інші. Але й вони, своєю чергою, не мали великого приросту населення. Так, в найбільших із знову оживших міських пунктів населення 1804 року лічилося, напр., в Голтві — 7 419 душ, в Градіжці — 5 985 д., в Городні — 9 897 д., в Комишанці — 6 020 д.²⁾ і т. и. Лише в одному Костянтинограді населення перевищувало 10 000 чоловіка, в інших же так в Полтавщині, як і в Чернігівщині воно було нижче³⁾. Коли спинитись на загальному руху населення, по всіх його розрядах, то генеральна картина не міняється. 1724 року рахувалось в полках:

В полках	Лубен.	Гадяч.	Миргор.	Полтав.	Ніжин.
Козаків	11 612	7 701	4 517	5 559	12 819
Козачих удів	991	929	466	452	677
Посполітих	12 899	5 868	10 566	10 734	16 947
Поспол. удів	1 117	864	—	1 056	—
Дух. стану	436	305	112	319	412
Підсусідків	1 283	555	58	52	— ⁴⁾

Порівнюючи число головних розрядів козацтва та селянства за різні періоди, матимемо за-для 1725 р. для козацтва біля 565 356 душ обидвох полів⁵⁾ проти вдвічі більшої кількості селян; 1732 р. козачих дворів 78 053 проти 112 615 селянських дворів + 12 962 підсусідських⁶⁾; 1746 р. козачих хат нараховувалось 72 585 для виборних і 91 403 для підпомішників⁷⁾—кількість селянських хат в цей час невідомо; як свідчить Теплов, загальна кількість дворів на Україні була 1751 р. — 152 157, 1753 р. — 202 146, 1756 р. — „опять убыло“⁸⁾; 1764 р. козаків лічилося 163 988, посполітих же значилося 585 909⁹⁾;

1) Б е р х, Царствование Алексея Михайловича, 84.

2) Щ е к а т о в, ор. с., II, 55, 71, 75; III, 283.

3) І б., III, 723.

4) К и р и л л о в, Цветущее состояние, I, 137, 138, 139, 141. Про дані так званої офіцерської ревізії див. М а к с и м о в и ч, ор. с., I, 549.

5) С е м е н о в, Исторические сведения о русской торговле, III, 2.

6) Л а з а р е в с к и й, Посполитые крестьяне, 100.

7) М а к с и м о в и ч, ор. с., 548—549.

8) К у л и ш, Записки о Южной Руси, II, 178, 179.

9) Дані ревізії 1764 р. є й іншого роду: виборних, після цих даних, рахувалось 19 750 дворів, підпомішників—41 201, бездвірних хат—10 563.

1777 р. всього козаків рахувалось 179 128, підсусідків — 198 623, посполітих — 537 069 та ріжночинців — 108 012 д.¹⁾ Отже перед нами картина росту досить стриманого. В ній кидається в вічі збільшення кількості козацтва й почасти селян²⁾. Збільшення кількості селянської маси йшло, з одного боку, за рахунок того ж козацтва, яке мусіло бути втиснутим в рямці компутів і загального реєстра, з другого боку—за рахунок мало розвиненого міського населення, що приводить до того, що різниця між селом та містом була незначною і являлась, по суті, адміністраційною, бо ж наочність певної адміністрації робила даний пункт містом чи селом; що ж торкається інших специфічних рис, то хіба присутність ярмарок могла відрізнити українське село від міста. Місто, як таке, на Україні не мало значного розвитку, воно замінилось своїм сурогатом — місточком чи ярмарковим пунктом. Отже, центром ваги являлось село й до того не великих розмірів, з порівняно незначним населенням, що змазувало класові відтінки, приводячи їх до мало помітних, і приводило до консерватизму в господарчих відношеннях. Невеличкий приріст населення з'ясовувався значною смертністю, що спостерігалась в Гетьманщині. За-для доказу скористуємось деякими даними, звязаними з кількома пунктами й складеними на підставі метричних церковних записів, і тому віри гідних. В Києві рух населення виявлявся ось як:

Роки	Родивш.		Померш.	
	Хлоп.	Дівч.	Чол.	Жін.
1796 . . .	525	538	607	481
1797 . . .	529	493	691	504
1798 . . .	572	560	953	723
1799 . . .	790	733	979	734
1800 . . .	723	686	926	829 ³⁾

Зареєстровано :

В місцевостях	1749 р.		1771 р.	
	Род.	Пом.	Род.	Пом.
Седневі	75	69	86	88
Седнівському повіті . .	627	582	793	748
Семенівці	133	171	215	220
Семен. пов.	1 086	1 172	1 655	1 131
Почепі	1 305	1 272	1 677	1 236 ⁴⁾

Таким чином, до кінця XVIII ст. помітно навіть перевагу смертей над народженням. Незначне збільшення населення відбилось і на

¹⁾ Маркевич, ор. с., V, 109.

²⁾ Червинский, Материалы, 79.

³⁾ Берлинский, ор. с., 128.

⁴⁾ Филарет, Описание Черниговской епархии, I, 118—119.

зрості сили населення в розумінню утримання ним своїх політичних та правових позицій, і на системі обкладнення, й на розвитку торгівлі та промисловости, й на системі господарства. Останнє не могло бути, принаймні, в містах, поставлене на належну височінь, а висунені часом потреби не могли бути цілком задоволені. Оскільки міста були безпорадні, показує факт розгублення київського міського самоврядування 1787 року. В цьому році Катерина II робила через Україну до Запорізьких Вольностей та Криму подоріж. В звязку з тим, що вона спинилась в Києві, там помітно було наплив населення. Перед магістратом стало питання прогодувати місто. Міське самоврядування змушене було закупити 5 000 чт. хліба. Хлібний магазин приступив був до закупки хліба, але що ціни на жито були досить високі (в вересні 1786 р.—2 карб. чт., в листопаді—2 карб. 10 коп.—2 карб. 20 коп., в грудні навіть 2 карб. 70 коп.), то закупка загальмувалась. Коли ж рішили перед видатками не спинятись, з'явилась нова перепона — уві всьому Києві та його окрузі можливо було закупити лише 255 чт. жита, яке тому й довелось виписати з Польщі¹⁾. При нормальних умовах не було для кого засівати й постачати хліб. В аналогічних умовах перебували, звичайно, й інші, не так значні міста, за-для їхнього населення не було потреби в великих запасах, бо й саме населення було незначним, а жило здебільшого з хліборобства на себе, а не на продаж.

Незначне збільшення населення з'ясовувалося ще цілою низкою тяжких бід, які почались ще перед Хмельщиною. 1645 року, а також 1646 р. хліб поїла сарана; 1649 й 1650 рр. був страшенний неврожай і повстав великий голод; 1651 й 1652 рр. багато люду перемерло на чуму; 1656 р. була засуха, 1660 р.—голод, 1662 р. знову голод, 1663 р.—чума, 1680 р.—засуха, 1682 р.—чума, 1685 р.—сарана, 1689—знову сарана, 1690 р.—ще раз сарана, й на хліб були такі ціни, що в народній пам'яті рік цей заховався під ім'ям дорогого; 1693 р.—чума на худобу, 1695 р. хліб знищено морозами, 1697 р. був неврожай, 1699 р.—знову чума, 1700 р.—голод, 1701 р.—знову чума, 1710—1711—чума, 1718, 1719 й 1738 р.—чума, 1745 й 1746 рр.—сарана, 1747 року пошесть на худобу, 1748 р.—чума, 1749 року—сарана, 1770 р.—чума. До цих бід прибавлялись без кінця наскоки татар, з яких найзначніші були 1649—52 років, 1696, 1698, 1713—16 років. Пошесті виривали дуже багато населення. Так, за час мору 1711 року зареєстровано 11 830 трупів, 1738 р.—6 610, в чуму 1770 року із 20 000 населення

¹⁾ Киевская Старина, 1889, VII, 54.

в одному з українських міст вимерло 18 082 чоловіки ¹⁾. Звичайно, при таких умовах не могло бути великого приросту населення, окрім того, воно покидало густо населені пункти, а цим і з'ясовується запустіння міст і сел. Літописець під 1664 р. пише про Суботів: „Суботовъ былъ пустъ, а псовъ съ Чигирина, зъ Суботова и зъ иныхъ пустыхъ мѣсть украинскихъ великое мнозство было, которые, чередами ходячи, не только мертвыхъ трупы ѣли, але и живымъ людемъ шкодили“ ²⁾. Отже означеними обставинами з'ясовується в деяких місцях велике зменшення дворів. В Чернігівському полку, напр., нараховувалось дворів в селах:

Села	До 1729 р.	1729 р.
Скоренець	3	2
Слобідка	6	4
Яковець	11	4
Колчеве	15	8
Горчова	5	3
Білоусове	4	3
Хмельнище	25	7
Козел	6	4

В приватних володіннях помічались такі ж саме явища.

Відсіль мали свій початок ті безконечні переходи української людности, яка сунула то в той, то в другий бік, кидала своє господарство, яке доставалось новим займанцям, лишалася без землі, а коли повертала до рідних країв, то ставала підсусідами чи наймитами. На зовнішні причини, таким чином, треба дивитись, як на перше джерело що до обезземелення.

Дальшою причиною, що затримувала ріст населення, були безкрайні натуральні повинності, що впали на український нарід в звязку з рухом Росії до моря. Імперія не просто насувалась до Понту Евксинського та Балтики, але ще мусіла озброєною рукою захищатись та закріплятись на рубежах, щоб не бути відкиненою до своїх етнографічних кордонів. Необхідність пробитись до моря й великих ринків робила Росію імперіялістичною країною, а що Україна роскинулась на шляху до моря, то Українська республіка й перетворилась в російську провінцію. Тому українське населення й примушувалось до нових жертв й засобами й людьми. Населення республіки перекидалось, і замість того, яко реакція цьому, явилися все нові й нові переходи. Поставки населення за-для задоволення імперських потреб були досить значні. 1659 року було наказано ставити в Київі козаків на постій по магі-

¹⁾ Киевская Старина, VIII, 611.

²⁾ Черниговская Летопись, 84.

стратових дворах, „а мѣщане и всякіе жилецкіе люди вывезлись с женами и зъ дѣтьми и со всѣми животы изъ домовъ своихъ в струги и въ байдаки на Днѣпръ“¹⁾). Мазепа, примушений стати на боці Карла XII²⁾, привів Україну до нового зменшення серед населення. Після ж нього імперський уряд почав забірати багатьма тисячами українське населення за-для обслуговування своїх потреб. 1715 року на ладозькі роботи взято 10 000 козаків, 1721 р.—туди ж і стільки ж, тоді ж на сулацькі роботи 10 000, 1723 р. знову 10 000 і на Коломак 12 000, 1724 р. знову на Сулак 10 000 чол., 1725 р. на Гилянъ 25 000³⁾, 1731 р. на роботи по Берестівській лінії 20 000 козаків і 10 000 селян, 1732 р. така ж кількість на орельські роботи, до них того ж року додано ще 10 000 козаків і 10 000 селян⁴⁾, 1733 року знову взято на ті ж роботи по 10 000 козаків і селян⁵⁾, 1736 р. на нові роботи—5 400 чол.⁶⁾, 1737 р.—„110 000 посполитых в погонщики провянта другихъ на линію выправлено съ ихъ же скотомъ и особенно 30 тыс. для про-воження судовъ разныхъ“⁷⁾; 1753 р. для улаштування лінії між Самар'ю й Бахмутом сенат звелів поставляти з України по 13 000 піших, 1 310 теслярів та 88 ковалів і мобілізувати вчетверо більше на випадок убутку в людях⁸⁾; на війну 1770 р. взято 4 500 чоловіка в погонщики⁹⁾ і т. и. Неспокій в середині республіки, непомірні повинності, непевність у господарстві провадили до того, що український нарід блукав „вечным жидом“ по своїй землі й навіть зовсім емігрував. Найбільш високі розмахи еміграції припадають на 1651, 1652, 1654, 1657—1667, 1681, 1700, 1701, 1702 і 1783 роки.

З найбільшою охотою населення йшло до Запоріжжя. Рух населення туди часом бував такий великий, що властям доводилось вживати рішучих мір. Так, Многогрішний втікачів до Запоріжжя наказував заарештовувати¹⁰⁾. Московський уряд за-для утримання населення на місцях іноді йшов в розріз з мірами уряду українського й, навспак,

1) Акты Южной и Западной России, XV, 252.

2) Слабченко, Малорусский полк, 29.

3) Сборник Летописей Южной и Западной России, 52, 55, 56, 57.

4) Самовидец, Летопись, 104, 105.

5) Сборник Летописей Южной и Западной России, 61.

6) Сборник Русского Исторического Общества, CXIV, 313, 316.

7) Сборник Летописей Южной и Западной России, 66.

8) Сенатский Архив, IX, 59.

9) Архив Государственного Совета, I, в. 2, 277.

10) Эварницкий, История запорожских козаков, II, 424.

підтримував еміграцію, як то трапилося, напр., 1689 р. при будові Новобогородицької фортеці¹⁾. Але й він в XVIII ст. визнав необхідним затримувати населення на місцях, за-для чого емігрувавшим обіцяно дарувати всі провини, свободу повороту і т. и.²⁾, а, окрім того, тим, хто залишився, як то мало місце 1737 року, заборонено було переходити державні кордони³⁾. Перехід селянства в великоросійські межі у всякому разі не заборонявся імперським урядом⁴⁾. Наказ 3 травня 1783 року, оголошений на Україні, викликав масові, в десятках тисяч людей, переходи⁵⁾. Блукання населення приводило до помітного в деяких місцевостях збільшення щільности, що деким приймається за доказ росту населення. Ущільнення йшло за рухунок кількості дворів. Доказом можуть служити дані хуторів С. Суліми, в Переяславському полку. Там 1761 року нараховувалось 36 хат і в них 48 родин, на хуторі Глібової в 14 хатах жило 15 родин⁶⁾, в Любецькій сотні на 1 хату приходилось 1,6 родини⁷⁾, в Золотоношському повіті на 1 двір 1,4—4 родині⁸⁾. Вкупі з цим населення збільшувало відсоток убогих та „нищегных“ селян і козаків. В маєтностях Марковича 1732 року налічувалось:

В селах	Мож.	Убог.
Сваркові	14	12
Крисках	9	28
Сухоносі	10	32 і т. и. ⁹⁾

Такі ж цифри є й для пізнішого часу. 1752 року в I-ій полковій Полтавській сотні в слобідці В. Тарновського рахувалось дв. 1 і в ньому 6 хат з 6-тю родинами, „крайне нищегных“ дворів 1, хат—2, бездвірних хат—14 і в них 18 родин; в слобідці свящ. Оранського в 2 бездвірних хатах 6 родин, в козацьких хуторах—в 9 бездвірних хатах 10 родин, у рядових козаків в 16 „крайне нищегных“ хатах жило 17 родин, то-що¹⁰⁾. Через 20 років на півночі України бачимо таку ж, але більш гостро виявлену картину, а саме:

1) Эварницкий, История запорожских козаков, III, 67.

2) Баранов, Сенатский Архив, II, 336, 417.

3) Іб., II, 452.

4) Іб., II, 300.

5) Миллер, Архивы Харьковской губернии, 219—225.

6) Мотыженский Архив, № 54.

7) Юбилейный Сборник Историко-Этнографического Кружка при университете св. Владимира, 89.

8) Записки Наукового Т-ва імени Шевченка, ХCVIII, 184.

9) Маркевич, Дневные Записки, II, 226.

10) Модзалевский, Материалы, I, 5, 6, 7, 8, 9.

В селах	Хат	Родин
Любечі	195	203
Сенюках	28	31
Мохначах	9	11
Рудці	18	13
Мисах	5	7 і т. и. ¹⁾

Щільність була б незрівнано більшою, коли б не лихоманкова колонізаційна діяльність дідичів, які об'являли вільготи при заселенню своїх земель і тим допомагали відливові на нові місця. Через це населення розсисувалось більш тонким шаром. Пануючим типом поселень стало, таким чином, село й до того не дуже великих розмірів. В Миргородському полку лише одно село Попівка складалось з 475 дворів, одно Хомутець—із 360 дворів, 2 мали по 200 дворів, з кількістю дворів більше як 100 нараховувалось 4 села, решта ж 24 села мали не більш як 60 дв., в тому числі 10 сел складались з 10—2 дворів ²⁾. В інших полках цифри були значно нижчими. Що менш було село, то легше було мобілізувати його землю й експропріювати населення. Експропріяція населення й землі підготовлювались реквізіціями реманенту які на прикінці XVIII в. довели населення та реманент до великої диспропорції. Напр., 1770 року нараховувалось:

В місцевостях	На кількість робітників	Коней
Любеч	513	193
Кропивна	17	5
Сенюки	96	33
Мохначі	36	12
Сидорівці	23	8
Лопатні	42	15
Радуля	76	21
Рідківка	132	70 і т. и. ³⁾

На два-три робітники, таким чином, приходилось по одному коню. При низькій та навіть не розповсюдженій городній культурі, екстенсивному господарстві та інших обставинах, сільське трудове населення не могло затримувати за собою землі при пануванню в дідичів переложного господарства й кидало її, сідаючи на оренду або обертаючись в наймитів. Безземелля йшло на Україні прискореним темпом і виявилось досить рано. Вже 1690 року з села Мілітинців виходили без-

¹⁾ Стороженки, Фамільний Архив, I, 105.

²⁾ Барвинский, Генеральное следствие Миргородского полка, 14.

³⁾ Стороженки, ор. с., I, 106.

земельні. Шукаючи, де оселитись, вони осіли на номінально зайнятих мешканцями с. Сурмачівки землях. В виниклому з цього приводу процесі виявилось, що 25 сурмачівців також залишили свої землі й пішли до Пирятини¹⁾. В XVIII віці кількість безземельних досягла досить значних розмірів. До 1767 року серед полтавських магістратових селян лічилось безземельними 43,85%, зовсім не мало худоби 19,24%, без робочої худоби 22,08%; серед полтавських рангових селян безземельних налічувалось 31,85%, зовсім без худоби було 1,85%, без робочої худоби 20,01%; в полтавських монастирських маєтках безземельних було 62,86%, зовсім без худоби 11,25%, без робочої худоби 17,67%; в маєтках великих землевласників було безземельних 38,96%, без худоби 9,17%, без робочої скотини 14,41%, і в дрібних земельних власників лічилось селян безземельних 85,57%, без худоби 25,15%, без робочої скотини 38,04%²⁾. В Золотоношському повіті безземельних було 15%, не мало скотини 17,2%³⁾. В Суражському пов. безземельних 16% козаків і 37,1% посполітих⁴⁾, без скотини рахувалось 11,4%, без робочої скотини 15,2%⁵⁾. В Кролевецькому повіті безземельних було 14,4%, в Любецькій сотні—безземельних 16,5%, без худоби 6,5%, без роб. скотини 10,7%⁶⁾; у Воронківській сотні—безземельних коло 50%⁷⁾. Відсіль зрозуміло величезне число підсусідків так в козаків, як і в селян. 1764 року підсусідків було (в тих і других майже рівно).

В полку	Скількість підсусідків	В полку	Скількість підсусідків
Миргородському	9 250	Київському	11 104
Гадяцькому	7 716	Ніжинському	29 106
Лубенському.	24 210	Чернігівському.	19 946
Прилуцькому	14 248	Стародубовському	16 792 ⁸⁾
Переяславському	13 292		

1) Стороженки, VI, 48—60.

2) Сборник в пользу недостаточных студентов, 164—165, 169—170, 178, 181.

3) Записки Нового Т-ва імени Шевченка, XCVIII, 184, 187, 188—189, 191.

4) Червинский, Материалы, 89, 96.

5) Филимонов, Румянцевская Генеральная Опись, 16; Юридический Вестник, 1889, XII, 611.

6) Юбилейный Сборник Историко-Этнографического Кружка при университете св. Владимира, 89, 91.

7) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XII, 140—141.

8) Іб., IX, 63.

Безземелля підготовлювало люд до кріпацтва. Процес обезземелення прискорювався переходом України до грошового господарства від часів Петра I, на що звернули увагу чужинці-сучасники означеного періоду¹⁾ й признали дослідувачі тодішньої епоки²⁾. Недостача грошових засобів, потрібних імперським властям, не дозволяла селянській та козацькій масі поліпшати своє господарство. Разом з тим часті голодні роки, які взагалі пронеслися на прикінці XVII ст. й XVIII ст. по всій Європі³⁾, підняли цінність грошей. Особи, що мали грошові фонди, стали скупати землі, тому що високі ціни на хліб робили корисним сільське господарство. З цим часом звязана „земельна пропасниця“ в Гетьманщині й широкий продаж земель трудовим населенням, а також народження латифундій на Україні. З другого боку, перехід до нових відмінків господарства — поміщицька й казенного типу фабрика — своєю чергою, призводив до ціни грошей. Запаси, що їх було зроблено за часів революції на Україні, мусіли розійтись, і, дійсно, розійшлись. Гроші, зменшившись в кількості знаків, стали товаром, їх старанно ховали та закопували в землю й, зрозуміло, піднімали їх вартість. Лише небагато людей володіли великими грошовими засобами, але й вони не стільки пускали гроші в оборот, скільки тримали як нерухомий та недоторканий капітал. Гадяцький полк. Борохович, напр., мав кілька „суденец“ грошей: в одному було 5 400 червоних золотих, в другому — 4 гарці битих талярів, в третьому 7 гарців „старых серебряных копеек“; окрім того, Борохович мав ще два „суденці“ різної монети в такій кількості, що „два человека тое судно едва понести могли“⁴⁾. Великим „денежным человеком“ початку XVIII стол. був П. Полуботок. 1724 року Малоросійська Колегія описала в нього 24 лантухи єфимків та 82 $\frac{1}{2}$ лантухи дрібних грошей по 200 карбованців у кожному⁵⁾; було заарештовано в Полуботка єфимків на 200 000 карб.⁶⁾ Дуже багатим визнавався й гр. Розумовський, в якого прибутків було до 600 000 карбованців на рік⁷⁾. Ціна на гроші росла в звязку з відсутністю на ринку шляхетних металів. З огляду на це почали бити мідну монету, ціна срібних та золотих грошей, звичайно, ще більш піднялась. Кризи можна було б уникнути за поміччю позичок,

1) Сборник Русского Исторического Общества, XLIX, 400.

2) Милюков, Государственное хозяйство и реформа Петра Вел., 735.

3) Патлаевский, Денежный рынок, 109.

4) Киевская Старина, 1889, III, 548—549.

5) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 29.

6) Карнович, Замечательные богатства, 270.

7) Іб., 280 — 291, 99, 138, 287.

але грошова криза в той час охопила всю Європу, де Гданськ займався виготованням фальшивої та перечеканкою монети певної ваги, яка туди збігалась звідусюди. Фінансова організація (й до того в зруйнованому стані) залишилася на Україні ще від часів польського панування. Польський уряд перед Хмельнищиною старався боротись з дорожнечею життя шляхсн заведення тарифів та твердого $\%$ на крам, а далі перейшов до биття низькопробної дрібної монети, признаючись, в своєму безсиллі: „*dat pretium servata salus Rei Publicae potiorque metallo est*“¹⁾. Фінансові труднощі, які пережила Україна з перших кроків її державного існування, примусили український уряд і собі бити монету. Це робили й Хмельницький-Богдан, і Виговський, і Дорошенко, і Самойлович, і, здається, Мазепа. Але недостача в металі затримувала випуск Української монети в потрібній кількості, так що вже в XVII віці, як можна виводити зі слів полковника Пушкаря, в українських правлячих колах вентилювалась ідея про випуск папірових грошей. Засобів грошових сильно бракувало так для уряду, як для рядового мешканця України протягом усього XVII — XVIII в. Невистача власної (повної ваги) монети спонукала до вживання монети чужоземної, при чім найбільш расповсюджена була монета литовська (польській низькопробній не няли віри), німецька та московська; від 1709 р. всі інші грошові знаки були усунені монетою російською, що, однак, не припинило ходіння металевих зливків — „срѣберка шматочков“²⁾ і навіть явно фальшивої, хоч і високопробної монети-личманів³⁾.

Не дивлячись на те, що ходила чужоземна монета, всупереч усіма прийнятій в історичній дисципліні думці, на монету не встановлювали твердої ціни; вона в дійсності мала курс, не зважаючи на те, що московські власті тримались політики твердого грошового балансу, тоді конче потрібного Москві в звязку з переживаємою в Москві та решті Європи грошовою кризою. Досить жвава торговельна діяльність України, після проголошення Хмельницьким - Богданом системи відчинених дверей, не могла задовольнитись номінальними цінами грошей, а вимагала визнання прийнятого на Заході еластичного курсу, який і спостерігався в Старій Україні, котра віддавна вела живу торгівлю з Західною Європою. Найлекше це можна перевірити на талярі. Після дослідів проф. Кауфмана, справжня ціна таляру була $58\frac{2}{11}$ коп. (московській уряд давав талярові примусовий курс в 64 коп.). На ділі в

1) Rakowski, Wewnętrzne dzieje Polski, III, 390, 395, 396.

2) Стороженки, VI, 181 182.

3) Величко, Летопись, III, 73.

Україні було інше. Там таляр котирувався 1651 року в 36 коп.¹⁾, 1657 р. — 45 коп.²⁾, 1658 р. — 54 к.³⁾, 1663 р. — 60 і 70 коп.⁴⁾, 1687 р. — 50 коп.⁵⁾, 1702 р. — 52 коп.⁶⁾, 1733 р. — 1 карб. 10 коп. і навіть 1 карб. 30 коп. — 1 карб. 40 коп.⁷⁾, 1756 р. — 1 карб. 15 коп.⁸⁾, 1759 р. — 75 і 60 коп.⁹⁾, 1775 р. — 1 карб. 25 к.¹⁰⁾. В зв'язку з зміною курсу таляра на Заході й таким же в Гетманщині українські купці й старшина охоче займались валютними спекуляціями й поби- вались о закупку талярів за кордоном¹¹⁾. Хиталися й залежні від таляра одиниці, як-от лев, що коштував $\frac{5}{6}$ таляра¹²⁾—1663 року він коштував 50 коп.¹³⁾, 1701 р.—45 коп.¹⁴⁾, 1735 р.—30 коп.¹⁵⁾, і т.и. Те ж саме треба сказати й про дукати¹⁶⁾. Взагалі ж німецька монета, як свідчить лубенський полковник Мартос, ходила по курсу, який визначався по вазі й відзначався несталістю. Зате малим ваганням підлягали польські гроші в вигляді золотих, чи злотих, які розцінювались рівно в 20 коп.¹⁷⁾. Але червоний золотий не був сталий. Так, 1712 року червоний коштував 2 карб. 20 коп.¹⁸⁾, 1713 р.—2 карб. 10 коп.¹⁹⁾, 1724 р.—2 карб.²⁰⁾, 1725 р.—2 карб. 10 коп.²¹⁾, 1728 р.—2 карб.

1) Наше Минуте, II, 221.

2) Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 105.

3) Шульговский, Монета и счет в Левобережной Украине, 26, 27.

4) Іб., 23; Акты Московского Государства, III, 523.

5) Наше Минуте, II, 221—222.

6) Стороженки, I, 9.

7) Маркевич, Дневные Записки, II, 283, 320; Стороженки, VI, 14 пеп.

8) Сенатский Архив, IX, 678.

9) Шульговский, ор. с., 27.

10) Сборник Русского Исторического Общества, XXVI, 273.

11) Маркевич, Дневные Записки, II, 157.

12) Наше Минуте, II, 221.

13) Акты Московского Государства, III, 523.

14) Труды XII Археологического Съезда, II, 291.

15) Іб., II, 239.

16) Наше Минуте, II, 223.

17) Проте, 1658 року золотий коштував 18 коп. (Шульговский, ор. с., 27), 1677 р. — 25 коп. (Труды Полтавской Архивной Комиссии, XIII, 68). Для початку XVII в. Закревский (Летопись Киева, 27) виводив ціну золотого навіть в 6 карб. Порів. Kozon, Wewnętrzne dzieje Polski, II, 194, 196; Эварницкий, История запорожских козаков, III, 273; Стороженки, I, 44.

18) Модзалевский, Малороссийский Родословник, II, 530.

19) Донесения и протоколы Правительствующего Сената, III, 490.

20) Сборник Русского Исторического Общества, LXI, 81.

21) Маркевич, Дневные записки, II, 530.

20 коп.¹⁾, 1732 р. — 2 карб. 10 коп. — 2 карб. 14 коп.²⁾, 1735 р. — 1 карб. 20 коп.³⁾. Вагались в ціні на Україні й московсько-російські гроші. Московська золота копійка 1654 року коштувала 30 коп.⁴⁾, 1658 р. — 27 коп.⁵⁾; випущені в 60-х роках XVII стол. мідні копійки населенням не брались, і для закупок самі ж москалі старались діставати срібну монету⁶⁾. Вагався й московський єфимок, що спочатку коштував 51,5 коп.⁷⁾, потім 64 коп.⁸⁾ й 87 коп., 1 карб. 25 коп.⁹⁾, 1 карб. 90 коп.¹⁰⁾ — 1 карб. 25 коп.¹¹⁾, 1 карб. 19¹/₂ коп.¹²⁾ і, нарешті, — 1 карб. 40 коп.¹³⁾. Те ж треба сказати й про тинф¹⁴⁾. Всі ці дані свідчать про хиткий та мінливий курс грошей на Україні (і разом і в Московській державі). Мінливість ця звязувалась не стільки з внутрішньою фінансовою політикою Московської держави й коштовністю предметів найпершої потреби, як думав проф. Ключевський¹⁵⁾, скільки з загальним складом грошового ринку Європи, де в XVII ст. відбувалась справжня грошова революція в цінах на крам¹⁶⁾. Установлення в більшій-меншій степені грошової рівноваги на європейському ринку вело до сталої „постоянної“ коштовности їх і на Україні. Проте, Україна тяжко переживала грошову кризу, між иншим і тому, що звязана була з російськими грошовими конторами в Київі та Смоленському, які забороняли (хоча б ради торгівлі) вивіз срібних та золотих монет і зливків¹⁷⁾; шляхетні метали вивозились до Москви, за-для

1) Труды XII Археологического Съезда, II, 189.

2) Модзалевский, ор. с., 220.

3) Эварницкий, Источники, II, 1209. Про червоні золоті див. Записки Одесского Общества Истории и Древностей, X, 483.

4) Ригельман, Летописное повествование, II, 207.

5) Акты Южной и Западной России, XV, 220.

6) Ib., V, 99.

7) Брикнер, Медные деньги, 18.

8) Вестник Петербургского Археологического Института, XX, 5, 7.

9) Семенов, Исторические сведения о русской торговле, III, 350.

10) Кириллов, Цветущее состояние, II, 141.

11) Семенов, ор. с., III, 350.

12) Сборник Русского Исторического О — ва, XXVIII, 104.

13) Семенов, ор. с., III, 350.

14) Записки Юля, 25; Сенатский Архив, XII, 20, 25; Материалы Военно-Учебного Архива Главного Штаба, I, 734.

15) Ключевский, Русский рубль, 6, 72; Барсуков, Род Шереметьевых, V, 213.

16) Wiebe, Zur Geschichte Preisrevolution, XVI—XVII, 148, 159.

17) Баранов, Сенатский Архив, I, 28.

чого споряжались особливі експедиції, та в обороті лишалась чи недобра в своїй якості чи витерта монета, якої не хтіли приймати до Військового Скарбу¹⁾),—це знову вело до монетної спекуляції²⁾ й лягало тягарем на народні маси України, але зате давало великі прибутки українським купцям-банкирам³⁾). Недостача грошей в обороті вела до того, що деякі операції провадились без грошей. Напр., замість договору куплі-продажу бачимо міну, хоч назва куплі-продажу лишається. 1655 року А. Звєрака „трое овец купилъ за ручницю у овчара Хвєська“⁴⁾); 1664 року „продан“ будинок за малювання образів для церкви⁵⁾ і т. и. При такій куплі-продажу одна із сторін приплачувала иноді грошову дещицю⁶⁾). Та, не дивлячись на це, подібні зділки в міських книгах, як видко на обміні маєтків Журмана та Суліми в 50-их роках XVIII в., все ж таки звались куплею-продажем⁷⁾ і, як купля, давали тому, хто виміняв, „власть зуполную вѣчными часы, яко хотѣти владѣти и пожитковати, к наилѣпшему пожиткови своему примножати и приспособлять“; окрім того, офіційно жінка, діти й родичі зрікались своїх прав, як при актах куплі-продажу⁸⁾). Замаскована купля-продаж, звичайно, не відкидала відомого Україні XVII—XVIII в. справжнього договору міни, що відогравав не малу роль в справі заокруглення ріжного роду нерухомого майна⁹⁾). Недостача в грошах, яку зазнавали маси, приводила до позик, що забезпечувались ріжно, й під проценти. Міські, цехові, монастирські та полкові установи з охотою роздавали свої капітали в певні руки. Тим більш охоче це робили приватні особи. Кочубєєві, напр., винен був Холодович 2 000 злот., Стерій—3 000 злот., Роменський—1 500 злот., Іскра—100 черв. зол.¹⁰⁾). 1715 року сотник Вакуленко позичив у ратуші 50 зол.¹¹⁾ і т. и. Проценти брались не малі. 1649 року Братський монастир заставив митру митрополіти Петра Могили за 3 000 зол.; за 20 років на борг виросло 4 000 зол. процентів, отжеж за митру треба було сплатити

1) Эварницкий, История запорожских козаков, III, 249.

2) Маркевич, Дневные записки, II, 131.

3) Чтения в Киевском Об-ве Нестора-Летописца, XV, 36.

4) Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 36.

5) Местечко Борисполе, № 104.

6) Ів., № 91; Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 61; Стороженки, III, 4.

7) Мотыженский Архив, № 50.

8) Ів., № 19.

9) Миллер, Архивы Харьковской губернии, 102, 103; Маркевич, ор. с., 379.

10) Бантыш-Каменский, Источники, II, 141.

11) Стороженки, VII, 48.

7000 зол.¹⁾ 1651 року при позичці грошей брали 7%²⁾. Ніжинські купці брали за позику капітала 10%, інші особи—20%³⁾. Суд визнавав дозволеними 18%, в купців же склалось практикою на 24%⁴⁾. На початку XVIII в. лічилися тяжкими проценти й менші⁵⁾. Українське законодавство (при Апостолі) дозволяло брати 11%, в дійсності брали 50%, які правились, не дивлячись на гетьманську заборону, через полкові канцелярії⁶⁾. Потім, очевидно, „казенный“ процент знизили до 6%, бо 1767 року в своєму наказі батуринське шляхецтво забірання 6% (на Україні було за обмаль грошей) визнавало „несходным“ і доручило добиватись підвищення процентів⁷⁾. Пізніш, здається, під впливом практики Польщі, брали по 12% річних⁸⁾. Таким чином, в життю боролись дві течії—урядова, що обстоювала зменшення процентів, і лихв'ярська, що домагалась як раз дияметрально протилежного. В тім, банкірська контора Ширая і в XVII в. брала лише 6%, хоча можна догадуватись, що при видачі позик дещо утримувалось⁹⁾. З другого боку, тоді ж при продажу, напр., горілки, в набір надбавлялось до 25%¹⁰⁾. Плигання процентів на Україні при Апостолі з'ясовується, може, його сепаратною заборною зовсім брати 0%⁰⁾ з осіб, які робили позички під час Сулацького походу¹¹⁾, й таким же розпорядженням, даним збанкротованому гетьманському улюбленикові Вакуловичеві¹²⁾. Обставини примушували й нижчі верстви суспільства вживати позик. Вони брали в дідичів і реманент і гроші, але не мали змоги повертати, й тому з поміщицької допомоги народились відробітки. Необхідність втягатися в борги з'ясовувалась, між иншим, незначними в селян запасами хліба. „Петербургское Вольно-Экономическое Общество“ констатувало цей факт 1766 року. Невідомий автор в „Трудах“ писав про малі запаси хліба на селі й пояснював це тим, що селяне цікавляться, „чтобы хлѣба хватило до новины, почему иногда терпятъ голодъ или напослѣдокъ, оставя старое свое жилище (стремляться) уйти въ тѣ мѣста,

1) Эйхгорн, Очерк истории Малороссии, 682.

2) Андриевский, Исторические материалы, IX, 80.

3) Труды XII Археологического Съезда, II, 204.

4) Ів., 276.

5) Сборник Русского Исторического Общества, LVIII, 261.

6) Слабченко, Диариуш Генеральной Войсковой Канцелярии, 17.

7) Сборник Русского Исторического Общества, LXVIII, 144.

8) Стільки брав Dom R. P. роżусзајасу 1776 року.

9) Киевская Старина, III, 507. З старшин Ширай брав 40%, а з козаків 50%.

10) Прыжов, История кабаков, 196.

11) Судненко, Материалы до отечественной истории, I а), 79.

12) Ів., I а), 28—29.

кои... благословенны изобильною жатвою. Таковыя по сей нуждѣ и переселения в Малой России къ немалому уменьшению людей и къ ущербу государственному... нерѣдко случались" ¹⁾). Hüpel в Nordische Miscellaneen 1781 року писав: „в Украине хлеб, если там не стоят войска, его потребляющие, не ценится ни во что. Крестьянин оставляет его целыми кучами лежать на поле и обмолачивает лишь столько, сколько сам потребляет" ²⁾). Само собою, ці дані не можуть бути прийняті як безсумнівні. Вони відносяться до пізнішого часу, коли на Україні фактично завелось кріпацтво. Потім того, хліб, про який ішла розмова, належав не селянській масі, а класові дідичів, зацікавлених у зборі хліба й реалізації врожаю. Ні невідомий автор, ні Hüpel нічого не говорять про селянське господарство, яке, це було видко вище, переживало великі струсення. Селянство не могло мати досить добре улаштованого господарства через постійні мандрівки й відсутність грошей, яка неволила селян продавати свої орні землі, будови, вгіддя. А тому можна говорити не про лишки в них хліба, а, навспак, про постійну недостачу, отже й про дорожнечу, а, значить, знову про нестаток грошових знаків, від чого врешті селянське хліборобське господарство лишалось в тих же формах екстенсивного укладу, в якому опинилось зараз після Хмельнищини. Поміщицьке ж господарство перейшло до інтенсивних форм. Відсутність грошей вела як раз до придбання хліба, й цінами на нього з'ясовується малий розвиток сільського господарства. Розглядання цін на хліб дає такі цифри по роках:

Вартість (в копійках).

Роки	Чт. жита	Чт. вівса
1650	54	37,5
1651	40 ³⁾	—
1665	60 ⁴⁾	—
1674	70 ⁵⁾	20
1677	60 ⁶⁾	—
1690	40	15
1699	65 ⁷⁾	—

1) Труды Вольно-Экономического Общества, 1766, II, 3.

2) Струве, Крепостное хозяйство, 48, прим. 2.

3) Кулиш, Отпадение Малороссии, III, 335.

4) Акты Южной и Западной России, V, 163.

5) Сборник Синбирский, 196, 165, 167.

6) Акты Южной и Западной России, XIII, 36.

7) Сборник Летописей Южной и Западной России, 240; Самовидец, Летопись, 81.

Роки	Чт. жита	Чт. вівса
1719	18 ¹⁾	—
1736	1.40 ²⁾	1.30
1737	53	55
1743	.56 ³⁾	28

Для другої половини XVIII ст. є більш подрібні ціни (в копійках) на продукти:

Роки	Жито	Пшениця	Пшоно	Гречка	Овес
1749	1.50	—	50	20	10
1750	20	—	50	20	15
1751	18	—	50	20	15
1752	20	—	50	20	15
1753	25	—	—	—	15
1754	60	—	80	—	32
1755	60	—	—	30	32
1756	32	50	1.10	—	26
1757	28	55	—	50	15
1758	1.20	1.60	2.00	—	50
1759	1.20 (?)	1.60	2.00	—	50 (?)
1760	1.20 (?)	1.60	2.00	—	50 (?)
1761	1.20 (?)	1.60	2.00	—	60 (?)
1762	1.60	1.60	2.00	68	68 (?)
1765	2.00	1.60	2.00	1.10	72
1787	5.50	1.90	17.0—2.00	1.50	60
1788	2.00	4.00	3.00	1.60	70
1789	2.50	5.00	4.50	2.20	70
1790	1.50	4.50	—	95	45
1791	2.60	—	—	1.60	50
1792	2.60 (?)	—	—	—	60
1793	2.60	—	—	2.00	70
1794	5.00	4.00	—	—	70
1795	—	4.00	—	—	1.20
1796	2.70	3.50	—	1.05	1.20 ⁴⁾

Ціни XVII стол. лічилися дуже високими й викликали спекуляцію хлібом; проти хлібних спекулянтів вже Бруховецький був примушений видавати „крепкие универсалы“⁵⁾, які, звичайно, не досягали мети.

¹⁾ Филимонов, Румянцевская Генеральная Опись, 19.

²⁾ Сборник Русского Исторического Общества, CXIV, 422.

³⁾ Ключевский, Русский рубль, 68, 70.

⁴⁾ Киевская Старина, 1886, IV, 748, 753, 762, V, 132, X, 337—338, 345; 1884, IV, 689—690; 1883, XII, 697; Труды Полтавской Архивной Комиссии, II, 95. Порів. з цінами в Гданську—Kogzon, Wewnętrzne dzieje Polski, II, 80—85 і Росії—Семенов, ор. с., додат. 8.

⁵⁾ Полное Собрание Законов, I, № 368, 607.

Як високо цінився хліб в XVII стол., можна міркувати з того, що тим часом, як чвертка жита коштувала 3 зол., ціна на коня, який тоді був в великому фаворі, виносила 2 зол.¹⁾; на початку XVIII ст. ціна хліба дорівнювалась ціні свині. З другої ж половини XVIII в. ціна на жито з 1 карб. 50 коп. підвищилась за 20 років до 4 карбованців, так саме й на пшоно; взагалі, ціни на хліб збільшились від 2 до 8 раз. На підвищення цін зробили вплив різні причини: 1748—1749 років—голод, 1751 року—заведення нової дуже тяжкої тарифи, суворі зими 1757—1758 років, на прикінці 1758 р. заведення відкупної системи, після якої навіть при чудових урожаях ціни вже не падали. Звертаючись до цін на інші продукти найбільшої потреби, знаходимо: для 70-х років XVIII ст. сіль—40 коп. пуд, м'ясо—80 к. пуд, масло—4 карб., риба—1 карб. 20 к. за пуд і т. и. Горілка також була в ціні: в 40-ві роки XVIII ст. —40 коп., в 50-ті роки—до 50 коп., в 70-ті—67 коп. за відро, в 80-ті рр.—до 3 карб. (нормально 1 карб. 80 коп.), в 90-ті роки знизилась до 1 карб. 50 коп.—1 карб. 80 коп. Другі предмети були недоступні масам по своїй височині. Так, кожух в 60-ті роки XVII ст. оцінювався в 1 карб. 20 к., чоботи в 20—40 коп., стіл—35 коп., колесо—6 коп., дошка—до 5 коп.²⁾; в 70-ті роки чоботи—50 коп., хустка—10 коп.³⁾, в 80-ті рр. свитка коштувала 1 карб. 20 коп., 1 хунт рижу—10 коп.; 1 хунт бавовни—40 коп.⁴⁾; в 90-ті рр. ціни ще більш піднялись⁵⁾. В цей же самий час на денний прожиток затрачувалось 2—3 коп.⁶⁾—для сільських робітників 1 карб. 50 коп.—2 карб. в рік⁷⁾—в 40-их роках „обыкновенный корм на всякий день по гривне“⁸⁾, й лише командированим військовим в дорогу, вираховували по 15 коп. на день⁹⁾. Для 70-их років XVIII ст. економисти пропонували підняти екзистенц-мінімум до 40 карб. в рік¹⁰⁾, цеб-то трошки більше як 10 к. в день—доказ, що 10-тикопійкове утримання було зовсім не так широко розповсюжене. Дорожнеча предметів найпершої потреби сприяла мобілізації землі та експропріації населення. Формальною базою за-для того

1) Актовая книга Стародубского городского уряда, 109.

2) Киевская Старина, 1883, XII, 696—7.

3) Іб., 1884, III, 507.

4) Іб., 1893, III, 437.

5) Іб., 1885, II, 465—6.

6) Іб., 1883, V, 170.

7) Судиненко, Материалы до отечественной истории, I б), 16.

8) Права, розд. VШ., арт., 40, § 2; Сенатский Архив, V, 444.

9) Андриевский, Исторические материалы, X, 15, 16.

10) Труды Вольно-Экономического Общества, XXIX, 35.

являвся письменний акт. Видавали його в вигляді квитка¹⁾. А що грошей все ж було замало, забезпеченість в одержанню раз виданої суми фактично відпадала, то видачу квитків сполучали або з порукою третіх осіб, або давали кредиторів право на яку-небудь річ, а то й особу винного. Порука потрібна була при відсутності забезпечення річчю, як то було прийнято в Старій Україні. „Облѣгъ“ доводилось підписувати кільком „добрым“, заможним хазяям²⁾. Підписи їхні надавали умові певну сталість. Порука могла бути, з другого боку, обов'язком і посвідченням зробленої позички, яке видавали й родичі, що являлись кожному хвилину відповідниками за винуватця³⁾. Коли б поручник побажав звільнитись своєї ролі евентуального відповідача, йому треба було виконати прийнятий на себе обов'язок поруки. Але, коли він поведився так, що за-для кредитора утворювалась загроза невиконання прийнятої поручником функції, винуватець мусів стати перед кредитором в ролі поручника за свого поручника. Ясно, що в інтересах певности в виконанні боргового обов'язку кредитор потребував взяти за поручника найбільш певну особу. Після польського права, що лишилось і в українській практиці, поручником могла стати особа, яка владала нерухомим майном, — це давало певність в оплаті боргу, коли б його доводилось правити через суд. В особі поручника не могло бути жадних сумнівів, він мусів бути людиною „зацною, веры годною, доброю, почтивою“, по соціальному положенню не нижче від винуватця, репутації такої, щоб не можливо було його „відвести“ в суді⁴⁾, розміри майна його мали „выстарчатъ долгом того, за кого ручится“⁵⁾. Все це показувалось й доказувалось „на мемрамъ“ перед урядом⁶⁾. Такого роду забезпечення були досить незручні, й тому на Україні дуже рано почали вживати більш простих форм забезпечення позички — а саме закладу майна, відомого ще від часів польського панування. Відомо, що воєвода Кисіль був винен Межигорському монастиреві 6 000 зол., і монастир вимагав забезпечення боргу передачею с. Мена. Хмельницький-Богдан 1655 року „на потребу войсковую взял 8 000 зол. у П. Я. Хмельницкого, за которую сумму пустил ему в спокойное уживанье маетности п. Грузевича..., якие небожчикъ п. Грузевичъ держалъ и уживалъ и всѣ пожитки належные отбиралъ“⁷⁾. 1651 року зробила позичку в Межигорського

1) Любецкий Архив, 229.

2) Маркевич, Дневные записки, 169.

3) Порів. Судиенко, ор. с., II б), 5.

4) Da b k o w s k i, Rekojemstwo, 153, 162, 163.

5) Богословія Нравоучительная, 375.

6) Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 71.

7) Акты Западной России, V, 95.

монастиря Ганна Гулевичівна й забезпечила її закладом свого майна монастиреві, який вступив до володіння його „зараз правомъ процентовимъ“. Гулевичівна визнала володіння межигорців, „поколь тая сумма займа... вся отдана и уплачена будетъ“¹⁾. Забезпеченням могло бути майно нерухоме й рухоме. 1732 року Маркевич позичив у свого брата 100 карбованців, „въ закладъ ему червонцевъ 50 давши“²⁾. 1733 року ген. хорунжий Ханенко „отобралъ у п. Скоропадского дукать и облѣгъ, а ему надлежитъ переслать реверсъ его“, записував він в своєму щоденнику³⁾. 1730 року лохвицький сотник Гамалія позичив у Ханенка 26 карб. і пропонував „в заставу кубокъ срѣбный и рондзикъ“⁴⁾. У мас не було коштовних речей. Єдиним достатком їх була земля, та її ж то вони й пускали в заклад при позичках, що робились, звичайно, в ім'я ріжних невідкладних потреб⁵⁾. Зділки по забезпеченню робились без кінця й були широко розповсюджені, бо вони забезпечували кредит і робили його довгострочним, у боргівника ж юридично не відбиралось при цьому право на одержання закладу при виплаті боргу. Так виникла в Гетьманщині іпотека. 1679 року якийсь Павло казав в суді: „мнѣ ничимъ нагорожати 2 таляровъ, волно вамъ, якъ собѣ разумѣете, а я якъ свой власний плецъ пущаю пану войтови, жонѣ и потомкомъ его у вѣчность“⁶⁾. Другий випадок. 1681 р. Куліш вніс в полтавський городовий уряд „письмо“, в якому значилося, що конотопчанин Силко взяв у Куліша десять талярів і дав зобов'язання, „же если бы на тотъ часъ отдати оныя 10 тал. не мѣлъ, то (Куліш) именовалъ хуторъ свой власний из свѣтлицею и волен был им обладати и поквитовать“⁷⁾. 1690 року за неможливістю виплати боргу в положений речинець було віддано нерухомість⁸⁾. 1693 р. боргівник, що не мав „длукгу чимъ заразъ отдати и уиститися, пускалъ дворъ свой власний до откупу и зъ ви рокомъ, если бы не мѣлъ о назначенномъ термину окупити, теды за пощацункомъ людскимъ маеть (той двір) вѣчне заставити“ кредиторів⁹⁾. 1702 р. гетманша Скоропадська відкрила кредит чернігівському міщанинові Отроховичеві, на кілька

1) Андриевский, Исторические материалы, IX, 81.

2) Маркевич, Дневные записки, II, 164.

3) Ханенко, Диариуш, 98.

4) Іб., 8.

5) Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине, 140.

6) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 36.

7) Мотыженский Архив, № 1.

8) Актовая книга Стародубского уряда, 51, 52, 55, 66, 107.

9) Іб., 6, 10, 21.

сот золотих. Зділку внесли до міських книг, при чім там записали, що в випадку невиплати нерухомість Отроховича буде продано „никому иному толко ясновелможной добродѣйцѣ в вѣчную поссессию“¹⁾. Так точнісінько робили й монастирі. 1725 р. попагорці писали про київо-печерських монахів: „оніе отцеве на прошеніе наше черезъ многіе лѣта сколко потребно намъ было денгами и хлѣбомъ насъ ратовали, якого прето нами забраного денежного и хлѣбного долгу уиститиися и набитками нашими не могучи, попустилисмо в вѣчность на святую обитель кієво-печерскую грунта наши власніе“²⁾. Подібних прикладів переходу селянських земель по закладу можна було б привести багато. Але й ці показують, що селянські землі йшли ніби в заклад, але фактично запродувались, так що отримана ними сума являлась власне ціною відчуженого під виглядом закладу майна, а виплата в дійсності була викупом. З козачими землями було трудніше, тому що з них неслась служба. Але в практиці й козачі землі не уникали долі селянських, що видно з заборон Генеральної Канцелярії, напр., 1727 р., приймати козачі землі в заклад³⁾. Були навіть прямі накази повернути взяті в заклад козацькі землі⁴⁾. Козаки мали оборону й в імперських властях, про віщо говорять розпорядження Правительствующого Сенату⁵⁾. В Комісії 1767 р. представник Гетьманщини Натал'їн добирався, щоб прийняті в заклад „добра“ після переходу їх у власність кредиторів, не відчужалися протягом 3-х років і лише після того, „если никто къ выкупу не явится, волно то имѣние продать или заложить по желанию“⁶⁾, як власне. Таким чином, заклад речі на Україні XVII—XVIII стол. допускав викуп після виплати боргу й в більшій-меншій мірі нагадував собою німецьке Kauf auf Wiederkauf, відоме Україні, може, в силу рецепції, але безумовно народившись в умовах, коли не аналогічних, то близьких до германських. Українське право XVIII в. вимагало, аби закладались нерухомості з відома уряду. Однак і при неформальному порядку й відсутності письмених документів презумція була на користь фактичного володільця⁷⁾. Заклад нерухомості, коли то був заклад у чистому видгляді, провадився в формі, власне кажучи, купчої, й закладоприємщикові належало право

1) Обозрение Румянцевской Описи, 30.

2) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 391.

3) Диариуш, 32.

4) Іб., 36.

5) Записки Одесского Общества Истории и Древностей, XXVI, 65—II.

6) Сборник Русского Исторического Общества, XXXVI, 103.

7) Права, розд. XVI, арт. 21, § 2.

користання й володіння, хоча б закладодавець сам таких прав не мав, наприм., при закладі обіцяної спадщини ¹⁾. Те „нерухоме добро“, що закладалось, або негайно поступало до розпорядження кредиторів, або після строку, на який робили позичку. В другому випадку говорилося про „арештование“ нерухомості ²⁾. Коли б боргівник не захтів добровільно задовольнити кредитора, останній звертався по допомогу до урядів. Тоді уряд видавав так званий „причинный лист“, по якому належало задовольнити його володільця. При невиконанню такої вимоги уряд видавав вже „арештовий лист“, і нерухомість переходила до позивача ³⁾. Зрештою, перехід нерухомості до кредитора не означав дальшої безспречності. Можна було добиватись повернення нерухомого майна, за-для цього слід було, щоб оборотна операція обпіралась на відомий титул. 1663 року якась Грициха вимагала повороту двору, що в неї взяв Денис у заклад за позичені в нього 10 коп грошей. Двір був майном не Грицихи, а батьківщиною її дитини. Суд признав показану Грицихою для повороту закладеного майна підвалину правильною — й Денисові довелось повернути двір. Однак і в цьому випадку робилась оговірка, що, на випадок смерті дитини, батьківщина переходила не до Грицихи, а до Дениса ⁴⁾. Закон визнавав правильним перехід майна до кредитора, коли йому не сплачено боргу, й за-для викупу „нерухомості“ ⁵⁾ встановлював додатковий строк (6-ти-тижневий). В випадку порушення володіння й користання закладеним на строк майном через зовнішні причини, строк переривався, й доводилося „урочные годы маетности додержать“ ⁶⁾. Позичка, забезпечена закладом, не була єдиною формою переходу майна, рядом стояла й незабезпечена позичка. В таких випадках майно лишалося в розпорядженню боргівника без виділення навіть окремої якої речі. При виплаті ж у свій час справа обходилася й без закладу. В противному разі за кредитором визнавалось право „грабіжа“. Це право завірялось у тому, що кредитор міг заволодіти якоюсь річчю боргівника, напр., конем, одежею і т. и. ⁷⁾. „А что забрать скоть“, говориться в одному акті 1780 року: „то сего должникъ в обиду почитать не можетъ, ибо такъ порядокъ велить съ тѣми, когда онъ отдаеть

1) Генеральное следствие Черниговского полка, 539 — 540.

2) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 3.

3) Мотыженский Архив, № 20.

4) Местечко Борисполе, № 99; порів. № 72.

5) Права, розд. XVI, арт. 44, § 2—3 і арт. 23, § 1.

6) Акты Южной и Западной России, X, 439.

7) Судиенко, Материалы до отечественной истории, I б), 27.

отчетъ и не будетъ на немъ никакова начота и взисканія, тогда скоть и все свое имѣніе получитъ безъ всякого задержанія, а ежели явится начотъ, а потому и взисканіе, тогда долженъ он денгами или имѣніемъ своимъ удовольствоватъ" ¹⁾). „Грабіж“ припускався й самовільний і „с вѣдома врядового“ ²⁾); в уряда, однак, не виробилось сталої для того практики ³⁾). З часів гетм. Апостола вищий український уряд почав забороняти „грабіж“, який іноді провадився й з іншого приводу ⁴⁾), в тім же, спроби властей в цьому напрямку, напевне, не мали поспіху, бо українські уряди дозволяли й „контр-грабіж“ ⁵⁾). Бували, проте, такі обставини, що про „грабіж“ годі було думати, коли в боргівника нічого не було гідного до „грабіжу“. В таких умовах доводилося шукати виходу в другому напрямку, а власне винуватий був обов'язаний стати на відробіток свого боргу. „Должник у секвестру зоставалъ дебиторови своєму виненъ, а чого не малъ чимъ отдать, теды (кредитор) домовлялся, абы должникъ тотъ долгъ отслужилъ“, читаємо в справі 1693 року ⁶⁾). Замість служби можна було вимагати зроблення певної роботи. В одному з „облѣгов“, якими володів Маркевич, значилось право „о раздаяню вовни на откосъ“ ⁷⁾). В своєму щоденнику Ханенко якось записав: „роздалъ сѣна нашого куркувскимъ жителемъ въ займи 12 возъ, которое они отдать в осень будутъ должны и по дню работать“ ⁸⁾). 1716 року А. Лизогуб узяв у свого шинкаря за борг його дочку 8-ми років, і шинкар погодився, що, „если бымъ не могль по сей облѣгацѣи своей такъ учинити, то волно будет, не контентуючися самою дѣвчиною, мене, перечувши де буду, самого или жену мою одшукати“ на відробіток п. Лизогубові ⁹⁾). Служба, чи відробіток, таким чином, всупереч запевненню проф. Удинцева, який виводив відробіток з особистого найма з виплатою грошей уперед ¹⁰⁾), має в основі позику. З другого боку, винуватий відповідав не по самій позиці, а по наслідках її. Значить, відношення між кредитором та винуватим визначались відносно особистого затримання не тільки договором, а й несправністю

1) Любецкий Архив, 203.

2) Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 51; Диариуш, 62.

3) Іб., № 75.

4) Маркевич, Дневные Записки, 15.

5) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 387.

6) Актовая книга Стародубского уряда, 6.

7) Маркевич, ор. с., 169.

8) Ханенко, Диариуш, 146.

9) Лазаревский, ор. с., II, 453.

10) Удинцев, История займа, 35.

винуватого, що констатувалось і віддавшим на вислугу несправного боргівника судом. А тому в даному випадку доводиться мати діло з деліктно-судовою теорією обов'язків з позички. Що торкається заклада людей, як те можна б добачати на випадку в Лизогуба, то тут, може, мав місце вийшовший з композиції звичай, на що звернув якимось увагу Коллер в своєму досліді про Шекспіра. Однакові умови господарчого побуту Західної та Східної Європи й вели до появи аналогічних інститутів і на Україні. Таке положення приводить до висновку, що сучасній науці доводиться переглянути прикладання так званого історико-порівнявчого методу. Коли простежити його вживання чи в Нібура, чи в Поста, чи в Ковалевського, Сильванського, Рожкова та інших, то далі паралелей діло не йде. Іноді додається невеличка доза статистики. Та й тільки. Жадного тла, жадного мірила для історичних чи історико-правових дослідів не проводиться. Отже є хіба ряди окремих незалежних картин, а не єдина картина, для якої й необхідний єдиний синтетичний метод студіювання. Не історія даного народу чи даної держави є предмет науки, а єдинообразні прояви життя, що виростають в однакових умовах, які й ведуть до однакових наслідків. Національні історії не самостійні частини так званої загальної історії, а та ж сама світова історія, взята в меншому радіусі з деякими ухиленнями, викликаними географічним ментом. Що є в даній історії, є в історії всякої іншої країни, всякої іншої держави. Синтетичний метод зводить історичну науку до вивчення спільного тла й фаз в життю людськості. На долю національних історій падає студіювання того, як протікала фазисність, так звана ж загальна історія дає зміст тому, що собою уявляє дана фаза.

Через це „мандрівність“ різних явищ, „подражання“, „рецепція“ і т. и. обмальовуються в іншому освітленню й в іншому розумінню. Ось чому і в питанні про заклад людей, експропріацію людської праці, забезпечення обов'язків доводиться говорити про явища типові, що спостерігались не лише на Україні, а й у Польщі, Росії і т. и. Господарство XVII в. було індивідуальним—найкращим забезпеченням обов'язків з позички могло бути лише владання цим самим господарством; в XVIII в. велике господарство потребує можливо більшої кількості робучих рук за-для свого існування—забезпечення зобов'язання йде за рахунок людини, його робучих рук. Таким чином, до життя викликаються пережитки, які признаються й пізнішим законом. Справді, українське законодавство половини XVIII в. дозволяло забезпечувати позички закладом людей на строк¹⁾. Але з того, що закон забороняв, аби за

¹⁾ П р а в а, розд. XIV, арт. 9, § 1.

одержання „вспомоществования имѣніемъ“ видавались винуватцем на себе записи „к порабощению“¹⁾, з певністю можна виводити, що „поборощення“ мало місце в життю. І в самому законі виразно встановлювалося, що не мавший чим сплатити міг бути взятим на вислугу не тільки особисто, але з усією родиною²⁾. З погляду права XVIII ст. це було послідовно. Коли згадати, що майно набувалося в інтересах цілого роду; коли відчуження робились не лише від ім'я господаря, а й усіх родичів його; коли взагалі ділки робились так, щоб „потомки и потомки потомков“ однієї сторони набували повноваження від таких же другої³⁾, то відробіток мусів, звичайно, представлялись в таких же формах. В наслідку цих міркувань мусіла появитись особиста залежність. Як би там не було, „соглашенія за ростъ служити“, як і аналогічні їм „за ростъ косити или пахати“, говорить сучасний дослідувач, були результатом „бедности в капиталах, преобладанием домашнего хозяйства над меновым, потребительского кредита над производительным“⁴⁾. Від якого менту виникали такі наслідки, витікало з самої ділки. Одного рішення з приводу того, який був характер позичкового зобов'язання, розуміється, бути не може, бо ж господарчі обставини XVII й XVIII в. ріжнились. Чи було заклад зроблено в формі *ältere Satzung*—з переходом володіння на закладену річ, чи *neuere Satzung*—без такого, право брало під свою оборону не тільки інтереси кредитора, а й винуватця, тому борг давности не мав⁵⁾, хоч в дійсності часто творилось навсдак. Навіть в разі, коли творилось, видимо, високо - гуманне діло, але без прибутку для „благодетеля“ воно не обходилося. На Україні існував звичай викупу попавших до татарського полону мешканців України. Викуп в дійсності переслідував таку мету. Викуплені ставали робітниками тих, хто їх викупив, а викликався цей інститут потребою в робучих руках. З листування генер. судді С. Прокоповича видно, що колись попав в таку неволю Микита Радіонович. Десять років томився він „в неволѣ бѣсурменской“, поки його не викупив Хмельницький П. „Потом при Хмельниченку служил (М. Радіонович), одслуговуючи закупъ, черезъ который з неволѣ свободился“⁶⁾.

Окрім позичок та закладу нерухомостей через невивстачу грошей, причинами руху нерухомостей були також судові вирокі. В старшини було

1) Права, розд. XIV, арт. 11, § 1.

2) Ів., арт. 13, § 2.

3) Актовые книги Полтавского городского уряда, III, № 157.

4) Удинцев, ор. с., 171.

5) Права, розд. XVI, арт. 11, § 1.

6) Киевская Старина, 1891, 1, 143.

небезпечне право „доброго миловати, а преступного без фолги карати“¹⁾. Невистача робучих рук призводила до того, що на Україні широко розвинені були кари на тіло й мутиляції, а також умовне осудження, дострочне звільнення й грошові кари²⁾. Останні при відсутності грошей було трудно покривати, тому це являлось причиною відчуження земель, з чого мистецьки користались урядовці. Із скарги полтавських козаків, „внесенной“ 1667 р. на їхнього полк. Витязенка, видно, що „кто козак или мужик упадет хоть в малую вину—и полковникъ его имене все, лошадей и скот беретъ на себя“³⁾. Особливо не везло порушникам 7-го заповіту: „за вшетечный грѣхъ“ винний заплатив полтавському полковникові замість грошей 5 волів, коня, 2 бики й 22 вівці; другий гріхпроводник поплатився своїм млином та лісом⁴⁾. Що до цивільних справ, то діло заходило ще далі. За несвоечасний поворот позик доводилось на користь старшини платитись нерухомостями⁵⁾. Тут всі відповідали за всіх—батьки за дітей, діти за батьків, жінки за чоловіків і т. и. Вироком пореяславського уряду 1688 р., захопивший (під час повстання селян проти дідичів) в попередньому році багато речей в пана Суліми Романенко приневолений був, „кгда бы самъ не могль вистатчити и онихъ п. Сулимъ отдати, теди за тую сумму любо товаромъ или якими иними добрами жона и дѣти нагорожати будутъ повинни“—і Суліма добросердно погодився з таким вироком⁶⁾. При аналогічних обставинах концентрувалась нерухомість у руках старшини, й появлялись права на людську працю.

Лишається сказати ще кілька слів про правове „прикритие“ перейшовших до розпорядження старшини майна та людей. Це „прикритіє“ сприяло дальшій концентрації нерухомостей у руках заможної меншости. „Прикриттям“ була так звана протекція. Перед революцією протекцію теж знали, головним чином, її давали церквам та монастирям, що, зі свого боку, брали під протекцію вдов, сиріт і старців. Протекцію давали також православні братства й окремі впливові особи. Після 1648 року протекція на Україні широко розповсюдилась, при чім творцями її в новій формації були гетьмани. 1656 року Хмельницький-Богдан, „маючи взглядъ на п.п. М. и Ф. Воронов шляхту“, взяв їх „в

1) Русский Архив, 1875, I, 317.

2) Подробиці див. Слабченко, Опыты по истории права Малороссии XVII—XVIII в., 129—141, 142—170.

3) Соловьев, История России, XII, 348.

4) Киевская Старина, 1898, IX, 82—83.

5) Стороженки, I, 43, 44, 45, 47, 48.

6) Мотыженский Архив, № 3.

протекцію и, наклонивши ухо до прозбы их“, дав „онимъ в посессію села по отцу и стрью их“¹⁾. Під „протекцію“ охоче йшли різні кола українського суспільства, й дававшому й приймавшому протекцію вона приносила певну користь²⁾. Чим знатніш була особа, що брала в протекцію, тим протекція давала більше користи, тому-то її шукали в гетьмана та впливових російських вельмож³⁾. Провадилась протекція з таких міркувань: „ховаючи в респектѣ нашемъ всякого способного до услугъ войсковихъ, контентуемъ“, пишеться в універсалі: „ласкою нашею до працы далшой заворочуючи, и заховуемъ при (ім'я рек) село (таке-то)“, при чому анулювались загрожуванші цілосності „протегуемого“ маєтку різного роду умови⁴⁾. Протекція сполучалася з „обороною протекцианта“, звільненням його „от войсковыхъ походов и всякихъ посполитыхъ повинностей и подачек“, недопусканням йому „шкод“, звільненням його з підсудности полковим та міським судам („лечъ каждый повиненъ будетъ апелювати до гетмана и суду войскового енералного⁵⁾), забезпеченням спокійного володіння дворами й хуторами, „гдѣ какіе приобрѣтены“⁶⁾, незалежно від того, яким шляхом, за поміччю яких засобів зроблено надбання.

Як видно з універсалу гетм. Самойловича, даного 1685 р. полк. Левенцові та його синам, протекція спочатку робилась „годнымъ и заслуженнымъ въ Войскѣ особамъ“, яких гетьмани „окрывали своею зверхностю“. Знатні „протекціанти“, як колись клієнти, служили „для оздобы и поваги рейментарской“ і вкупі „с ясновельможными в походахъ хаживали“⁷⁾. Протекція, широко розвинена в Гетьманщині, була приступна всім групам населення. Гетьман давав протекцію старшині, містам та вищому духовенству; духовенство „брало под протекцію“ окремих представників церкви, їхні родини й ченців⁸⁾; полковники—населення сотень, московських боярських дітей, за що, правда, іноді доводилось мати неприємності⁹⁾; нарешті, російський імператор, судячи по грамоті полк. Божичеві 1710 р., „брал в протекцію“ відомих йому на Україні осіб, звільняв їхні маєтності від повинностей, звичайної

1) Акты Южной и Западной России, III, 545.

2) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 28.

3) Іб., II, 53, 164.

4) Іб., I, 159.

5) Іб., I, 181—182.

6) Киевская Старина, 1885, V, 4.

7) Іб., 1886, VII, 445.

8) Филарет, Описание Черниговской епархии, II, 90.

9) Лазаревский, ор. с., II, 20.

підсудности¹⁾ і т. и., а слідом за імператором ішли й його вельможі²⁾. „Протекціянт“ мав оборону в разі порушення своїх маєткових прав, його володіння охоронялись і виймались з-під загальної юрисдикції, зате він не мав права виходити з „протекції“ по своєму бажанню, служив покровителеві „к оздобе“ і т. и. Протекція презумовала владання даним майном, яко справедливе й законне—порушник маєткових та взагалі речевих прав „протекціянта“ визнавався посягачем на права й владу протектора. Росцінювалася вона як особливе право протектора—його юрисдикція за-для протекціянта творила особливе право володіння. Звідси ясно, що протекція уявляла собою договір *sui generis* з приводу владання нерухомостями, що вже були в володінню протекціянта. Протектор не мав права усовувати протекціянта від майна, він не потребував навіть певних послуг. Центр ваги лежав не в них, а в майні, яке при протекції мало особливу міцність, тому що перебувало в особливій юрисдикції. Описаний відмінок протекції не був єдиним. Існувала протекція іншого роду за-для нижчого населення. Вона прищиплювалась старанно прилуцьким полк. Галаганом та його попередниками. Прилуцькі полковники встановили за-для себе право звільняти деяких полчан від повинностей за певну річну платню. В протекцію полк. Галагана могли попасти лише ті, хто до того „мало промадской повинности отбували“³⁾. Іноді то була тимчасова протекція⁴⁾, іноді постійна чи довгострочна. Остання наносила шкоду державі та зменшувала кількість суб'єктів обложення; тому гетьмани хоча й не забороняли мати протекціянтів, але старалися не звільняти їх від повинностей⁵⁾; окрім того, було зроблено спробу відібрати право протекції над нащадками осіб нижче за посаду полковника⁶⁾. Малоросійська Колегія настоювала взагалі на повороті всіх протекціянтів в „первобытний“ перед-протекційний стан⁷⁾. Боротьба з протекцією над населенням з'явилась в звязку з тим, що саме поняття протекції в XVIII в. поширилося без краю. Оскільки широко розуміли тоді протекцію, свідчить такий випадок. „Заграничний шляхтич“ Сербієвський 1728 р. „не знать, гдѣ затратилъ малороссійского челоуѣка, под протекцию свою за волами взятого“. Про зникнення стало відомо Апостолові,

1) Лазаревский, ор. с., II, 16.

2) Обозрение Румянцевской Описи, 68.

3) Киевская Старина, 1891, IV, 161—3.

4) Генеральное следствие Нежинского полка, 247.

5) Диариуш, 76.

6) Летопись Занятий Археографической Комиссии, XVII, 81.

7) Генеральное следствие Нежинского полка, 66.

який наказав Генеральній Канцелярії розшукати пропалого чи, „взявши от того шляхтича Сербиевского о поставленію затраченого человѣка малороссійского ассекурацію и въ заставу шкатулку з денгами, которіе онъ доброволно въ заставу кладеть, отпустить его самого“¹⁾. Значить, досить було лічитись шляхтичем, щоб брати людей „в протекцію“ і навіть невідомо де їх дівати. Протекція над населенням провадила не тільки до витворення особливої юрисдикції за-для деяких кол населення України; вона означала особливе право шляхецтва й над населенням і над його добром. В XVIII в. відокремлювали: а) протекцію для продавших свої хати протекторам і живших там і б) протекцію без такого змісту¹⁾. Протекція сприяла найшвидчому переходові селянських та козачих земель до шляхецтва. Вона позбавила землі населення публічного титулу й повертала їх у предмет приватних зділок і в той же час піднімала значіння панського двору. Дідич, користуючись імунітетом-протекцією згори, без перепон міг здійснювати свої права по „протекції“²⁾ над лежавшим у панських ногах та шукавшим у пана оборони народом.

1) Судієнко, Матеріали до отечественной истории, I, 18.

2) Лазаревский, ор. с., II, 214.

РОЗДІЛ VI.

Правосвідомість України за всю другу половину XVII стол. зрікалась форм попереднього часу. Маса стремили до повної розривки з минулим. Але зречення це виявлялось у негативних формах. Нарід знав, чого він не хоче, і в дуже рідких випадках міг відповісти, чого він хоче. Не треба було великого поміщицького господарства й влади *możnowładc'i*, не бажана була система відкупів сел, ані формальні акти, лічилось зайвим мати *res extra jus patrimonii* або *extra jus commercii*. Означені *res* почали підлягати освоєнню, переходити до приватної власности, так звані вільні блага захоплювались, розбірались окремими господарствами. Єдиною стримуючою силою, щоб не випустити освоєного з рук, був рід, часто фіктивний і у всякому разі не остільки впливовий, щоб при безгрішші дрібного власника міг утримати в руках випадавшу нерухомість. В громадських низах рід фактично був безсилим, чому українські села уявляли собою механичний звязок родів, а не злютовану твердою дисципліною—трудовою, господарчою та правовою—одиницю. Велика кількість земель дозволяла вести екстенсивне господарство, яке тому й визначалось консерватизмом і велося так, аби *deo placere potuerit*—на старовинних хліборобських принципах¹⁾. Українське шляхецтво в такий же спосіб, як і польське, розуміло значіння революції 1648 р. й визнавало право „*ludowi na pabicie ziemi*“ в ріжного роду землях²⁾. Своєю чергою, населення пильно стежить за переходом „земельных добр“, притягаючи мешканців до оцінки майна й у певній мірі контролюючи переходи³⁾, хоча *de facto* така вимога й не приводилась ким слід до виконання. Правовий оборот на Україні XVII ст., взагалі кажучи, був мало диференцований, господарчий же визначався помітного рухавістю: майно вільно переходило з одних рук до других. Через це кожний акт волевиявлення,

¹⁾ *Stroynowski, Ekonomya powszechna, 7.*

²⁾ *Maciejowski, Historia włościan, 227.*

³⁾ *Права, розд. VIII, арт. 32, § 1.*

незалежно від того, оскільки чистим був правовий бік, чи були в ньому елементи *vi, clam, praesagio* (Фюстель де-Куланж, здається, справедливо признавав *praesagio*'й в основі деліктом), мав силу, так що, коли не знаходилось протестуючих, об'єктивний масштаб не міг братись в достатній мірі до уваги. Такий прояв революційної епохи. Але революційні хуртовини що до права протікали в їх наслідках в дwoякому напрямку. В одному випадку індивідуальне господарство підлягало розкладові, в другому концентрації. Україна XVII в., почавши заявою про рівенство всього населення в економічному й політичному відношенню, послідово прийшла до висновку вільної циркуляції майна, здобутого в революції. Вільна циркуляція провадила до розділів у родинах і до відчуження в незабезпечених колах—і приводила до концентрації дібр в колах заможних. Нерівенства з'явились у звязку з розділами родового майна та відчуження по куплі-продажу. Ділилось спадкове майно в мужеській половині родини, але дробимість збільшилась, коли за жінками признано було також право спадщини. Шляхецтво, однак, розуміло наслідки розділів і ставило їм перепони і формальні і по суті. Великі дідичі турбовались про збереження нерухомости. Таке правило було висловлено 1695 року ігуменом Якимового Густинського монастиря: „поля и сѣножати на сторону чужимъ людямъ не давайте“. Ігумен клопотався про заховання цілости земель і скаржився, що в нього „бували и бувають такие икономы, же за подарки и по знаемости даютъ монастырские грунта, а потом за отмѣною частих икономовъ въ забвение тые приходятъ поля и люде и люди их присвояют, же з трудом упоминатися потреба“¹⁾. Аналогичних поглядів трималось і українське шляхецтво, яке розуміло, що їхні фамілії можуть існувати лише за рахунок збільшення земель. Тому ані одно з цивільних прав не мало такого поширення, як право тестаментарне, яке розвинулось, головним чином, в шляхецких колах. Духовниці були двох родів—великий тестамент і „тестамент меншій“²⁾, цеб-то повний і короткий, що складався з легатів та окремих розпоряджень завіщателя. Складались духовниці з метою, „жебы по отшествіи ко вѣчному упокоению домъ безъ распоряжения оставленъ не былъ“. В духовниці доброму господареві слід було все передбачити, все пильно зважити й не тільки особисто, але „при обещности старшин и магистрату“. В подробицях і точно визначалась доля ріжних частин господарства, „спадавшихъ“ нащадкам. Що значіння цього було великим, то вимагалось дотримування ріжних формальностей,

1) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 401.

2) Ханенко, Диариуш, 118.

без яких тестамент не визнавався дійсним¹⁾. Відносно нерухоностей ставилось правило, щоб вони були „оцирклеваны“²⁾. Ідеалом тестаментарного права на Україні лічилось, коли майно після смерти чоловіка переходило до жінки в її користання и володіння аж до смерти. Однак завіщатель розпоряжався будучиною свого майна, як хтів, міг призначити певні частки в ньому й своїм дітям. При допомозі таких мір завіщателі стремили не припускати до розпаду майна, „ибо з того бываетъ так, же дети, маючи у себе въ рукахъ доволство, бывають родительницѣ своей непослушливы, а посему нехай (наследник) терпитъ и самъ о себѣ старается“³⁾. В деяких випадках, проте, все предоставлялося вдові, й завіщатель лише загальним робом розпоряджувався майном, установлюючи для своєї жінки рямці, в яких вона могла б розпоряджуватися⁴⁾. Та розпорядження вдови лічилися неодмінними лише тоді, як вона сама після смерти чоловіка „небеззаконно жила“, инакше провізорний тестамент чоловіка відносно дітей перетворювався в актуальний⁵⁾. Зразком провізорного тестаменту може служити духовниця полкового прилуцького сотника І. Марковича 1724 р. В своєму тестаменті він писав: „всѣми грунтами по смерти сожительницы моей тотъ зъ крвнихъ моихъ маеть владѣти, кто будетъ оной во всемъ житіи ея приклоненъ, поволень и услужень и кому она въ любви своей прихилности изволить отписати и отказати, а именно— дѣтей брата моего Федора или зъ дѣтей сестеръ моихъ; а мѣло бъ что такового от нихъ-то намѣненнихъ дѣтей чести и особѣ ея быти когда колвекъ противнаго, то волно ей будетъ всѣ тїи грунта спродати и, спродавши, всю сумму, за оніе взятую, за вѣдомомъ крвнихъ моих и инних людей годних на обители святіе за души наши дати“⁶⁾. Разом з тим сама вдова переходила під особливу опіку якогось з родичів чоловіка, як що, звичайно, завіщатель міг чекати на які будь неприємності з боку нащадків своєї жінки або на її негосподарчість⁷⁾. Опікун являвся, власне, порадником в справах ведення господарства за-для „вшеляких долегливостей и тяжарей о порадѣ и помочь“⁸⁾. Отже, для досвідченої в го-

1) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, 1871, II, в. 1—2, 128.

2) Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 35.

3) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 126.

4) Іб., III, 71.

5) Іб., III, 329.

6) Іб., III, 119.

7) Лазаревский, ор. с., III, 29.

8) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, I, в. 1—2, 62.

сподарстві вдови опікун був непотрібний. Тому українська жінка-вдова могла по добрах, що дісталися їй від чоловіка, видавати всякого роду акти; при опікуні ж акти потверджувались чи відмінялися для-ради забезпечення цілосности фамільного добра. Однак, коли б опікунів не „найдовалось“, а майну, на думку уряду чи зацікавлених членів фамілії, не загрожувала небезпека, вдова могла розпорядитись добрами, „ведлугъ волѣ своей“, мала права його „диспонувати и кому хотѣти оное дати“¹⁾. Прижиттєвий відділ синів чи віддавання дочок заміж не міняли стану речей, і спроби порушити раз заведений порядок і спосіб розподілення спадщини лічилися анти-громадськими. Доказом може служити пригода з духовницею протопопа Сафоновича. Сафонович мав сина на відділі. Вміраючи, протопоп по духовниці лишив своїй удові майно. Після смерти батька через деякий час помер і відділений син. Удова останнього почала вимагати за-для своїх дітей розділу спадщини після протопопа. Протопопиха протестувала проти змагань невістки, спіраючись на сталий на Україні порядок заповітів і розподілення спадщини, отже невістці довелося зріктися своїх претенсій, тим більше, що на бік попадді став і суд²⁾. При смерті чоловіка вдові поверталось її „внесенне“, й провадилась видача „за венец“. Видачі по „внесенню“ й „венцу“ були грошові й з нерухомостей помершого й часто в багато разів переважали так перше, як і друге³⁾. До речі, обовязок чоловіка забезпечити посаг дружини своїм майном трохи гальмувало відчуження майна, тому що чоловік відповідав за мантачення посагу. Тут же сховано й з'ясування того, чому при відчуженнях потрібна була згода жінки, дітей та роду. „Вено“ ж, по зовсім справедливому тлумаченню Лазаревського, давало жінці і юридичні підвалини на добра, що лишались після чоловіка⁴⁾. Чоловік обовязувався забезпечити посаг своїй дружині, або той обовязок лежав на його батькові; через це відомі випадки, коли жінки відчужували „батьківщину“ своїх покійних чоловіків, що правда, умовно, „до возраста“ дітей, які мали право батьківщину викупити⁵⁾. В деяких випадках чоловіки, що брали 2-ий шлюб, негайно „давали запись“ новій дружині й не лише тим визначали долю забезпечення, що приходилось

1) Филарет, Описание Черниговской епархии, I, 61.

2) Лазаревский, ор., с., II, 492.

3) Мотыженский Архив, № 31.

4) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 272.

5) Актовая книга Стародубского уряда, 63. Порів. Права, розд. X, арт. 21, § 2.

дружині, але й усього майна та прав дружини до дітей від першого шлюбу¹⁾. В відсутність „запису“ вдова після смерти чоловіка могла позбутись не тільки посагу; а й чоловікових подарунків²⁾. А таке позбавлення представлялось досить важливим, бо в шляхецьких колах жінки приносили з собою часто чималий посаг³⁾. „Наданья“ після смерти чоловіка (в шляхецьких колах) також були не маленькі⁴⁾. Забезпечивши дружину в матеріальному відношенні, завіщатель визначав взаємовідносини поміж удовою та дітьми, „дабы между позostalими наслѣдниками и женою не произошло какое несогласие“. Вдова звичайно лишалась жити з молодчим сином та дочками, їх вона обов'язана була „содержать по замужество их“ на відписану частину майна (сини, які не жили з матір'ю, „отъ себе на выправу дочерей завещателя должны (были) вспомошествование учинить“) ⁵⁾. Лишаючись з дітьми, вдова являлась опікуншею над ними й майном; в тестаменті встановлювалось перенесення на неї всіх батьківських прав, так що дружина хіба після своєї смерти переставала керувати всім. Записи чоловіка показували, що власне й де по духовниці одержувала дружина в володінні, щб уступалось і кому, які обов'язки належало нащадкам прийняти на себе що до вдови. Уві всьому тому нею видавалась відповідна росписка⁶⁾. Далі, завіщатель стремив, по можливості, передати вдові широку волю й незалежність, усував нащадків від переданого дружині⁷⁾, ось чому вдова могла одержувати замість одного рода майна инший і т. и.⁸⁾. В управлінні майном після чоловіка жінці надавались широкі можливості. По духовниці Г. Полетики 1784 р., за дружиною признано управління добром, „хотя бы она и за другого мужа вышла“. Полетика настоював, щб його дружина не відчужувала маєтків, але „оставила бы в подѣль дѣтямъ мужеска полу“. Непокірних дітей дружина могла усунути від спадщини, діти не могли вимагати від неї розділу і т. и.⁹⁾. Над дітьми вдова мала повну владу. С. Суліма, напр., 1766 р. духовницею дав своїй дружині повну владу „над тремя в службѣ государевой сынами“, дозволивши їй дати кож-

1) Модзалевский, Генеральный судья Иван Чарныш, 12.

2) Права, розд. X, арт. 33, § 2.

3) Генеральное следствие Нежинского полка, 5.

4) Киевские Университетские Известия, 1889, XII, 296.

5) Ханенко, Диариуш, прил.

6) Мотыженский Архив, № 30.

7) Іб., № 91.

8) Русский Архив, 1875, I, 447.

9) Киевская Старина, 1895, VII, 87.

ному з них стільки майна, скільки вона знайшла б потрібним¹⁾. Отже не може дивувати факт вільного розпорядження дружиною майном, що лишилося після смерти завіщателя²⁾. Стремління шляхецтва зберегти майно в цілості призводило до того, що завіщателі давали вдовам виключно повні права й настоювали на можливості довшого періоду нероздільного життя вдови з нащадками³⁾, як бачимо з тестаменту П. Забілли 1681 р. Проте, відомі духовниці, що правда, в дуже невеликій кількості, й в іншому роді⁴⁾. Признаючи тестаментарне право складеним в користь удові, деякі виводять його з розвиненого шлюбного договору подружжя. Така думка справедлива хіба відносно виділеного лише на користь дружині майна, але зовсім не з'ясовує всієї природи старовинного українського тестаменту.

В тестаменті були умови головні й другорядні, як-от субституція, законна частка і т. и. Особливості ж його полягали в тому, що тестамент мав значіння провізорного акту, він був близький до дару, робився *mortis causa*, виводився з наочности шлюбних відношень, вязав волю вдови (в неї в деяких випадках ще за життя завіщателя урядом відбиралась росписка в точному виконанню духовниці); в особі її одночасно фігурувала й нащадниця, однак у специфічній ролі оборонниці фамільного майна,—мотиви, що їх здибуємо і в німецькому праві⁵⁾. З огляду на це може буде найбільш справедливим на цей предмет висловлений німецьким цивілістом Лейзером погляд, що в даному разі перед нами тестамент на підвалинах контракту. Тестаментарний договір на користь дружини спонукав шляхецтво клопотатись про збереження „добр“ від розпаду та переходу їх до сторонніх рук. Подібні ж наміри керували шляхецтвом і в випадку складання тестаменту на користь дітей. Тестаменти цього роду викликались міркуваннями: „и въ будущемъ вѣкѣ (завіщатель) долженъ получить неуклонное воздаяние какъ за воспитаніе, содержаніе и распредѣленіе дѣтей своихъ равно же за употребленіе врученыхъ (йому) от благости Божіей слугъ, подданныхъ и всякихъ имѣній“. Бомбастість думок що до своєї ролі на землі й „на тому світі“ спонукала шляхтича уважно ставитись до питання про спадкоємців та представників на цьому світі. Головним спадкоємцем через це призначався не обовязково старший син, але й який

1) Мотыженский Архив, № 57.

2) Киевская Старина, 1883, VII, 508—509.

3) Ї., 1899, I, 106.

4) Записки Одесского Общества Истории и Древностей, X, 483.

5) Schiffner, Erbvertrahung, 11.

другий. Що правда, таким був звичайно старший, представлявший і батька й молодчих братів¹⁾. Але практика іноді схилялась і в бік молодчого²⁾. Важливо, щоб нащадок достойно заміняв батька та продовжував його господарство. Тому-то йому й належали дуже серйозні права, на взірець відобрання в інших спадкоємців без права на частку спадщини: подібні права могли признаватись тільки, розуміється, за кращим з синів завіщателя господарем. Такий нащадок міг до певної міри навіть не рахуватись з духовницею. З другого боку, права не могли ким будь обмежуватись без досить солідних причин. Село Білокопитів у Ніжинському полку належало п. Заруцькому, від нього перейшло до сина, а коли той вмер, мати віддала його в половині своєму унукові в спадщину, другу ж половину передала небожеві Валкевичу. Невістка протестувала проти такого розпорядження свекрухи з огляду на існування справжнього спадкоємця в особі її сина. Генеральна канцелярія, де Валкевич мав не аби яке значіння, спочатку відмовила в скарзі, та потім їй довелось переглянути свою постанову й визнати розпорядження старої Заруцької неслухним, а унука реститувати в спадщині³⁾.

Майно завіщателя, особливо „на низах“, між його синами звичайно йшло в поділ. Завіщатель, однак, вимагав, аби „если меншій синъ старшому своему братови (ропорядителю, бывшему „во отца мѣсто“) был упорнымъ и непослушнымъ, то всѣ грунта мѣють зоставати при старшемъ сыну“, як виразно вчить тестамент І. Волошина 1677 р.⁴⁾. Сини одержували однакові частки майна завжди лише в одному випадку—за-для улаштування весілля⁵⁾. Нерівенство в частках спадаємих дібр, окрім здібности до господарювання, з'ясовували ще й іншими міркуваннями, напр., чи жив син після свого шлюбу при батьках, чи багато витратили на нього батьки за час його парубоцького життя⁶⁾ і т. и. До синів прирівнювалися й пасинки, які мали однакові з ними права⁷⁾. Старшина усе ж побивалася, щоб нерухомості з спадщини, по можливості, не дробилися. 1733 року І. Забілла в своїй духовниці висловив побажання, аби його сини „жили всѣ совокупне и нероздѣльне“ й не важились „розделятись а нѣ наследники их“. Забіллі здавалось більш раціональним, щоб і „всѣ

1) Актовая книга Стародубского уряда, 12, 18.

2) Przegląd Historyczny, XV, 60.

3) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 478.

4) Стороженки, VII, 4.

5) Миллер, Архивы Харьковской губернии, 121.

6) Труды Полтавской Архивной Комиссии, VIII, 3.

7) Труды Черниговского Предварительного Комитета, 46.

рухомі рѣчи заживались совокупне“; прибутками й fructus він пропонував ділитись „по потребѣ домової, походъ и службу поочередно отбывать з дому отческого, зборами рахуби в той час дѣлит, когда всѣ себѣ малженскій станъ зищут“, речами господарчого обиходу „не паючись нѣчимъ содержать въ сходственню и употреблять когда кому случится з нихъ женитись або отправлять знатніи принятія особи“. Забілла не промовляв проти індивідуальних придбань добра по куплі і т. и., але радив „отческого не займать и не употреблять и къ наслѣдству не давать, але самимъ старанне имѣт о своихъ дѣтяхъ заслуживать на урядахъ, а на отчизну не надѣяться“¹⁾. Інші старшини так далеко не заходили. Однак і вони розуміли шкідливість роспилення майна, а тому й рекомендовали утримуватись поділів. Полетика переконував синів не відчужати нерухомостей, одержаних яко спадщину; коли б довелось відчужити дещо, то по можливості, братам же, „особливе тому, кто с нимъ совмѣстное или близкое имѣетъ владеніе и который заплатитъ пожелаетъ достойную цѣну“; бездітні ж, на думку Полетики, взагалі не могли відчужувати спадків, і останні після смерті їх переходили б до братів²⁾. Те ж бачимо й у духовниці Ханенка, який в § 6 свого тестаменту писав: „если бы, которому из сыновей приключилась необходимость завести что из недвижимыхъ добръ въ закладъ или продажу, то на сторону нѣкому не заводитъ, но долженъ братъ брату или его наслѣдникамъ таковое свое имѣніе завести, а тотъ закладъ принять либо и продажею заведенное заплатитъ ему имѣетъ“. Ханенко переконував і дружину свою не відчужувати майна, окрім синів, нікому. При відсутності дітей в одного із спадкоємців, Ханенко в § 11 свого тестаменту пропонував маєток передати братові та його нащадкам і, лише при повній відсутності нащадків чоловічого полу, дозволяв віддавати нерухомості в поділ дочкам. Між іншим, на Україні імперські власті пробували завести запроваджений в XVIII в. інститут спадкування першорідних. Але вони самі швидко побачили безпідставність своїх старань в цьому напрямку: 5 червня 1730 р. було оголошено наказа, по якому цей порядок відмінявся, хоч відчуження земель в сторонні руки все ж заборонялось³⁾. Український правопорядок стояв на точці потомности володінь, шляхта стремил зберегти спадщини, по можливості, не дробити її, але закон про першорідних мусів був торкатись майна не лише шляхецьких, але й рядових козачих, які мали однаковий з ними титул; це гальмувало б мобілізацію земель. З огляду

1) Труды Черниговского Предварительного Комитета, 11, 12.

2) Киевская Старина, 1895, VII, 90.

3) Баранов, ор. с., II, 233.

на це указ і не міг бути зустрітий з приємністю. Але він, проте, вплинув на будуче законодавство відносно козачих земель, спадковість яких Л. Падалка зв'язував з розпорядженням Катерини II, по якому козацька служба неслась з земель, що перестали бути відчужуемими й зробились громадськими в тісному розумінню слова, належали всій козацькій громаді¹⁾. Говорячи про спадкування синів, не можна опускати з ока їхніх родин. Свекор після смерти сина „невѣстку отправлялъ от себя на ея часть, давши юй бидла, удѣливъ пашнѣ, поля и хату, жебы себѣ гдѣ пойдеть замужъ, забрали плещу“, при чім частина синового майна забіралась батьком „на знакъ памяти“²⁾. Однак такі випадки в шляхецьких колах майже невідомі, й практикувалися вони, видимо, в громадських низах, де дрібні власники побивались о затримання хоч чого-небудь, земля бо від них дуже часто випорсувала. Шляхецтво стремало затримати нерухомості через установлення точного порядку в прикликанню до наслідування. Прикликались нисходячі, особливо коли спадщина спадала по закону. Прикладом може служити спадкування після смерті А. Суліми. Він мав сина Михайла й дочку. Син наслідував в маєтках батька й вмер бездітним. Спадкоємицею йому явилась сестра, яка теж не лишила нащадків. Переяславська полкова канцелярія почала шукати нащадків, яких і знайшла в особі внучатого брата С. Суліми, якого й припустила до спадщини³⁾. При відсутності прямих нисходячих прикликались бічні й, що правда, дуже рідко свояки⁴⁾. Усували від спадщини звичайно з причин негосподарчости нащадків⁵⁾, або переведеного вже виділу, бо він був, власне, зріканням прав що до спадщини. Таке ж значіння мала й підперта присягою згода дітей на відчуження майна⁶⁾. На других випадках можна не спинятись. Підкреслимо хіба, що спадщина зменшувалась при видачі дочок заміж, хоч нерухомостей у таких випадках намагались їм не виділяти⁷⁾. Наслідування синів мало велике значіння,

1) Труды Полтавской Архивной Комиссии, V, 203.

2) Местечко Борисполе, № 114.

3) Мотыженский Архив, № 34.

4) Труды Черниговской Архивной Комиссии, X, 6.

5) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, 5—6, стор. 263, 306; порів. Стороженки, IV, 516, 523.

6) Beseler, Lehre von d. Erbvertr., III, 224.

7) Киевская Старина, 1895, VII, 88; Мотыженский Архив, № 9, 59; Любецкий Архив, 100, 106. Про наслідування дочок див. Дубієскі, Obrazy i studia, I, 137; Богословія нравоучительная, 304; Соловьев, История России, XIV, 1104; Русский Архив, 1875, III, 258, 405; Труды Черниговского Предварительного Комитета, 23; Генеральное следствие Черниговского полка, 555; Стороженки, I, 27, та інші.

тому що вони були звязані відбуванням служби¹⁾ чи під бунчуком, чи під значком²⁾ і т. и. Служба ж передбачалась і договорними з Москвою статтями, — відсахнутись її було не можна³⁾. В інтересах служби їй признавалося право відшукання спадкових нерухомостей⁴⁾. Рядом з нероздільною спадщиною досить широко практикувався, однак, і поділ, до переведення якого дуже рано, ще при Богдані, почали шукати допомоги урядів, що, до речі, без достатніх підвалин проф. Лучицький відносив до часів Румянцовського опису⁵⁾. Поділи дїбр популярні були найбільш у низах і відомі ще перед Хмельнищиною. Так, ще 1603 року поділили майно поміж нащадками ляха, „*kożdego czast doszła, со кому przynależało*“⁶⁾. В послідуючий час поділи збільшились у кількості, викликали багато непорозумінь і були причиною несталости нерухомостей. На підставі слів автора одного доносу-памфлету кінця XVIII ст., поділи на Україні не були тривкі, бо малолітні, зробившись повнолітними, могли вимагати нового поділу „развѣ таковий пришедъ в совершенолѣтие, провладѣлъ по тому раздѣлу 10 летъ, буде ни провладѣлъ, то ему еще открыто право уничтожить оное“. Але спільне землеволодіння звязувалося з більшими непорозуміннями, чому памфлетист пропонував видати закона про обовязковий поділ майна в тестаментях, при відсутності його нащадки обовязково ділились би, не дивлячись на бажання спільного володіння, через два роки уряд зі своєї ініціятиви провадив поділ спадщини⁷⁾. Таким шляхом гадали добитись міцности старшинських нерухомостей. Саме життя стояло за те ж. К. Мокрієвич „з ласки войсковой владѣл“ селами Сибереж та Ямищем і млинами, „въ равномъ подѣлѣ спадковимъ правомъ по смерти родителской, на его сторону належачими“⁸⁾. Село Жоведь сотником Войцеховичем було поділено між його трьома синами⁹⁾. Щоб не виділяти реальних часток з майна, практикувалася

1) Генеральное следствие Нежинского полка, 332, 333.

2) „Служба под значком“ не значить взяття „під значок“. Модзалевський отожднював значкових з протекціантами (Наше Минувле, I, 172). Але протекціантами були чоловіки й жінки, при тім любого розряду. В одному з актів 1698 р. означено взяття Марлинковича під протекцію й на службу до значка; Шепеловичку взято лише „в протекцію“, сина ж її — в компут значкового товариства. Таким чином, описані інститути що до змісту ріжні.

3) Полное Собрание Законов, № 376, 617.

4) Актовая книга Стародубского уряда, 60.

5) Отечественные Записки, 1882, XI, 103.

6) Местечко Борисполе, № 70.

7) Заметки, до Малой России относящиеся, 37 — 38.

8) Генеральное следствие Черниговского полка, 325.

9) Іб., 67.

виплата другим спадкоємцям, тільки б нерухомість лишалася цілою¹⁾. Подібно ж провадився поділ між дочками²⁾. При поділі були присутні й представники військової влади й духовенства за-для „стверження правом духовным“, але перевага була все ж на боці цивільних властей³⁾. Поділ вимагав від тих, хто ділився, виявлення волі що до задоволення чи незадоволення переведеним поділом, що й вносилося до актових книг. Після поділу „спавшого“ майна спадкоємці вступали в права власности. Але поділ міг трапитись і за життя тестаментара, як що він не зрікався своїх распоряджень. В таких випадках і завіщатель вже не міг обмежити⁴⁾ виділених⁵⁾. Зустрічались родини, в яких були лише дочки. Завіщати їм майно значило передавати його до чужого роду. Аби уникнути цього, шляхецтво воліло краще прийняти зятя. Тоді приймакові ставився цілий ряд умов. Характерною в цьому разі являється угода між Михаленком та Хлусенком 1662 року. „Пріймуючи Е. Михаленка В. Косячъ Хлусенокъ за зятя до себе постановивль з нимъ такъ, же мѣль ему Евстратъ служить рокъ 6 и по выстю тѣхъ литъ 6 мѣль ему дать во всемъ своемъ добромъ часть третюю“. „Аже тестъ есть“, говориться далі в тому ж акті: „не доживши тѣхъ лѣтъ, з сего свѣта сходить, еще заживо того зятя своего Евстратъ учинилъ опекуномъ у внука своего... а онъ ему также мѣль служити“⁶⁾. Значить, положення приймака було таке ж, як і чоловіка, котрий не мав власного майна. З метою виявлення господарчих здібностей приймаків та зятів на майні обмежували. Одна з дочок бунч. тов. Борковського перед Сулацьким походом вийшла заміж за Забіллу, який тоді ж одержав в спадщину від батька велике майно. Борковський, не дивлячись на те, що походи давали учасникам чималі прибутки, настояв, щоб Забілла „пристойно правуючися, никуда на мѣстца непотребные на войну не ходилъ, але в дому день и ночь найдуючися, пилноваль господарства, якобы оному не сталъ ущербъ який“⁷⁾. Униканням дробимости майна через поділи й передачею їх в руки господарчо-здібних людей — синів, зятів, шляхецтво, при допомозі закладів, скуплі й т. и. зібрало в своїх руках величезні земельні капітали. Нижчі ж кола населення через недостачу в грошах і пану-

1) Мотыженский Архив, № 41.

2) Труды Полтавской Архивной Комиссии, VIII, 5.

3) Местечко Борисполе, № 127.

4) Стороженки, IV, 37—38.

5) Киевская Старина, 1891, I, 133.

6) Филарет, Описание Черниговской епархии, VI, 49—50.

7) Киевская Старина, 1883, VII, 515.

вання дрібної власности мусіли шляхом позичок, розділів, продажу спочатку бути без земель, а потім і без волі. Поділені добра легко підлягали мобілізації, тому що правом відчуження нерухомостей користалися всі розряди населення. Воно було привілеєм і, як такий, давалось, напр., при заведенню нових сел. При відкриттю 1689 р. Ново-Богородицької фортеці новопосельцям дали право „своими грунтами и дворами и всякими заводы владѣть и волно продавать поволною ценою безо всякого принужденія и помѣшки“¹⁾. Дозвіл на відчуження нерухомостей признавався й російським урядом і українським²⁾. І на придбання земель кинулися й українські й російські верхи. Конкуренцією в цій справі з'ясовується поява досить великого законодавства, яке не відрізнялося сталістю й то забороняло чужинцям набувати землі, то дозволяло їх купляти. Вже 1669 р. українські представники в Москві добивалися, щоб московські люде не купляли на Україні земель³⁾. Те ж передбачалося в § 15 договірних пунктів Многогрішного. Не дивлячись на те, великороси, здається, купували нерухомості, бо це питання було ізнов поставлено 1728 р., коли подібні покупки росіянам були знов заборонені⁴⁾, хоча в § 15 рішучих пунктів Д. Апостола така заборона знімалась і українська старшина компенсувалась визнанням за нею прав на купівлю нерухомостей у Росії⁵⁾. Протести, проте, не спинялись⁶⁾. Послідувала нова відміна⁷⁾. Але 1740 р. видано сепаратне розпорядження про право покупки нерухомостей грузинським дворянам, що вступили до російської служби й жили на Україні⁸⁾, а далі й волохам, як бувшим, так і не бувшим на російській службі⁹⁾, так саме деяким російським військовим чинам¹⁰⁾. Слідуючого року Сенат заборонив придбання лише козачих gruntів (інші могли відчужуватись) і загрожував навіть відобранням куплених земель¹¹⁾. Через чверть віку питання про відчуження нижчими групами українського населення піднято було Малоросійською Колегією, яка думала найти вихід в тому, щоб козачі землі переходили лише козакам, а селянські

1) Эварницкий, История запорожских козаков, I, 140.

2) Диариуш, 40.

3) Акты Южной и Западной России, VIII, 39.

4) Диариуш, 89.

5) Ригельман, Летописное повествование, III, 131.

6) Судиенко, Материалы до отечественной истории, I, 97.

7) Полное Собрание Законов, VII, № 5077, 794.

8) Ї., XI, № 8129, 148.

9) Сенатский Архив, II, 174.

10) Ї., II, 107.

11) Петров, Описание рукописных собраний, III, 180.

й зовсім не могли відчужуватись¹⁾. Таким чином, 1767 р. відносно козачих земель було визнано те ж право, що оголошувалось 1727 р.²⁾. Про селянські землі проект говорив яко про належні дідичам, ба й селян в проекті Малоросійської Колегії названо „владельческими“. Заява Малоросійської Колегії означала, власне кажучи, кінець земельної мобілізації. Виділи й поділи ослабляли економічну силу сільського господарства, що за часів розрухів, як-от у другій половині XVII в. й у перші десятиріччя XVIII стол., мусіло, натурально, звернути на себе увагу правительствених кол, які не зупинялися в деяких випадках перед заборною поділів³⁾. Індивідуальне господарство передбачає економічну волю, як гарантію самостійного господарювання. Важливо було не геометричне рівенство окремих господарств та вгіддів, чого в дійсності й не спостерігалось, а можливість задоволення насущних потреб через одержання *fructus* від конкретного господарства. Економічна воля була двигуном при циркуляції земель спочатку, головним чином, серед селянства й козацтва⁴⁾. Циркуляція в колах дрібних власників з'явилася вже на другий день революції. 1657 р. козак Тумченко продав свою січу козакові ж Самохвалові; 1692 р. мельник Бутенко продав камінь козакові Савичу⁵⁾; подібний продаж можна бачити в ічанців Коломийченка та Молотка⁶⁾; 1666 р. Л. Стециха продала свою хату А. Матвіїнкові⁷⁾. Звертаючись до актового матеріялу, зібраного в „мейских“ книгах, знаходимо, що в Борисполі від 1648 року до 1698 року було відчужено нив 7 випадків, дворів—5, будинків—4, хуторів—3, пляців—3, городів—1, усього 33 випадки. В першій актовій полтавській книзі продано: будинків—1, дворів—2, пляців—1, хуторів—2, нив—4, всього 10 випадків. По 2-ій актовій книзі за час від 1664 р. до 1671 р. відчужено продажем: лук—1, ставків—2, нив—5, байраків—1, ґрунтів—21, сіножатей—12, займок—2, соловонень—1, комір—1, будинків—17 і хуторів—5, усього 67 випадків, і від 1672 р. до 1680 р.—комір—1, лісів—2, лук—2, дворищ—2, байраків—3, хуторів—4, пляців—5, млинів, будинків та нив по 7, дворів—10, сіножатей—10, січ—19 і ґрунтів—26, усього 105 випадків. Для XVIII стол. за час від 1730 до 1743 рр. уві всіх вільних маєтно-

1) Сборник Русского Исторического Общества, XLIII, 236.

2) Ригельман, ор. с., III, 128.

3) Киевская Старина, 1886, III, 597.

4) Филарет, ор. с., III, 238.

5) Киевская Старина, 1887, IX, 153—154.

6) Іб., 1884, II, 207, 208.

7) Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 223.

стяж по купчих продано 2 275 дворів з грунтами, без грунтів і т. и. й без зроблення купчих — 3 157 дворів¹⁾. Таким чином, в XVIII стол. на рік в середньому приходиться більше як 380 випадків відчужень, тим часом як на рік в 60-ті роки XVII стол. менше як 10 відчужень, в 70-ті роки менше як 14, значить, кількість відчужень збільшилась в 28—38 раз. В звязку з широким земельним оборотом перебувало не лише обезземелення взагалі, але обезземелення козачих кол зокрема. В XVIII стол. на козаків почали дивитись як на посполітих, так що живший у державчеській маєтності й бажавший продати свою землю козак мусів був попередити дідича про продаж, і державця мав право переважної покупки, й лише коли б дідич зрікався, козак міг спродати свою землю комусь іншому. Инакше державця мав право силою відобрати продане, заплативши покупцеві затрачену ним на купівлю суму. Лазаревський догадувався, що такі були загальні правні погляди тодішнього часу²⁾. В дійсності перед нами трохи змінена норма Литовського Статуту. Козацтво, правда, дивилось на писане право з деякою зневагою, даючи перевагу „респектові“ Війська³⁾. Проте, життя робило своє, й формальному ментові відводилось о стільки місця, що про респект годі було б і говорити й, навпаки, прийти до висловленого 1734 р. грамотою положення: „в полковихъ свободнихъ селахъ и владѣльческихъ маєтностяхъ ежели козакъ грунтъ свой продасть и самъ паки на немъ будетъ жить, тому всякіе по пропорці именій своихъ посполитіе повинности отдавать и чинить должно“⁴⁾. Грамоти, як-от ця, відкривали шляхецтву України широкі перспективи. Маючи грошові фонди, шляхецтво брало жваву участь в придбанню нерухомостей від нижчих класів, хоч у той же час принципово, видимо, нічого не промовляло проти підтримання козачого землеволодіння. Про це свідчить „Прошеніе о возстановленіи правъ Малороссіи“⁵⁾. Придбання старшиною та взагалі шляхецтвом козачих та селянських грунтів почалося дуже рано. 1651 р. лубенський мешканець П. Бутенко спродав свого хутора І. Кулябці, 1653 р. те ж зробили С. Цилюрик і козак Мартин⁶⁾. 1654 р. Ю. Іванович продав свій ставок біля с. Рабух І. Голубові⁷⁾; 1687 р. пирятинець Додока спродав свою лозу й ниву сотникові Ваку-

1) Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине, 151.

2) Русский Архив, 1880, I, 145.

3) Генеральное следствие Черниговского полка, 420.

4) Мотыженский Архив, № 44; Маркевич, Дневные Записки, II, 396.

5) Киевская Старина, 1883, VI, 333.

6) Іб., 1886, I, 2.

7) Іб., 1885, V, 2.

ленкові¹⁾; 1710 р. продано пирятинському сотникові ґрунти²⁾; гетьман Самойлович купив с. Марчишину Буду в дружини козака Марка³⁾; 1691 р. брати Лавриненки продали своє поле розмірами в 10 нив І. Забіллі⁴⁾, тоді ж і йому ж продано міщ. Загородченком ліс із сіножаттю, за ними пішли слідом зі своїм гаєм Дмитриха, Пантеліїв, Гудимиha, Проциха, то-що⁵⁾. 1699 р. „обыватели райгородськіє Петро и Роман с товариством“ продали І. Забіллі ж курінь та беріг по річці⁶⁾ і т. и. В XVIII ст. було те ж саме. 1721 р. відомий цілий ряд замаскованих продажів ґрунтів старшині⁷⁾. 1715 р. ген. суддя І. Чарниш купив за 10 зол. и 8 коп гр.⁸⁾ ниву, що коштувала 600 зол.; 1731 р. сотник Кулябко зробив покупку кількох паїв та помірок у с. Волчці в Лубенському полку⁹⁾; 1741 р. сотник Стороженко зробив покупку лана в козацьки Хоменчихи¹⁰⁾. Куплялися так окремі шматки землі селян та козаків, як і цілі села¹¹⁾. Перехід до шляхецтва йшов таким рішучим та прискореним темпом, що вже при Мазепі козаки скаржились, що „изъ которого села прежде выходило на службу козаків по 150, выходит только человек по 5 или 6“¹²⁾. В Комісії по складанню проєкта Нов. Уложення 1767 р. счинився справжній скандал, коли хоперський депутат Алейників прямо показав на незаконні покупки земель в казачества та селян на Україні й спустошення мас¹³⁾. З огляду на те, що перехід земель ставив українське правительство в тяжке фінансове й економічне положення, воно іноді робило несміливі кроки до ослаблення скуплі земель. Мазепа, напр., пробував ослабити скупку „грозными“ універсалами. 1691 р. він наказав, „абы кгрунтов жадних здавна козаками завладѣнныхъ, хочъ бы такъ доводилось, же за державы польское панскими найдовались, опрочъ хиба бы такіє панскіє давніє кгрунта, пусто, а не в подѣлу и заживанню козацкомъ найдовались, то можно бѣ державцем нинѣшнимъ влаздою своею огорнути. А кто бы

1) Стороженки, VII, 6.

2) Ів., I, 15.

3) Генеральное следствие Нежинского полка, 63.

4) Киевская Старина, 1883, VII, 522.

5) Ів., VII, 523.

6) Ів., VII, 524.

7) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 82.

8) Модзалевский, Генеральный судья И. Чарныш, 66.

9) Киевская Старина, 1886, I, 8.

10) Ів., 1884, II, 215.

11) Ів., 1886, I, 5—6.

12) Соловьев, ор. с., XIV, 1221.

13) Сборник Русского Исторического Общества, VIII, 215, 376.

смѣл козаковъ въ подданство приневоляти або одийскати з подданних, здавна владзѣ их будучии кгрунта або витискати оних з маетностей, противъ такого каждого на отпоръ стати хочемъ, маючи намѣреніе у такого упорного державци маетности во общее владѣніе войсковое отобрати роскажем* 1). 1692 р. гетьман висловлювався більш рішучо й заходився навіть відібрати землі в мало-помітної старшини. „Которые еще в Войску и в народѣ мнятся быть к службѣ негодными, а за нашими универсалами къ маетностям приобщилися, тихъ угодно бы отъ того владѣнія отставити и уже нѣкоторых такихъ въ полтавском полку отъ маетностей оставили есмы и тѣ маетности въ общую городовую власть привратили, угождая тому, дабы посполство нареканія не чинило“ 2), писав з цього приводу Мазепа. Нарешті, 1706 р. він звелів Лизогубові повернути слабинським козакам 43 захоплені в них грунти й маетки 3). Подібним же шляхом ішов і Скоропадський, наказавши Чарнишеві повернути продавцям їхні добра 4). Апостол поступав досить гостро відносно осіб, які дозволяли собі скуплі й порушення „решительних пунктів“. Коли російський міністер-резидент Наумов захтів продати Фаєві с.с. Стахорщину й Блистову, гетман звелів не сплачувати Наумову грошей і попереджував, що коли б вони були сплачені покупцем, то пропадуть 5). Взагалі заборонялося, „дабы по силѣ запретительных ордеровъ безъ малѣйшія отмѣни чинили исполненіе подъ опасеніемъ имъ истязанія и жесточайшего штрафа“ 6). Роспорядження, однак, мало допомагали як перед, так при й після Мазепа й Скоропадського. Процес відходу земель до поміщиків, не перериваючись, продовжувався. 2 липня 1725 р., напр., в березинських хуторах продала панові Євлашенкові д'яконова теща „свой власній дворъ з строеніемъ хоронимъ“; 1726 р. мешканці Миргородського полку Г.-та П. Артемови „в уездѣ любецкомъ в грунтѣ антоновскомъ продали четвертую часть во всякихъ земляных и сенокосных и селових угодіях без всякого примусу и без нужди“ чернигівському еп. І. Жураковському, і, тим часом, продавці призналися, що документи на майно від них „отобралъ покойній черниговский полковникъ П. Полуботокъ и донинѣ з дому его Полуботкового оные крѣпости не отданы“ 7). 1754 р. виникла ціла справа про покупку підполк. Качаловим земель у козаків Старосан-

1) Киевская Старина, 1892, I, 140.

2) Іб., 1891, I, 2.

3) Обозрение Румянцевской Описи, 36—37.

4) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 47.

5) Судиенко, Материалы до отечественной исторіи, I, 121.

6) Киевская Старина, 1884, I, 144—145.

7) Архив Малороссийской Коллегии, № 257, Черн. Відділ.

жарівської сотні Полтавського полку; полкова канцелярія старалася вийти з неприємного положення, бо купчу їй було явлено, і, хоча пізно, але з'ясувала, що купча „неисконфірмована“¹⁾. Старшина обмежилась тим, що не протестувала проти внесення зділок до актових книг, в яких підкреслювалося, що зділка роблена з виразним знанням про те продавців, що „свою продажу очевисте сознавали“²⁾. Скуплі кінчались за-для селян та козаків стратою земель і пролетаризацією мас, що не вміли після відчужень взяти участь в податковій та фінансовій системі республіки. „Здырства“ й „скуплі“ стали причиною за-для заведення Малоросійської Колегії. Вони ж викликали до життя й ряд комісій та розпоряджень, якими коли й не анулювалися, то опротестовувалися скуплі. В одному з розпоряджень значиться: „о посполитихъ і людехъ—показаніє двори и грунта отобрав, отдать (продавцям) посполитимъ для того, понеже как по слѣдствію показалось, тѣ купчіе неправилніе, потому что онимъ продавцамъ означеннихъ въ тѣх купчих денег (не видано), а инніе показали, что они купчих не давали, другіе же толко торгъ имѣли, а купчіе толко для вида дали, а инніе и не продавали, но, повидимому, сам (поміщик, в даному разі Лизаневич) на кого хотѣль, купчіе велѣль писать на ратуши“³⁾. Але одною рукою провадячи слідства й констатуючи „беззаконія“, гетьманський уряд другою рукою писав пояснення, що селяне обов'язані були уві всьому, а відносно землі зокрема залежати від дідичів. „Обивателей купля владѣльческихъ не силна, но должна отъ нихъ отобрана и владѣльци быть отдана, ибо тѣхъ грунтовъ подданіе в продажу пускать не должны, точію то оніе мужики учинили затѣмъ“, говориться в частному випадку відчуження, „что они были безъ настоящего владѣльца, который могль би имъ в продажи тѣхъ владѣльческихъ грунтовъ учинит воспрещеніе“, чому „купленіе гаи и поле пахотное мужичіе должно одобрать и отдать во владѣніе (поміщикові), яко неправилно купленіе“⁴⁾. Таким чином, інтереси дідичів ставилися над усе, й вони в здійсненні своїх інтересів посилалися на норму, що, справді, була в Литовському Статуті. Скуплі викликалися до життя господарчими міркуваннями. Шляхецтво стремало заокруглити свої володіння и тримати їх в кулаку. Переяславський полк. Суліма купив прилеглий до його володінь шматок Полюкельської й сусідній з останнім шматок землі козака Гошкала⁵⁾.

1) Архив Малороссийской Коллегии, № 729, Полтав. Відділ.

2) Д и а р и у ш, 30.

3) Мотыженский Архив, № 82.

4) Ів., № 44.

5) Ів., № 24.

1681 р. Л. Полуботко мав куплену половину ґрунту Мишуківщини, й гетьман Многогрішний до неї „прилучил и другую таковую часть ґрунту, такожъ Мишуховщиною прозиваемою, якую-то часть завладѣль былъ неналежне Унучко, тая часть стыкается сумеж з тою его купленною частью, в которой то другой части найдется слободка осаженная и млинъ“¹⁾. Земля набувалася дідичами „по приличеству удобства к ґрунтовъ“²⁾, з огляду на „проміжність“³⁾ і з інших міркувань, бо, як писав 1770 року П. Розумовський М. Стороженкові: „в чием владѣнии земля, то тому и вся корысть будетъ“. Система обгороджування й заокруглення панських маєтків доходила до карикатурности. Загороджувалася дорога, що вела на тік, обгороджувалися водопої⁴⁾, забіралися на дідича пустовщини, „а гдѣ людское близъ лану державского, тое приймалося на державца жъ“⁵⁾, відбіралися окремі двори⁶⁾ і т.и. Стремліннями поміщичого класу до заокруглення володінь диктувалися побивання шляхецтва, щоб воно не обмежувалось в свободі циркуляції нерухомостей, про віщо клопоталися в своїх наказах в Комісію 1767 р. чернигівці, полтавці, гадячане та ин.⁷⁾ Населення, з свого боку, запевняло ту ж Комісію про „утверждение занятыхъ предками казачіими земель, на кои никакихъ крѣпостей не имѣють и об отдачи по-прежнему во владѣніе ґрунтовъ, находячихся подъ Новою Сербією“⁸⁾. Чернигівське козацтво в своєму наказі настоювало, аби „волностями и преимуществами козачіими ползуются козакам“ і захоплені в козацтва землі повернути⁹⁾. В докладній записці 1781 р. Румянцов писав: „втечение прошедшихъ лѣтъ было запрещено козакамъ то частями, то вовся продавать и у нихъ покупать ихъ имѣнія; запрещеніе в томъ ни въ какую имъ пользу служить не могло, потому что многіе одинокіе козаки имѣвъ достаточніе ґрунта и не могучи ихъ по одиночеству обрабатывать, принуждены были оставлять бесполезными, а семянистые, но в ґрунтахъ недостаточные, приобрѣвъ оныя, могли ихъ обращать и для службы и для своей пользы“¹⁰⁾. Румянцов прохав підтримати народне землеволо-

1) Миллер, Архивы Харьковской губернии, 110.

2) Стороженки, I, 101.

3) Іб., I, 15.

4) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 457.

5) Іб., II, 147.

6) Лазаревский, Очерки, III, 367.

7) Авсеенко, Малороссия в 1767 г., 38, 39, 43.

8) Наказы, 164—165, 166.

9) Іб., 146.

10) Киевская Старина, 1884, XII, 695—6.

діння, не помічаючи, що Україна перейшла до грошового господарства, що в народа не було засобів і що для одержання їх було єдине джерело—продаж земель. Компуті козачі потверджують, оскільки далеко зайшла мобілізація землі. Гадяцький компут 1723 р. дає пропорцію земельних та безземельних 1:0,9, той же компут за 1735 р. знає іншу пропорцію—19:26, цеб-то кількість безземельних збільшилась, принаймні, в 1,5 раза ¹⁾). Факт пролетаризації населення на віч. Коли ж звернутись до кількості земель в козацьких колах по Переяславському полку за-для в'яснення, оскільки велика була цифра спадкових дібр відносно інших, то матимемо отці пропорції: 10:17, 13:19, 8:12, 84:149, 42:67, 80:87, 18:21, 3:8, 19:24 і т. и. ²⁾). На підвалинах цього приходимо до висновку, що тестаментарне право, поділи спадщини й продаж передали до рук дідичів більшу частину земель ³⁾).

Окрім описаних легальних засобів придбання нерухомостей, практикувалися ще засоби нелегальні. Сильніш за інші привилася гола за-

¹⁾ Киевская Старина, 1883, II, 313, 314.

²⁾ Лучицкий, Материалы по истории землевладения, I табл.

³⁾ Про мобілізацію землі в зв'язку з зачепленими тут питаннями, див. Киевская Старина, 1892, IX, 411; Филарет, Описание Черниговской епархии, III, 238; Обзорение Румянцевской Описи, 72; Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 366; Киевская Старина, 1883, VII, 510; 1891, I, 133; 1883, VII, 512; Лазаревский, ор. с., II, 385; III, 296, 218; Стороженки, I, 99; Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 9, 96, 101; III, № 25, 155; Русский Архив, 1875, I, 97, 442; Стороженки, IV, 36; Мотыженский Архив, 112; Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 17, 37, 88; Костомаров, Русская история, XIII, 205; Филарет, ор. с., II, 32; Модзалевский, Очерки по истории сотен, 92 — 94; Лазаревский, ор. с., III, 113, 118; Права, XII, арт. 2, § 5; XIV, арт. 3, § 1, 4; IV, арт. 9, § 3; Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1848, I, 113; Летопись занятой Археографической Комиссии, XVII, 27; Актовая книга Стародубского уряда, 48, 61; Квачевский, Права женщин, 51, 48, 61; Кассо, Поземельное право, 17; Труды Черниговского Предварительного Комитета, 53; Стороженки, VII, 38; Любецкий Архив, 229; Труды Черниговской Архивной Комиссии, X, 152, 153; Генеральное следствие Черниговского полка, 671; Труды Черниговского Предварительного Комитета, 56; Стороженки, VI, 17, 551, 552, 594; Местечко Борисполе, № 65; Мотыженский Архив, № 24, 36, 16, 17, 23; Модзалевский, Малороссийский Родословник, I, 365; Стороженки, III, 8; Актовые книги Полтавского городского уряда, I, № 21; Любецкий Архив, 227; Генеральное следствие Черниговского полка, 666; Маркевич, Дневные записки, II, 220; Ханенко, Диариуш, 43, 22; Стороженки, I, 44, 43; Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 2, 6, 20, 55, 138, 48, 24. Кожне з піднятих питань цілком не розроблене й може стати предметом спеціального дослідження.

хватка селянських ґрунтів, знайома ще від часів польського панування. Вже від 1657 р. чулися безкінця скарги на грабіжки з боку ратних людей. Шереметев погрожував відняттям майна в усього українського населення¹⁾. Полковник Солонина скаржився цареві, що „воеводы и головы стрѣлецкіе, идучи дорогою, у бѣдных людей двory пограбили, разорили, сѣна всѣ потравили, крали и силою отнимали“²⁾. Українське шляхецтво робило не краще. Історія українських громадських низів повна шляхецьким грабіжництвом не тільки рухомостей, але й нерухомостей. Бруховецький 1662 р. писав: „нынѣче у насѣ гетманѣ, полковники и начальныя люди всѣ города, мѣста и мельницы пусто-порожнія разобрали по себѣ“³⁾. Потім заходились і біля не пусто-порожніх. Прилуцький полковник Горленко „сыломицю посѣдалѣ людскіе ґрунты“ й „такое стѣсненіе сдѣлал хуторами своими, что куда ни глянешѣ, все его хутора и все будто купленныя, а купчія беретѣ, хоть и не рады продавать“⁴⁾. Для захваток земель шляхецтво не розбіралось в засобах. Звільнив полк. Свічка козака „от работизнѣ дворовых“, на які й права не мав — козак Улезко мусів був за те віддати йому половину свого гая; звільнив другого від Кизикерменського походу, на що теж закон його не вповноважував — і звільнений віддає йому свою землю на Заріччі⁵⁾. Украдено в дідича сіно — селяне обов'язані віддати йому своє й приневолюються ще звезти його на панський хутір⁶⁾. Від міст силомиць відбіралися й села й селяне⁷⁾. О скільки великі й безцеремонні були захватки, доказом служить факт, що 1739 р. в Сосницькій сотні Чернігівського полка при ревізії сховано було до 400 дворів, в Новгородській — до 1 300. Перевірявший ревізію й відкривший сховане військовий канцеляриста Федорович (він, до речі, встановив, що поверстано було в підданих по-над 22 000 козаків і сховано по-над 44 000 посполітих дворів) за це стратив службу⁸⁾.

Азарт до захваток поширився на всяку нерухомість. До призначення гетьманом Розумовського з гетьманських дібр десь поділося 17 рибних озер, так що в гетьмана лишилося 2 озера⁹⁾. Присвоюва-

1) Акты Южной и Западной России, VI, 137.

2) Соловьев, *op. cit.*, XIII, 450.

3) *ib.*, XI, 110.

4) Русский Архив, 1875, II, 249, 252.

5) Стороженки, VI, 430, 448.

6) Мотыженский Архив, № 75—76.

7) Ханенко, Диариуш, 193.

8) Барвинский, Очерки, 16.

9) Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, III, 329—330.

лися й рангові й вільні землі, що стали предметом обороту, захоплювалися старшиною навіть казенні гармати¹⁾. В намаганню оволодіти все більшим числом нерухомостей дідичі вживали примусові захватки маєтків своєї ж братії. Так, 1725 р. справжня війна піднята проти А. Полуботка²⁾. Щоб забезпечити себе й власне майно від захваток, вільне селянство признавало себе підданими зацікавленого в тому дідича, дрібні ж шляхтичі клопоталися про заведення над своєю нерухомістю навіть опіки³⁾. Можна було принести на винних, куди слід, скаргу. Але й найвищі уряди хорували загально-шляхецькою хворобою захваток. На Самойловича, напр., доносили, що „государево жалованье соболиное и обьяренное, на другихъ присланное, гетманъ себѣ забралъ“⁴⁾. В доносі на Мазепу 1691 року вказувалося, що він „казны позабиралъ и за тое маєтности сестрѣ своей покупилъ и покупаетъ“⁵⁾. При сприяючих ображеним обставинах, скарги, натурально, вносились. На лубенського полк. Маркевича при Петрі I внесено було 28 скарг про відняття ґрунтів і иншого добра, а всього на нього було 108 скарг⁶⁾. Такі ж скарги приносилися й на генер. суддю Чарниша, сотника Лісовського, Вакулєнка та инш. Як би там не було, але при допомозі ріжних засобів⁷⁾, на Україні витворювались шляхецькі латифундії, в яких дідичі встановлювали свою юрисдикцію, відкривали ярмарки, „здирали“ с населення збори. Село уявляло вже не спілку родових господарств, а суму механічно звязаних окремих дворів. В новому селі було вже можливо перейти и до Flurzwang, і правильно та однаково поставленого сільського господарства, до інтенсивної системи, вигонів, урівнюючого наділу підданих землею і т. и. явищ, що лічилися останками общинної організації України.

В аналогічному з поміщицим було й монастирське господарство. Уже за Польської держави величезні монастирські володіння звертали на себе увагу суспільства й держави⁸⁾. Українські монастирі йшли тим же шляхом в справі придбання нерухомих дібр. З часів гетьмана Сагайдачного монастирі обдарюються старшиною—вона відписує їм ле-

1) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1882, III, 28.

2) Архив Малороссийской Коллегии, № 257, Полт. Відділ.

3) Труды Черниговской Архивной Комиссии, V, 23.

4) Соловьев, ор. с., XIV, 1010.

5) Бантыш-Каменский, Источники, II, 3.

6) Труды Полтавской Архивной Комиссии, I, 110—114, 127.

7) Авсеенко, ор. с., 21, 80.

8) Енциклопедяа powszechna, XV, 963.

гати і т. и. Релігійні непорозуміння поставили на захист православ'я козацтво, серед якого з'явилася мода допомагати монастирям, будувати їх та церкви. Самойлович прославив себе збудуванням Мгарського монастиря, на який відписано було нерухомості¹⁾. Мазепа будував і ремонтував Київську лавру і т. и. Хмельницький особливим універсалом наказував, „абы жадень зъ полковниковъ, сотниковъ и атамановъ маестностей, епископству черниговскому належачих и гдѣ колвекъ знайдующихся, заезждити и в посессию отбирати перешкожалъ“²⁾. Після Богдана пожертви не переставали поступати до монастирів, при чім розміри пожертв бували иноді досить значні. Так, єп. чернигівський Л. Баранович 1657 р. одержав від Хмельницького І домініканський Троїцький монастир зі всіма його вгіддями та землями³⁾. 1670 року гетьман Дорошенко охвірував чернигівській єпископській катедрі 4 села, Мазепа—одно⁴⁾. Землі, що належали польсько-католицьким храмам, на підставі загального правила, „приворочались“ православним монастирям, і видані ним „наддання“ потверджувалися універсалами⁵⁾. Пожертвами повний і XVIII вік⁶⁾. Але духовенство все не задовольнялося й просило нових то просто, то прибігаючи до езопової мови—плач на тяжкі метеріяльні умови, невістача „пропитання“ і т. и.⁷⁾. В намаганню до утворення великих господарчих підприємств духовенство готове було зріктися навіть деяких своїх старовинних прав. Так, аби світські власті не вмішувалися в монастирські економічні справи, чернигівський єпископ Жураковський 1723 року зрікся представництва духовенства „в суды справъ мирскихъ“⁸⁾. В той же час Жураковський енергійно набував нерухомості⁹⁾. Не задовольняючись жертвами з боку старшини та народу, українське духовенство просило жертв і в московських властей, що охоче видавали грамоти „на села и озера и на всякія угодія, пустоши, поля и слободки“¹⁰⁾. Володіння монастирів були велетенські¹¹⁾. Опис нерухомостей Київо-Михайлівського монастиря скла-

1) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XIII, 38—40.

2) Филарет, ор. с., I, 35, 38.

3) Іб., I, 37.

4) Іб., I, 51, 53.

5) Іб., III, 13, 60, 121—122, 123—125; IV, 117, 162; V, 417.

6) Записки Нового Т—ва імени Шевченка, XXX, 40.

7) Филарет, ор. с., III, 66.

8) Іб., I, 83.

9) Архив Малороссийской Коллегии, № 220, Черн. Відд.

10) Акты Южной и Западной России, XII, 616, 618.

11) Журнал Министерства Народного Просвещения, 1852, LXXV, 12.

дається з 72 аркушів¹⁾. В 60-ті рр. XVIII ст. церкві належало 14 000 дворів, в дійсності багато більш. Збільшенню земельних монастирських та церковних маєтків допомагало й тестаментарне право. В багатьох тестаментях є вказівки на легати на „спомин души“. Така, напр., духовниця ніжинського мешканця Алоя, що відписав все своє майно монастирям та церквам²⁾. Часом виручені від продажу суми йшли на користь церкви, як можна бачити із справи І. Коробочки 1664 р.³⁾. Відказані на користь монастирів нерухомості можна було, проте, викупити родичам завіщателя. Однак за церквою в такому випадку визнавалося перше право придбання після кривих „і до того ґрунту ближших“⁴⁾. Духовенство, як і старшина, розуміло значіння легатів і стремало до оформлення їх належним способом⁵⁾. Скоропадському належать два закони, які регулювали легати на користь церков. По першому всякий перехід нерухомості до церкви мусів був мати санкцію гетьмана й згоду найближчих родичів⁶⁾. По другому раз дарований монастиреві маєток міг бути зменшеним потім, що й здійснив якомсь сам „гетман—плахта“ з ніжинським Петропавловським монастирем, відобравши в нього половину подарованих рибних ловель⁷⁾.

Було ще одно джерело монастирських багатств: майно, що поступало після смерти ченців до монастирів. Українські монастирі, видимо, мало лічилися з монастирськими уставами, а керувались своїми міркуваннями⁸⁾. Цьому сприяли й розпорядження імперського уряду 1737 р., 1741 р. і т. и.⁹⁾; а також заведена на Україні практика, в силу якої ченці могли одержувати спадщину¹⁰⁾; монастирям же йшли й виморочні добра¹¹⁾. Монастирські маєтності представляли добре налагоджені господарства, що в культурному відношенні стояли вище навіть від панських, чому сприяло звільнення монастирів від різногороду обкладень.

1) Петров, Описание рукописных собраний, III, 139, 165. Надзвичайно гарна аналіза статей, які торкаються речевих прав українського духовенства, в Карпова, Православное Обозрение, 1874, I, 132, 134, 138—142.

2) Описание Архива Синода, I, 545.

3) Актовые книги Полтавского городского уряда, II, № 3.

4) Іб., II, № 20.

5) Порів. Мотыженский Архив, № 47.

6) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 172.

7) Іб., II, 472.

8) Порів. Zachariae, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 141.

9) Полное Собрание Законов, VI, № 8334, 365; X, № 7414, 526; порів. Андриевский, Исторические материалы, IX, 18.

10) Модзалевский, Малороссийский Родословник, II, 18; I, 4; Стороженки, VI, 300.

11) Стороженки, VI, 36, 386; VII, 56.

Селянам в монастирських маєтностях через останнє жилося краще, ніж в панських, в них повинності були менші, лишалося більше часу на власне господарство; голод та пошесті з огляду на багатства монастирів, переносилися лекше. Тому селянський клас волів жити при монастирях. Але оскільки збільшувалась кількість робучих рук в монастирських маєтках, остільки ж вона зменшувалась в панських. Конкуренція за робучі руки призвела до боротьби шляхецтва з монастирями. Ця боротьба намітилася вже при Бруховецькому¹⁾. Далі, Коломацькі статті забороняли наділяти духовенство нерухомостями, хоч фактично сам же Мазепа ухилявся цих статей²⁾. Подібні ж обмеження попали до конституції 1710 р. Найбільші ж удари монастирі пережили в XVIII стол. 1728 року з'явилися так звані „решительныя статьи“ Д. Апостола, які закінчили історію монастирського землеволодіння³⁾. З свого боку київський архієпископ Рафаїл Заборовський заборонив попам та титарам відчуження земель⁴⁾. На тому духовенство не зупинилося. В Кодифікаційній Комісії 1735 р. духовні члени її настоювали на внесенні до закону артикула, яким би дозволялись відчуження на користь церкви, й звернулись по допомогу до київського архієпископа і т. и.⁵⁾. Вихід було знайдено в тому, що признано було за необхідне скласти особливий кодекс прав та привілеїв духовенства (збірник до нас не дійшов). Одночасно імперські власті стали на бік світських членів Комісії і 1736 року 19 лютого з'явився наказ, на підставі якого населення повинно було відхилятися від пожертв нерухомостей монастирям, бо ті відчуження, мовляв, шкодять родинам жертвців. Наказ внесено й у кодекс прав⁶⁾. 1749 й 1751 рр. духовенство гадало скористатись жалованими грамотами, якими „возстановлялись“ старовинні права України, але його широке тлумачення не повінчалось поспіхом. Вступивши після Розумовського в управління Україною гр. Румянцов рішуче висловився за секуляризацію монастирських дібр. Зроблено було відповідну спробу з боку духовенства ще 1767 р., в замаскованому вигляді, відстояти свої права—духовенство добивалося урівняння зі шляхецтвом, цеб-то прав на придбання нерухомостей⁷⁾, і склало нарочиті пункти „о владѣ-

1) Покровский, История России, III, 68.

2) Труды Черниговской Архивной Комиссии, I, 14.

3) Чтения в Киевском Обществе Нестора-Летописца, XIV, 56—IV.

4) Киевская Старина, 1899, III, 409.

5) Іб., 1896, VII, 17—18.

6) Баранов, Сенатский Архив, II, 402.

7) Сборник Русского Исторического Общества, XLIII, 65, 70, 97, 98, 108.

ніи ґрунтов и пр. имъ выгодоствяхъ¹⁾). Та й тут нічого не вийшло. Все ж боротьба за нерухомості закінчилася ні в чю—1781 року в докладі той же Румянцов признав, що „монастырскія владѣнія остаються въ непосредственномъ своихъ властей управленіи“²⁾). Не маючи змоги зломити впертість монастирських землевласників, дідичі настоювали на розділах їх земель поміж селянами й козаками за невеличку платню³⁾). Духовенство, з свого боку, настоювало на відмежуванні монастирських земель від інших та на виводі панського й козацького населення з належних духовенству маєтків⁴⁾). Не обходилося й без наїздів на монастирські маєтки. Так, в 70-ті рр. XVIII ст. на єлецькі монастирські володіння наскочив син зн. тов. Шуба „въ многолюдствѣ с разными разбойническими орудіями“ й наробив монастиреві чимало неприємностей⁵⁾). Розуміється, такі міри не приводили ні до чого, так саме, як і сварки та тяжби поміж окремими монастирями⁶⁾). Духовенство вміло забути про свої непорозуміння, як що йому загрозувала спільна біда, й спішило помиритись та спинити непорозуміння. Солідарність його й добре поставлене господарство допомагали йому протягом довгого часу витримувати боротьбу. Ті ж засоби й правові форми, що дали можливість утворитись шляхецьким латифундіям, були в розпорядженню й духовенства, яке мало всі особливості великого землевласника.

1) Петров, ор. с., II, 34.

2) Киевская Старина, 1884, XII, 695.

3) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1884, II, 17.

4) Киевская Старина, 1890, XII, 478—479.

5) Архив Малороссийской Коллегии, № 1523, Черн. Відд.

6) Андриевский, Исторические материалы, I, 42.

РОЗДІЛ VII.

Від 30-их років XVIII стол. в Європі дрібнопомісне господарство в зв'язку з широким експортом до Америки й відливом туди робітників потроху падає. Воно не може вижити своїх власників через виснаженість землі, велику черезполосицю, відсталість знаряддів сільської праці і т. и. В протилежність йому господарство велике почало розвиватись досить міцно. Під впливом росту населення й мобілізації землі дрібні господарства ліквідуються. Землі переходять до великих землевласників, які, захоплені агрикультурою, турбуються про правильний плодозмін, увіводять значне скотарство для угноювань, заводять травосіяння і т. и. Намічається енергійний похід до заокруглення земель. Слідом за Англією переходить на велике господарство Німеччина. Росія йде слідом за Німеччиною, разом з нею на шлях витворення великого господарства виходе й Україна. Заведення на Україні великого господарства з'ясовувалось переходом Росії до грошового господарства й широкого розвитку оброблюючої премисловости, ринком для збуту предметів якої стає Україна. Остання ж, відрізана від безпосередніх зносин з Заходом і репрезентована російським урядом на півдні, мала перед собою один ринок, завжди бідну на хліб Росію, куди й вливався запас українських урожаїв¹⁾. Разом з тим, однак, лишки хліба в зерні на Україні перероблювалися в вино, яке давало великі прибутки. Перед поміщичим класом стояло питання про можливе збільшення земель, вищу їх культуру та обовязкову обрібку. Звідси—в XVIII в. а) розвиваються „скуплі“ та захватки дрібних маєтків, підтримується мобілізація землі шляхом поділів на низу, захоплюються помістя, представління про які змішується з представлінням про вотчину, б) заводиться переложна система хліборобства та угноювань і в) робучі руки потроху прикріпляються. Даний процес на Україні зв'язувався з загальним світовим процесом, що спостерігалось на Україні й раніш²⁾. Нерухо-

¹⁾ Струве, Крепостное хозяйство, 92.

²⁾ Грушевський, Студії з економічної історії, 7—8.

мість, ця, як каже О. Гірке, соціяльна позиція особи, стає приступною лише невеликому, порівнюючи, колу осіб, виключних владарів публічних прав. „Позиція“ була тим сильніша, чим багатіший був її владар. Багатство ж скупчувалося в руках групи аграріїв при допомозі юридичних зділок (придбання дібр в окремих господарів) та дармової ренти з сел, одержаних від уряду. Серед таких сел на першому місці стояли рангові, що йшли за службу замість платні, хоча в договорних статтях рядом називалася й грошова платня. „Наданье“ земель тісно звязувалося з правовими поглядами середньовіковими, що відокремлювали придбані землі — з *dominium*’ом пожаловані за заслуги й під умовою служби та повинностей—так звані манства й наймані з числа перших і других. По місцевих умовах розвинулись перші два відмінки земель, і вже Хмельницький-Богдан мав на ранг гетьманства Чигирин та Мліїв, на що йому дано відповідну грамоту¹⁾. Хмельницький II на ранг мав Чигиринське староство та Гадяцький ключ²⁾. Гадяцькі статті признали ранговим помістям Чигиринський повіт³⁾, до якого Дорошенко хотів придати ще Трахтомирова⁴⁾. Пізніш на ранг гетьманам йшли Батурин, Баклань та инш. В рангових маєтках, як каже Теплов, гетьмани були „обыкновенными владельцами своих имений“⁵⁾. Нижче стояли старшинські рангові маєтки. По з’ясованню Костомарова, Хмельницький-Богдан почав роздавати старшині відбиті в польських панів нерухомості⁶⁾. Рангові помістя приписувались до урядів. Але приписка явилася не відразу. Барвинський справедливо говорить, що спочатку на ранг ішли не маєтки, а млини й що потім деякі уряди лишилися без маєтків. Барвинський гадає, що а) деякі старшини самі вибирали собі маєтки й володіли ними, поки це було можливо; від них, по звичаю, їх сукцесори приймали вже освоєні маєтки; б) на те йшли самі гетьмани, які, однак, планомірно почали роздавати маєтки й окремі двори лише від часів Скоропадського⁷⁾. Погляд Барвинського повторює й доповнює погляд, давно вже висловлений Костомаровим. Але думка останнього правдива хіба відносно рангових маєтностей генеральної старшини. Що ж до полкової, то відповідь буде инша, коли не забувати, що полки явилися на зміну староствам, отже полковими ранговими маєт-

1) Журнал Министерства Народного Просвещения, 1871, XII, 258, 261.

2) Соловьев, *op. cit.*, XI, 77.

3) Бантыш-Каменский, *История Малой России*, 233.

4) Акты Южной и Западной России, IX, 204.

5) Мотыженский Архив, № 43.

6) Костомаров, *Русская История*, II, 195.

7) Барвинский, *Крестьяне в Левобережной Украине*, 95—103.

ностями могли бути ті, що йшли раніш на утримання польських старост. Рангові землі давалися так фізичним, як і нефізичним особам, напр., на ранг військової армати¹⁾. Старшина дуже рано почала повертати рангові маетки в свої вотчини, не дивлячись на супротивність деяких гетьманів²⁾. Одні маетності з рангами були звязані постійно³⁾, другі тимчасово. Але так ті, як і другі, підлягали освоїнню старшини, що звалось „расхищением ранговых земель“ і пізніш стало предметом діяльності Комісії Економії. На підставі § 4 інструкції цієї Комісії, „которые въ полку имѣются маетности, определенные на ранги, то оные, освидѣтельствовав, переписать дворы и жителей и всякие к дому принадлежности и буде за кѣмъ сверхъ надлежащего указного числа явится что излишнее, оное переписать и о том... репортовать“⁴⁾. Міські самоуправління⁵⁾ й російські урядовці також мали рангові землі⁶⁾. Були спроби урівняти по полках число рангових маетностей, але далі проектів справа не посунулась⁷⁾. Кількість їх танула. Недостачу рангових маетностей довелось покривати з фонду вільних⁸⁾, а потім замінити навіть окремими дворами, роскиданими по цілому полку. Апостол добивався урівняння й у числі дворів⁹⁾, але не мав добрих наслідків.

Запасним фондом для роздачі земель на ранг були так звані вільні землі, що були в юрисдикції місцевих самоуправлінь¹⁰⁾. Роскрад рангових маетностей спонукав імперські власті подбати про охорону вільних¹¹⁾ земель від скупель та всякого роду захваток¹²⁾. Однак а ні опіка, а ні суворі паперові закони, а ні в рідких випадках переслідування винних не мали поспіху з тієї причини, що на Україні широко вживалась система пожалувань. Коріння її знаходимо ще в соймовій ухвалі 1590 р.¹³⁾ і в діяльності польського

1) Соловьев, ор. с., XI, 143.

2) Киевская Старина, 1898, IV, 144; Генеральное следствие Черниговского полка, 565.

3) Стороженки, I, 17.

4) Барвинский, Комиссия Экономии, 7—8.

5) Труды Черниговского Предварительного Комитета, 70—71.

6) Баранов, Сенатский Архив, II, 80.

7) Мотыженский Архив, № 50.

8) Генеральное следствие Миргородского полка, 34—35.

9) Маркевич, Дневные записки, II, 167.

10) Барвинский, ор. с., 105.

11) Баранов, ор. с., II, 75, 89; Русский Архив, 1875, I, 318; Барвинский, ор. с., 3, 11.

12) Баранов, ор. с., 109, 122.

13) Кулиш, История воссоединения, I, 20.

уряду¹⁾. Зацікавленими в тому були й чужоземні держави. В інструкції шведському посольству 1656 р. в § 9 говорилося: „Королівське величанство виражає волю, аби його послі настоювали на поверненню польським панам, що стояли на боці короля в війні й особливо ген.-м. Немиричеві, належних їм в козацьких межах маєтків і спадкових дібр; в крайньому разі послі повинні переконати Хмельницького допомогти зазначеним особам одержати компенсацію в других місцях“²⁾. Старшина, однак, лякалася відверто висловлювати свої бажання. Тетеря признавався в Москві, що перед українським народом не можливо розголошувати про пожалування земель старшині³⁾. По пожалування старшина зверталася до московського правительства не тому, як думав Карпов, що гетьманське пожалування не було авторитетне⁴⁾, а тому, що виборний уряд на Україні в ідеї не міг прийняти роздачі земель. Коли революційний період закінчився, гетьмани вживали пожалування не менше, ніж це робили в Москві⁵⁾. Та й раніш такого права гетьмани не зрікалися⁶⁾, в них бо був обов'язок „всякіє заслуженіє до того еще подупаліє доми в должномъ содержати захищеніє“⁷⁾. Тому прав був Лазаревський, кажучи, що роздача земель лічилася прерогативою гетьманів⁸⁾. Московському цареві належало, по статтях 1687 р., лише право затвердження гетьманських пожалувань⁹⁾. Жалувалися землі зі всяких приводів: „за роненіє Войску услуги“, „здатность до козацкой службы“, „знатніє предковъ услуги“¹⁰⁾, складання якої-небудь „конклюдії“ на хвалу царського ім'я, за вислуги дітей, „для вскормленія дѣтей“¹¹⁾, то-що. Але, як би й кому б не жалувалися землі, пожалування все ж не були міцні,—їх можна було відо-

1) Sokalski, St. Czarn., 16—17; Костомаров, Богдан Хмельницкий, I, 58.

2) Архив Юго-Западной России, ч. 3, VI, 158.

3) Соловьев, ор. с., XI, 5; порів. Акты Южной и Западной России, XIV, 60.

4) Карпов, Критический обзор источников до Малор., 87.

5) Акты Западной России, V, № 27, 28, 25, 29, 31; Акты Южной и Западной России, X, 743, 761; Модзалевский, Малороссийский Родословник, II, 1; А. И., IV, 221, 267, 286, 288; V, 290, 291, 293; Сборник Русского Исторического Общества, CVIII, 272, 299.

6) Акты Западной России, V, 89; Бантыш-Каменский, Источники, I, 165, 167; Эйхгорн, Очерк истории Малороссии, 297.

7) Мотыженский Архив, № 27.

8) Киевская Старина, 1892, IX, III.

9) Величко, Летопись, III, 34.

10) Генеральное следствие Черниговского полка, 24.

11) Модзалевский, Малороссийский Родословник, I, 206, 405; II, 141, 240.

брати¹⁾. Пожаловані землі віддавалися „в зуполную владзу, позволяючи посполитых людей мѣти въ належитом послушенствѣ и всякіе отъ нихъ отбирати пожитки“²⁾. Треба було, аби пожалування виходило з боку відповідних органів влади. Розумовський, напр., не визнавав пожалувань, зроблених Військовою Канцелярією³⁾. Широкі пожалування виходили й від царів⁴⁾, які в XVIII в. вели учот пожалованих земель⁵⁾, установлювали прибутковість їх⁶⁾ і надалі обкладали особливим збором⁷⁾. Жалувалися не тільки землі, але й люде, ще від часів Хмельницького, — свідчить кошовий Гусак⁸⁾. Пожалування треба було затвердити. Затвердження складалося з того, що видавали „оборонный універсал“ для вже бувших в володінню маєтностей, як то видно з практики гетьмана Хмельницького-Богдана⁹⁾. Тут потверджувалося „польское право“, як писав Юрась 1660 р.¹⁰⁾. Потім затверджувалися маєтності, „стосуючись до універсалов антецесоров гетманских“¹¹⁾. Пізніш затвердження потроху відходять до московського царя, що признано й Коломацькими статтями¹²⁾, — отже гетьманам залишалося тільки потверджувати пожаловані нерухомості „за волею й ласкою великого государя й антецесорів“¹³⁾. Одержання грамоти ще не кінчало справу пожалування. Видавалися затверджуючі грамоти кожного разу при обранню нового гетьмана, так що нове потвердження вело за собою реновацію прав на маєтності¹⁴⁾. Коли пожалування йшло на полковників, то в XVII в. в цьому разі брав участь Розряд, де переховувалися кріпосні акти, привілеї, універсали і т. и.¹⁵⁾. Пізніш стали обходитись без вмішування в це діло російських установ. На цифро-

1) Мотыженский Архив, № 93.

2) Генеральное следствие Миргородского полка, 45, 51, 54.

3) Мотыженский Архив, № 85.

4) Труды Полтавской Архивной Комиссии, VII, 125; Соловьев, *ор. с.*, XI, 4.

5) Маркевич, Дневные записки, II, 397; Баранов, *ор. с.*, II, 534.

6) Сборник Русского Исторического Общества, CIV, 276.

7) Сенатский Архив, XV, 517; Полное Собрание Законов, XVII, № 12442, 196.

8) Соловьев, *ор. с.*, XIV, 1115.

9) Труды Черниговской Архивной Комиссии, X, 144—145.

10) Обозрение Румянцевской Описи, 30.

11) Генеральное следствие Черниговского полка, 248, 257, 266.

12) Величко, *Летопись*, III, 45; порів. *Летопись Занятий Археологической Комиссии*, XII, 14, 16, 17, 18.

13) Генеральное следствие Черниговского полка, 348, 364.

14) *Стороженки*, I, 11.

15) Описание Документов Московского Архива, X, 120, 295, 296.

вому матеріялі легко констатувати швидке топлення рангових та вільних маєтків. Перших було :

Рангові маєтки.

В полку	1740 р.	1764 р.	1773 р.
Стародубовському	760 дв.	376	—
Лубенському	831	207	285
Київському	386	286	—
Миргородському	?	282	287
Чернігівському	?	511	—
Переяславському	?	61	—
Полтавському	393	113	133 (?)
Гадяцькому	373	116	61
Ніжинському	?	728	— 1)

За 23 роки від 1740 до 1764 рр. виключно кількість маєтків зменшилася в середньому майже вдвічі. Для вільних маєтків цифри більші :

Вільні маєтки.

В полку	1730 р.	1743 р.	1746 р.	1751 р.	1753 р.	1758 р.
Ніжинському	2 738	1 954	1 664	971	213	147
Київському	676	393	361	237	2	2
Миргородському	4 981	1 606	1 136	6 068	522	321
Полтавському	6 174	2 190	400	981	647	659
Переяславському	2 055	990	688	763	345	233
Чернігівському	938	701	645	672	589	413
Прилуцькому	3 445	1 723	895	736	126	9
Лубенському	4 446	—	873	1 139	271	278
Стародубовському	2 106	1 127	1 916	389	144	144 2)

В цих таблицях добачаємо деяку невязку. Так, в 4-ім стовпчику цифри вищі від попереднього. Діло, однак, в тім, що третій стовпчик припадає на період ревізії та попередньої діяльності Комісії Економії. Окрім того, відносно Миргородського полка маємо, безумовно, описку — поставлено 6 068 замість — 668. Але, навіть признавши правильність усіх цифер, включаючи сюди й 3-ій стовпчик, не матимемо відхилення від загальної тенденції топлення вільних та рангових земель. Взаємовідношення різного роду маєтностей по полках виявлялось в отаких цифрах :

1) Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине, 116.

2) Іб., 115.

Кількість маєтностей в полках:

Полк	Поміщ.	Спирні	Монаст.	Ратуш.	Рангов.	Вільні	Решта
Чернігівський	244	8	70	6	20	20	—
Ніжинський	88	—	60	10	45	17	23
Київський	34	12	118	—	21	10	—
Гадяцький	31	3	5	—	5	—	29
Прилуцький	51	—	12	—	8	31	6
Переяславський	58	20	30	13	11	48	—

Іншими словами, в полках було поміщичих (разом із спірними) сел 549, монастирських—295, ратушних—29, рангових—110, вільних—126, решти—58. Таким чином, в половині XVIII в. вільних сел було трохи більше як 10%, ратушних—2%, рештою ж усіх інших володіли великі дідичі. Відсоток вільних сел, безумовно, понизився б, коли б узяти на увагу решту не виявлених в цифрах полків: кількостний склад перейшовших до поміщицьких рук рангових, вільних та пожалованих маєтностей ріжнився в залежності що до особи владаря. В Воронківській, напр., сотні у великих поміщиків скупчено було 1 990 дес. землі, в селян усього 540 дес.¹⁾ В Гамалії рахувалось понад 400 душ²⁾, в Апостола П.—761 селянський двір³⁾. Полуботки мали 3 200 двор., Кочубей—1 193, Рагузинські—522, Корсаки—513, Лисенки—415, Скоропадські—405, Борковські—382, Галагани—377, Лизогуби—368 двор.⁴⁾ На прикінці XVIII стол. в М. Апостола лічилося 9 051 душа⁵⁾, в Завадовського—37 304 д. і. т. и. В залежності від цього ріжнились і поміщицькі прибутки. З Почепа й Янполя в -х рр. XVIII стол. збиралося 6 151 карб. 05 коп. грішми, не лічучи натури⁶⁾, „дворцові“ маєтки доставляли Апостолові грішми в рік 3 120 карб. 26 коп.⁷⁾; Полуботок П. мав зі своїх маєтків на рік грішми до 5 000 карб.⁸⁾, Розумовський—більше як 600 000 карб.⁹⁾ і т. и. Тому слід відкинути, як необгрунтований, такий опис поміщицької обстанови XVIII стол.: „кожна семья або двір повинні були що день приносити (старшині)

1) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XII, 101.

2) Модзалевский, Малороссийский Родословник, I, 243.

3) Киевская Старина, 1895, VII, 105.

4) Русский Архив, 1880 р., I, 146; Покровский, оп. с., III, 71.

5) Русский Архив, 1875, I, 95.

6) Сборник Русского Исторического Общества, LXIII, 415—416.

7) Судиненко, Материалы до отечественной истории, I б), 78.

8) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 30.

9) Карнович, Замечательные богатства, 153.

чого попоїсти—оттим тільки вона й годувалася“¹⁾). Ідилічна картина не в'яжеться з роздачею маєтностей, бо пожалування їх давало одержавшим величезні права. Населення пожалованих маєтностей одержувало точні розпорядження урядів що до обов'язків. „Напоминаемъ“, писав Богдан 1648 р. селянам с. Подгорців: „абысте вы вси по старому послушество отдавали“²⁾). „Послушество“ забезпечувало дідичеві більшу частину додаткової праці, а досягалося передачею дідичеві всієї влади над населенням³⁾). Шляхецтво, яко клас, очевидно, добре пам'ятало формулу Сигизмунда I: „nie jest naszym zamiarem wtrącać się między poddanych naszych i ich kmięci“⁴⁾). Таких же правил трималися й гетьмани й московські власті. В дідичів була юрисдикція над вотчинами, яка виявлялась то особисто, то в актах дідича, як це видно із щоденників Ханенка й Маркевича, то через прикажчика, а в гетьманській резиденції—особливого судді⁵⁾). Юрисдикцію встановлювали універсал чи жалована грамота, які давали поміщикові імунітет, звільняли землю та її населення від впливу загального права, заводили патримоніальну владу дідича. Такі привілеї за дідичами на Україні визнавали й „Права, по которым судится малороссийский народ“⁶⁾). Сукупність поміщичих прав над населенням і складала вотчинне право. Його мав поміщик, як можна виводити з жалованої грамоти 1659 р. полк. В. Золотаренкові⁷⁾), не тільки особисто, але передавав його й своїм нащадкам. В жалованих грамотах давалося право „владѣти всѣми людьми и дворы и селы... и доходы, которые наперед сего иманы, и впредь имать по тому же“⁸⁾). Загальна тенденція відносно селянства намітилася вже 1654 р. Військовий суддя Богданів прохав московського царя признати, що старшини „были волны въ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими урежати и обладати“⁹⁾). Московському праву не чужі були такі побажання, й воно в подібних випадках лише турбувалося, щоб вотчинне право не ширилось на козаків, як говорить про це, напр., в жалованій грамоті 1665 р. прилуцькому полк. Л. Горленкові¹⁰⁾). Признання за українськими помі-

1) Киевская Старина, 1885, I, 199.

2) Акты Западной России, V, 85, 87; Летопись Занятий Археологической Комиссии, XVII, 45.

3) Порів. Плеханов, История русской общественной мысли, 37.

4) Т. Х. Lubomirski, Jurysdyksya patrimonialna, 48.

5) Ханенко, Дияриуш, 495.

6) Права, розд. X, арт. 28; розд. 27, арт. I, § 1 та ин.

7) Акты Южной и Западной России, V, 16.

8) А. И., V, 4—5. Доп. к А. И., VII, 60, 100.

9) Акты Южной и Западной России, X, 487.

10) А. И., IV, 348.

щиками вотчинного права опукло виявлено було за гетьмана Самойловича: „полковникамъ и начальнымъ людямъ, которымъ вотчины даны и грамотами утверждены, и имъ тѣхъ своихъ вотчинъ крестьянъ судити и приносы вольные у нихъ принимати и сѣна и дрова на себя готовить имъ велѣть“¹⁾. На практиці ж—пожаловання Ю. Немиричеві може служити тому доказом—мало більш широкий зміст, бо на поміщика йшли взагалі „всякіе запасы и подати“²⁾. Рангові та вільні маєтності потроху повертались у вотчинні, при чім старшина на це одержувала благословенство й імперських властей³⁾. Рано одержавши признання, вотчинне право мусіло було негайно виділити поміщичі села зі складу інших земель, повести до утворення особливих правних взаємовідношень, яких „земля“ не знала. Так було й у Західній Європі⁴⁾. Отже, коли стати на погляд „общинників“, то існування общини обмежене часом остільки незначним, що утворити не лише общинні порядки, але й які-небудь інші в тому ж роді не було можливим. Вотчинне право розвивалося на Україні увесь час і на своєму шляху захопило й помістя. Як зауважав уже Кавелін, одно доповнювалося другим, і обидва ізлялися в один нерозірваний вузол, так що тяжко було відрізнити їх і що до початку, й що до зовнішнього вигляду, з Петровської ж епоки вотчина вже мала перевагу над помістям⁵⁾. Спроби деяких гетьманів стати цьому на заваді були зовсім невдатні. Коли, напр., Скоропадський вимагав від дружини полк. Божича повороту до полкових ніжинських земель його помістів, цьому заперечив гр. Головкин з огляду на те, що наче б то „они живы или куды не отѣхали, то надлежитъ ей пропитаніе имѣть со оныхъ“⁶⁾. Дослідувачі шукали причини явища в зовнішніх умовах старого життя. „В Малороссии“, говорить один з них: „внутренняя смута и интриги людей, искавших власти и чина, благоприятствовали развитию вотчинного права над людьми и... придали этому праву московскую форму. (Но) с другой стороны, вельможи и чиновники московские, приобретаая земли в Малороссии, приносили сюда правила, которые соединены были с землевладением в Великой России“⁷⁾. Справа, звичайно, не в фаворитстві чи честолюбстві. З Московії позичено було

1) Ригельман, Летописное повествование, III, 6.

2) Акты Южной и Западной России, XV, 32.

3) Архив Государственного Совета, I, в. 2, 385.

4) Маурер, Введение в историю общинного устройства, 257.

5) Кавелин, Собрание сочинений, IV, 543—544.

6) Материалы Военно-Учебного Архива Главного Штаба, I, 809

7) Победоносцев, Исторические исследования, 216—217.

лише актову термінологію¹⁾. Все звiряється в однаковості умов економічного побуту України та Росії, „закон уступал практике, расширял право распоряжения помещьем“²⁾ до ізлиття його з вотчиною. Практика визнала за дідичами — старшиною владу й над тією групою з козацтва, що звалася куренчиками³⁾, й особливі привілеї в церковному обиході⁴⁾ і т. и. „Власть помещика образовалась сама собою, помимо юридических определений... Она сделалась фактом столь же несомненным, как и факт владения землею“, говорить проф. Победоносцев⁵⁾. Розвиток вотчинного права на Україні викликався неvistачею робучих рук. Як у старовинний період трохи не єдиним працюючим на поміщиків-князів та бояр класом були раби⁶⁾, так і з скасуванням кріпацьких відношень в революцію 1648—1654 рр. велике господарство могло триматись лише на невільниках. Принаймні такий був юридичний погляд. Лише раб міг бути приневолений до праці. В перші часи так і було. Богдан, погромивши 1653 р. татар, взяв у полон 1 500 чоловіка, третину лишив за-для потреб свого господарства, решту роздав старшині⁷⁾. Невільників доставали в такий же спосіб, як і худобу⁸⁾. Хмельницький не цурався й перекупання захопленого татарами ясиря⁹⁾. За-для того ж, як і в Московській державі¹⁰⁾, українці викупали полонених¹¹⁾,—операції по куплі - продажу невільників давали великі прибутки. За викуп християнина Богдан платив по 300 зол., а татар продавав по 800 зол.¹²⁾. Через невільників виникали великі непорозуміння поміж українцями та росіянами. Напр., 1660 р. через полонених татар вийшло справжнє побоїско¹³⁾. Росіяне, зрештою, часом полювали на самих українців, як це мало місце після Чуднівської бійки¹⁴⁾. Полонені татари були на Україні на положенню рабів, і Многогрішний посилав їх, яко

¹⁾ Генеральное следствие Нежинского полка, 312, 336, 389.

²⁾ Ключевский, Курс русской истории, 112—113.

³⁾ Летопись Занятый Археографической Комиссии, XVII, 73.

⁴⁾ Модзалевский, Очерки по истории сотен, 59.

⁵⁾ Победоносцев, ор. с., 4.

⁶⁾ Струве, Крепостное хозяйство, 13; Ключевский, в „Русской Мысли“ за 1881 р.

⁷⁾ Величко, ор. с., I, 166, 214.

⁸⁾ Їв., I, 160.

⁹⁾ Їв., I, 113.

¹⁰⁾ Сборник Синбирский, Родословная бояр. Кик., 69.

¹¹⁾ Покровский, Очерки истории русской культуры, I, 190.

¹²⁾ Величко, ор. с., 170, 216.

¹³⁾ Акты Московского Государства, III, 101—102.

¹⁴⁾ Барсуков, Род. Шереметьевых, VI, 49, 51, 355; Костомаров, ор. с., XII, 217.

дарунок в Москву вельможам¹⁾. Те ж саме спостерігалось й відносно інших полонених. 1703 р. сотник Вакуленко так трактував полонену ним чухонку, за-ради якої закабалив селянина Андрієнка, що захтів з нею одружитись²⁾. Відомо, що невольники служили й у Полуботька³⁾. 1739 р. полонені турки, як невольники, працювали в маєтках української старшини⁴⁾. Невільна праця на Україні XVII в. й трохи в початку XVIII ст. була дуже популярна, так що про невольників найшли потрібним говорити й українські кодифікатори половини XVIII в., які присвятили цьому питанню в „Правах“ ряд артикулів, що виясняли взаємовідношення поміщиками та невольниками⁵⁾. Але контингент невольників на Україні не міг бути великим через безконечні внутрішні усобиці, що втягали тих же рабів у склад війська. Апропріатори землі—козацтво та селянство сиділи на своїх землях і тому не могли служити дідичам. Мобілізація землі звільнила децищу населення від земель. Зруйновані міста не вабили до себе безземельних, і вони, натурально, пропонували свої руки поміщикам, були „свобідними“ наємними робітниками, яких закон дозволяв на час уступати другим, забороняючи в той же час до строку покидати працю і т. и.⁶⁾. „Вольный слуга“ міг заробити в дідича й гроші й деяке майно⁷⁾. В. Солод працював 22 роки в писаря ген. військ. суду Пиковця й вислужив 55 овець, 2 корові та пару волів⁸⁾. З переходом же України на грошову систему заробітна платня для „вольных слуг“⁹⁾ стала виявлятися в грошових знаках, хоча й невістача їх та неможливість знайти робітників змушували дідичів під усякими приключками затримувати робітників¹⁰⁾. Заробітна платня, таким чином, мусіла бути значною, що дійсно й бачимо в XVIII стол. 1699 року вона в день була менш ніж 1 коп.¹¹⁾. За день косовиці в 30-их рр. XVIII століття платилося косареві—6 копійок, гребцеві—2½ копійки, простому робітникові—2 копійки, за чистку сажавки 4—5 копійок у

1) Акты Южной и Западной России, IX, 230—231.

2) Стороженки, VII, 16—17.

3) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 54; Судиненко, Материалы до отечественной истории, 1, 2.

4) Сборник Русского Исторического Ощества, СХХVI, 137.

5) Права, розд. XII, арт. 2, § 6; арт. 3; розд. XXVI, арт. 14, § 2; арт. 15, § 1—4; арт. 22.

6) Іб., розд. XXVII, арт. I, § 1—2; арт. 2, § 7; арт. 12, § 1 и 5, арт. 13, § 1.

7) Іб., розд. IV, арт. 12, § 1—2.

8) Андриевский, Исторические материалы, X, 92—93.

9) Судиненко, ор., с., I, 26, 27, 28, 39, 52, 54.

10) Диариуш, 67.

11) Киевская Старина, 1883, VII, 524.

день¹⁾. В 40-х рр. панський прикажчик одержував на рік 16 карб.²⁾, ко сар—7 коп. у день, працювавший своєю худобою—6 коп., без неї—3 коп.³⁾. В 60-их рр. річна платня чоловіка—3 карб., жінки—до 2 карб., підлітка—до 1 карб. 50 коп.⁴⁾. 1767 року заробіток хитається: в одному випадку від 1 карб. до 5 карб. на рік, у другому від 50 коп. до 5 карб., одного разу згадується платня навіть 14 карб. на рік⁵⁾. 1779 року кінний робітник одержував 20 коп., піший 10 коп. за день в-літку, 15—і 8 к. в-зімку, при чім до 1779 р. платня була вдвічі менша⁶⁾. В платню не входили хазяйські харчі, як у Росії чи Польщі, де заробітна платня трималася приблизно на такому ж рівні⁷⁾. Як видно з наведених цифер, поміщики поденно платили лише в-літку під час збору хліба. В інших же випадках платня вираховувалася за рік. Потреба в робучих руках відчувалась остільки, що навіть за-для хатньої роботи бралися наймити. Хатні наймити були кількох родів. В багатих дідичів наймались робітники за-для служби в подорожу—так звані яничари⁸⁾. Був розряд послушних чи двірських козаків, рід дворових⁹⁾, були куренчики, що несли боярську службу¹⁰⁾, а часом і звалися боярами¹¹⁾. Куренчики надавалися чи певній особі¹²⁾, чи несли службу при урядах, при чім в деяких випадках дуже тісно звязувалися з вотчинним управлінням¹³⁾. Нарешті, існував ще розряд придвірних чи надвірних панських слуг то з невольних, то з найманих робітників¹⁴⁾. Оскільки річ іде про найманих робітників за-для хатніх послуг, то їхня заробітна платня на прикінці XVIII в. звичайно виносила 5 карб. на рік¹⁵⁾. Відпускаючи свого куховара, який прослужив у нього 10 літ, Безбородко

1) Маркевич, Дневные Записки, II, 296, 190, 192, 313; Киевская Страница, 1891, II, 308.

2) Ханенко, Погар, 50.

3) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 246.

4) Записки Нового Т-ва імени Шевченка, ХCVIII, 192.

5) Лучицкий, Материалы по истории землевладения, в. I, табл. 5, 8.

6) Семенов, Исторические сведения о российской торговле, II, 91.

7) Korzop, Wewnętrzne dzieje Polski, II, 97, 98.

8) Труды Полтавской Архивной Комиссии, VIII, 65.

9) Приложения к Читениям в Киевском Обществе Нестора-Летописца, XXI.

10) Стороженки, VI, 576.

11) Мотыженский Архив, № 28, 44.

12) Генеральное следствие Черниговского полка, 21, 23, 30.

13) Русский Архив, 1875, II, 260, 261; 1880, I, 141.

14) Стороженки, IV, 4.

15) Зібрання документів XVIII стол. автора.

1776 року наказав видати йому платні 80 карб.¹⁾. Це вже збільшена платня й до того багатого вельможі, так що 8 карб. за рік належить визнати високою грошовою платнею. Дідичі не дуже охоче кидали грішми. Маркевич та Ханенко в своїх щоденниках записують скрупулезні грошові видачі. З їх записів видно, що робітники при поміщицькому домі мали їжу, одягу на рік та частину продуктів натурою²⁾. Коли б наймит не встиг зносити одяжі, вона поверталася хазяєві³⁾. Це збільшувало тяжке становище робітника. Безперервність праці та незабезпеченість нею спонукали робітників шукати виходу в осажуванню на землю, яку, однак, не можливо було обробити через відсутність реманенту. Такий робітник, як сердито висловився памфлетиста кінця XVIII в., не ставав „порадочным землевладельцем“⁴⁾. Другим виходом являлись переходи від одного до другого пана.

На переходи звернув увагу український дослідник др. І. Джиджора, який добачав тут вплив польського права. „Свобідний перехід“, говорить Джиджора: „з місця на місце, завдяки польському уставодавству, був зведений до minimum'a по прогнанню польської шляхти, силою фактів був відреставрований в повній своїй силі, а силою звичаю стався правом, так що його довго ніхто з формального боку не заперечував“⁵⁾. Справа не в реставрації, а в об'єктивних економічних умовах, що замічаються вже в епоку складання договірних з Москвою статей. Коли б реставровано було польське право, то звичай, про який говорить др. Джиджора, ставав зайвим, про формальне ж признання чи непризнання його не доводиться й говорити, бо кожен закон мусить задовольняти одночасно й формальному ментові й ментові матеріальному. Таким умовам задовольняли постанови Генеральної Канцелярії, але вони можуть розцінюватись хіба як прецеденти, що одержали санкцію Москви та Петербургу в „статтях“ та „пунктах“. Ухвали Генеральної Канцелярії та статті оформлювали й визначали не тільки право переходів, але й увесь план заселення та закріпощення мас. Разом із шляхецтвом таку честь ділило й духовенство. В XVIII ст. береги лівих допливів Дніпра були засіяні пустиньками та пустельниками, що випрохували собі від Москви та гетьманів угіддя, то-що, та росташовували там заходьків⁶⁾. Золотий церковний хрест був доброю орієнтовочною точкою переходившим з

1) Сборник Русского Исторического Общества, XVI, 248.

2) Ханенко, Диариуш, 30, 31,

3) Маркевич, Дневные Записки, II, 219.

4) Замечания, до Малой России относящиеся, 31.

5) Записки Наукового Т-ва імени Шевченка, LXX, 168.

6) Киевская Старина, 1887, IX, 95.

місця на місце селянам. Під гостювиту „сень“ охоче йшли кидавші дідичів селяне, поки прийнявши під свою опіку шляхецькі інтереси гр. Румянцов, за-для великого задоволення та заспокоїння поміщицького класу, не прикрив шпиталів¹⁾. Населення з причин переходів то згруджувалось в деяких пунктах, то ріділо. Влада боролася з переходами за поміччю поліцейських мір²⁾. Але останні не приводили до бажаних наслідків. Населення не переставало відходити від одних до других поміщиків, іноді лишаючи трохи не цілі села порожніми. В с. Щербиничах Стародубського полку в 30-их рр. XVIII стол. при полк. Пашкові рахувалося 21 господар, в другій же половині 30-их рр. їх лишилося тільки 3, решта розбіглась³⁾. Поміщицький клас дивився на селянина, як на *persona vagabunda*, й користався з кожного випадку, аби зупинити мужика. Взірець подібної спроби зустрічаємо під час війни 1738 — 1739 рр. Тоді російський уряд, зацікавлений в ріжних розв'орстках та забезпеченню військових таємниць, наказав під загрозою смерти закрити кордони. Генеральна Канцелярія з тієї причини спробувала заборонити всякі переходи, що до певної міри вдалося перевести, але наказ її протримався тільки до 1742 р. За цим розпорядженням пішли й другі. 1749 року вимагалось, аби селянин при відході кидав своє майно та реманент дідичеві, обробив та засіяв поля й одержав звільняючого білета, що перешкод до відходу немає⁴⁾. Це розпорядження мало великий господарчий зміст, інакше дідичі лишались би з необробленими полями, землі, що до них відійшли, не давали б ренти, й добуваюча промисловість переживала б безперервну кризу. Гр. Румянцов, сам великий український дідич, 1781 р. писав: „Другое обстоятельство не меньше есть важно, в разсуждении своеговольнаго здѣшнихъ крестьянъ и въ конецъ ихъ разоряющаго съ мѣста на мѣсто перехода, къ чему они по одному малому отъ владельца настоянію или мнимымъ для себя невыгодамъ обращаются и делаются независящими бродягами“⁵⁾. „Независящих бродяг“ в 60-ті рр. XVIII в. було багато. Безземельних та переходячих 1767 року в Кролевецькому повіті нараховувалось 40,7% усього числа, в Городницькому—46,2% в Суразькому—37,1%, в Полтавському — по - над 50% і т. и.⁶⁾. „За-

1) Филарет, ор. с., I, 102.

2) Киевская Старина, 1884, III, 428.

3) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 55.

4) Киевская Старина, 1885, VII, 482.

5) Іб., 1884, VII, 696.

6) Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, 46, пр. I.

кабалення“ довго не мало поспіху, дякуючи деяким „спречностям“ міст та купецтва, зацікавлених в свободі селян. Представники міст та купецтва в Комісії 1767 р. ліберально відстоювали право переходу селян, осажування їх в містах, заняття мануфактурами й взагалі притягання до несення міських повинностей яко горожан; в руках їх мусіла була скупчитись і оброблююча промисловість, до якої тяглися дідичі¹⁾. Але головною турботою дідичів являлась все ж таки земля. Оволодіння селянською землею полекшувалось тим, що селянин чи козак часто документами не міг доказати своїх прав на землю, тим часом як дідичеві-шляхтичеві земля передавалася універсалами або жалованими грамотами. Документ давав дідичеві нерухомість і дозволяв негайно використовувати ренту шляхом здачі землі в користання чи навіть у володіння переходячим селянам. Український закон XVIII стол. знав такі випадки. Про них говорив кодекс 1743 р. в отцих виразах: „если бы отвѣтчикъ оправдиль себе тѣм, что завладѣл (недвижимістю чолобитчика) по какимъ, правильнымъ крѣпостямъ и хотѣлъ бы оними крѣпостями или другими какими доводами правильного своего владѣнія доказивать, а его к доводу тому не допущалъ, позволить челобитчику доказивать спокойного своего онимъ имѣніемъ или людьми владѣть и насилно онихъ отнять“²⁾. Щоб уникнути безчасної евікції, селяне про свої наміри відійти мусіли попередити дідича за рік, що, може, було відблиском старого правила, на підставі якого рік перебування на землі давав сидячому право спокійно володіти нерухомістю. З цього правила родився наказ Генеральної Канцелярії 1727 р., щоб на випадок свого відходу до другого дідича селянин лишав першому свої землі, незалежно від того, чи їх куповано, чи ні³⁾. Генеральна Канцелярія не сама вигадувала таку вимогу. Вона оглядалася на універсал Мазепи, даний С. Уланову: „поневаж всюды такое обыкновение есть, же по одеишлих на иншие мѣйса для жития подданихъ кгрунта их на державцев спадають, а они тратять свою сукцессію“⁴⁾. Такий звичай, дійсно, був прийнятий і в Східній і Західній Європі й тісно звязувався з переходом європейського економічного ладу до великого господарства. А що переходи місцевого населення не давали змоги затримати українських селян, то за-для підтримки господарства дідичі відкрили притулок біг-

1) Накази, 96, 100.

2) Права, розд. IX, арт. 1, § 2.

3) Бруннер, Deutsche Rechtsgeschichte, I, 193.

4) Диариуш, 9.

5) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 28.

лим селянам Польщі та Росії¹⁾. Втеча населення, так саме потрібного й Московії, як і Україні, досягала великих розмірів, так що російські власті, ледве розпочавши зносини з Україною, вимагають неприймання біглих російських селян і повороту їх до Московії²⁾. Так говорилося в ст. 16 договору 1659 р., на підставі якої винним загрожувала кара на горло³⁾. Такий був зміст і ст. 2 договору 1664 р.⁴⁾. На українське населення накладався обов'язок переписувати втікачів, хапати їх і повертати дідичам⁵⁾. Про це промовляв і § 13 договору 1669 року, § 7 Конотопських статей 1672 року, § 8 Переяславських статей 1674 р.⁶⁾, розпорядження 1683 р.⁷⁾ і т. и. Українські великі землевласники, що приймали втікачів тисячами⁸⁾, боролися з переходами своїх селян⁹⁾ і запевнювали їх, „перестав по чужимъ угламъ скитаться, прямо по своимъ селениямъ возвращаться, не размышляя ничего“¹⁰⁾, тим часом неохоче виконували розпорядження московських урядів¹¹⁾. В кращому разі українські уряди обмежувались публікацією заборон про наймання втіклих¹²⁾. В XVIII в. ізнову з'являється низка розпоряджень, що торкалися втікачів. Сюди відноситься, напр., заборона („подъ жестокимъ опасениемъ“) 1713 р.¹³⁾, 1714 р.¹⁴⁾, 1718 р., 1723 р., 1727 р.¹⁵⁾, потвердження 1728 р. попередніх грамот¹⁶⁾, наказ 1738 р.¹⁷⁾. Розпорядженням 1738 р. наказано затриманих втікачів повертати своїми засобами, але за поміщичий рахунок¹⁸⁾. Дідичі, в тім,

1) Описание документов Московского Архива Министерства Юстиции, X, 243; Акты Южной и Западной России, V, 109, 120, 212.

2) Акты Южной и Западной России, III, 513, 516, 548, 583.

3) Полное Собрание Законов, I, № 262, 499.

4) *Иб.*, I, № 368, 605.

5) Ригельман, *ор. с.*, II, 37, 69.

6) Полное Собрание Законов, I, № 519, 547; Акты Южной и Западной России, IX, 858.

7) Описание документов Московского Архива Министерства Юстиции, XIV, 189.

8) Эйхгорн, *ор. с.*, 762.

9) Акты Южной и Западной России, IX, 283.

10) *Иб.*, XII, 280.

11) Беляев, О круговой поруке, 78, 81.

12) Диариуш, 36.

13) Бантыш-Каменский, Источники, II, 274.

14) Полное Собрание Законов, V, № 2783, 87.

15) Диариуш, 13.

16) Ригельман, *ор. с.*, III, 129.

17) Сборник Русского Исторического Общества, СХХIV, 180.

18) Сенатский Архив, III, 504; порів. Диариуш, 21; Полное Собрание Законов, X, № 7587, 51.

воліли особисто приїздити на Україну по своїх селян, при чім иноді заарештовували й українських поміщиків, правлячи за них вукуп¹⁾). Українські уряди скаржились на самовправства й прохали пояснень²⁾). Засобом установаження законного відходу являвся документ чи білет, але він-то й збільшував блукання³⁾ (проект, здається, необхідно зв'язувати з ім'ям Теплова 1763 р.⁴⁾) й повторений був в Комісії 1767 р. представником Малоросійської Колегії Натал'їним⁵⁾). Втечі селян так на Україну, як і з України, проте, довго ще не припинялись, про них ще й 1783 р. говорив гр. Румянцов⁶⁾). Все, чого можна було досягти в цьому разі, зводилося до „правежа“ грошей „по пропорції“⁷⁾, до здертя „пожилого“. Збір пожилого було встановлено законами 1700, 1715, 1718 рр., на підставі яких за втікачів з російських драгун правилось втричі в порівнянні з селянами; але 1723 р. збір пожилого відмінено⁸⁾). Пожиле досягало 5 карб. за родину, що, однак, не відміняло повороту її та усього їхнього майна дідичеві⁹⁾). Пізніш з'явилося обмеження — пожилі гроші перестали збиратись зі старшини вище від сотників¹⁰⁾). Але в 30-х рр. XVIII ст. розмір пожилого збільшився до 60 карб. за двір, а за тих, хто ховався, по 20 карб.¹¹⁾). Московське правило перенесло на Україну й поняття „уреченных лѣтъ“¹²⁾, однак воно тут значіння не мало, ба й мати не могло.

Коли не вдавалося спинити українське населення від переходу й постійної втечі¹³⁾ й не можна було скористатись послугами втіклих

1) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 268.

2) Диариуш, 34.

3) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 119.

4) Сенатский Архив, XII, 242, 245, 246.

5) Сборник Русского Исторического Общества, XXXII, 41, 382.

6) Андриевский, Исторические материалы, II, 99.

7) Диариуш, 62.

8) Полное Собрание Законов, VII, 4282, 99—100.

9) Іб., V, № 2891—119, 2910—158.

10) Баранов, ор. с., II, 369.

11) Полное Собрание Законов, IX, № 6688, 739.

12) Акты Южной и Западной России, VIII, 8.

13) Кулиш, Записки о Южной Руси, I, 82—83; Журнал Министерства Народного Просвещения, 1886, VI, 252—3, 255, 257, 265—27-й; Карпов, Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, 27; Эйхгорн, ор. с., 59; Акты Южной и Западной России, XIV, 78; Кулиш, Отпадение Малороссии, III, 340; Акты Южной и Западной России, III, 107, 120; XIV, 565; XV, 404; XII, 45, XII, 33, 34, 131, 243, 283, 780; XIII, 158; Белозерский, Южно-Русская летопись, 64; Памятники Киевской Комиссии, II, 125; Лазаревский, Посполитые крестьяне, 76—85; Сборник Синбирский, 88;

росіян, то за-для збільшення робучих рук Україні доводилось звертатись до чужоземних колонистів. Як свідчить французький посол Кампредон, вже на прикінці царювання Петра I виникла думка про колонізацію України слов'янами. Наплив останніх, проте, не був значним, так що київський губернатор Вейсбах почав турбуватись про заселення України в її південній частині запорожцями, що відійшли під кримського хана¹⁾. Тільки в царювання Катерини II вдалося притягти на Україну колонистів з південних слов'ян, хоча й серед них видко чимало й українського люду²⁾. То були знамениті сербські слободи³⁾, виведені Шевичем та Хорватом (спочатку їх гадали оселити на Волзі)⁴⁾. За-для них доводилось інколи згонити й геть руйнувати місцеве українське населення⁵⁾. Оселялися подекуди й не слов'яне, як, напр., 1766 р. в Біловіжському степу⁶⁾. Хтіли покликати за-для колонізації й французів-янсенистів⁷⁾. Проф. Линниченко відмітив ранні поселення виходців Литви, Падалка—кавказьких черкесів, Грушевський М.—татар⁸⁾. Та колонізаційний притік не був значним. З огляду на це українське шляхецтво й почало затримувати сільських робітників, користаючись судовими вироками: засуджені до кари українці забіралися панами на працю й могли в такому стані лишатись ціле життя⁹⁾; купувались російські кріпаки¹⁰⁾, закликалися до осідлого життя й цигани¹¹⁾, поневолювалися роскольники¹²⁾. Але все було ні до чого. Добути робітника лишалося тільки двома певними засобами—шляхом так званих осад і

Акты Западной России, V, 166—7, 153, 150, 168, 180; Сборник в честь Ключевского, 632 — 639; Летопись Занятой Археографической Комиссии, XVII, 116.

1) Сборник Русского Исторического Общества, LII, 145; Ешевский, Сочинения, II, 545.

2) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 321; Полное Собрание Законов, IX, № 6345, 51.

3) Сенатский Архив, X, 3, 5, 45, 49, 58; Записки Одесского Общества Истории и Древностей, XXVII, 140.

4) Архив Воронцова, VII, 304; Сенатский Архив, XI, 6, 9, 12, 23, VII, 402, 415, 425, 487, 592, 613—4; Lesur, Histoire d. Cosaques, II, 177—180, 190—191.

5) Архив Воронцова, XXV, 193.

6) Полное Собрание Законов, XVII, № 12655, 702.

7) Сборник Русского Исторического Общества, С, 544.

8) Линниченко, Критический отзыв о сочинении Падалки, 17; Труды Полтавской Архивной Комиссии, VII, 91, 107; Грушевський, З політичного життя, 54.

9) Слабченко, Малорусский полк, 312.

10) Ханенко, Диариуш, 464, 466.

11) Модзалевский, Малороссийский Родословник, 355, 357.

12) Хартулари, Пр. Суда, 206, додаток.

передачею в розпорядження дідичів вже заселених маєтностей. Осадництво могло практикуватись при масі земельних просторів і припускатись лише при екстенсивній культурі хліборобства. Є думки, які мають за собою деякі підвалини, що осадництво спочатку звязувалось із скотарським господарством, що видно з назв осель: Кобиляки, Кобильники, Конюхи, Обори і т. и. ¹⁾. І коли тільки кількість земель значно зменшилась, в осадах перейшли до хліборобської праці відразу ж при першій появі в осаджуємій місцевості людей. В революційний період української історії осадництво проходило стихійно. Коли ж гармати замовкли й відкрилася можливість мирної праці, на осадки звернено було серйозну увагу українських командуючих кол. Осадництво через це вимагало виконання певних формальностей не тільки тоді, коли воно йшло „явочним порядком“, але й коли провадилось плано-мірно. В першому разі правительство намагалось заводити певний режим. Населенню, що само собою осіло, хоча й *post factum*, надавався осадчий. „В слободѣ нашей Митьковой, которая недавно начала осѣдати, не маєть осадчого“, журился 1703 р. Мазепа й призначив таким С. Савельєва ²⁾. При осаджуванні сел по зарані складеному плану поміщики передусім одержували дозвіл урядів. За-для того існував навіть особливий уряд, залежний від Генерального Скарбу, хоча приватна ініціатива все ж не приголомшувалась і не звязувалась, можна думати, з простою „обвѣсткою“ начальства ³⁾, в деяких випадках навіть гетьмана. Так, 1691 р. гетьманом Мазепою дозволено Полуботькові „для помочи млыновъ 310 хатъ людей осадити“ ⁴⁾. 1699 р. той же гетьман дав спеціального універсала, „абы жаденъ зъ посполитой шляхти и пановъ не важился городовъ и сель осаживати о 5 миль отъ Днѣпра“ ⁵⁾, цеб-то в окрузі Корсуня, Богуслава та Мошнів, що були порожнім бар'єром між Україною, Польщею й татарськими володіннями ⁶⁾. Мазепа взагалі старався впорядкувати справу осаджування й тих, хто не виконував його розпо-

1) Dubiecku, *Obrazy i studia*, I, 152.

2) Верховский, *Стародуб*, I, 80. З поняттям осадчого відомий історик Пузыревский (*Развитие постоянной регулярной армии*, 89) сполучає представління не ініціативи, а процесу заселення, так що, на його думку, осадчі є осідлі, що неправильно, бо осівший міг не бути осілим, принаймні, від осадчого не вимагалося обов'язково осілості.

3) Труды Черниговской Архивной Комиссии, X, 33.

4) Миллер, *ор. с.*, 111.

5) Киевская Старина, 1896, V, 52.

6) Порядок порожніх бар'єрів між державами вживався й в інших країнах, апр., в Сербії на прикінці XVII в.—див. Кочубинський, *Мы и они*, 96.

ряджень, карав. 1707 року Жученко та Іскра оказались не слухняними „праву посполитому“, осадивши без донесення гетьманові слободу й закликаючи туди людей,—гетьман наказав полтавському полковникові простувавших до слободи Жученка та Іскри людей „переймати, грабити, забирати и безъ пощадения вѣшати“, а вже осівших зігнати на попередні їх місця¹⁾. Селяне платилися головою; дідич, що заводив осаду,—тимчасовою втратою ренти—й все було в порядку. Осаджування визнавалось „важним“ правом чи привілеєм і признавалось за духовенством та військовими особами. „Всѣмъ—духовнымъ, шляхетству и воинского званія людямъ на земляхъ жалованнихъ, выслуженныхъ, купленнихъ, уступныхъ, наслѣдственныхъ и др., правильнымъ образомъ приобрѣтенныхъ, людей осаживать... имѣеть свободно“, говорив кодекс першої половини XVIII ст.²⁾. І практика від цього не відходила. Осаджування провадилось „на себе“³⁾. Але це не означало, що осада могла бути виключно володільчеською—вона могла стати й Військовою, як видно на долі с. Сваркова⁴⁾. Все ж володільчеські прибутки при осаджуванні часто брали перевагу. Дідичі розуміли, що робили, й добивалися, щоб разом з одержанням нерухомости за ними признавалось і право осад чи в межах їх маєтностей, чи поблизу⁵⁾. Такою осадкою, розуміється, володіли вже лише вони й ніхто більше⁶⁾. Осаджування в ідеї провадилось „людми волными, жилища и притулища не имеющими“⁷⁾, а не за рахунок вже осівшого населення, від чого міг би потерпіти „казенний інтерес“. Траплялося, що осаджування провадилось самими урядами, як то мало місце при заселенню просторів по рр. Самарі, Орелі, Орчику та Берестовій, про віщо повідомлено універсалами всі українські полки⁸⁾. Осадництво давало вигоди й перехожому населенню. Побачивши деревляний хрест з проробленими в ньому дірками, які означали кількість вільготних років, щоб, одержавши від поміщика землю, реманент та насіння на посів, селянин мав передишку „слободу“ й (хоч на деякий час) ставав хазяєм. Як осівший, він попадав у становище протекціянга, на нього не ширилась ні загальна підсудність, ні повинності. Ті, хто осаджувався, „ни драгуновъ не кормили, ни войсковых службъ

1) Русский Архив, 1875, II, 408.

2) Права, розд. IV, арт. 5.

3) Генеральное следствие Нежинского полка, 25.

4) Іб., 24.

5) Летопись Занятий Археографической Комиссии, XVII, 19.

6) Генеральное следствие Нежинского полка, 57.

7) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 89.

8) Эварницкий, История Запорожских Козаков, III, 31.

не отбывали" ¹⁾). Але коли минали умовні роки, осівший опинявся в тісній та суворій залежності від поміщика, обов'язаний був на нього повинностями: нести панщину, платити оброки і т. и. Звичайно, від дідача можна було втікати, чи відійти легально. Але за-для останнього треба було виконати деякі правила: хто бажав би піти з осади, мусів відслужити своєму дідичеві „столко, сколко свободно прожилъ, а вислужив могъ отойти прочъ волно“. При відсутності ж з його боку згоди на відробіток, селянинові дозволялося сплатити дідичеві грішми по 12 коп. за тиждень ²⁾). В першому разі наступав вічний відробіток, в другому неможливість виходу з огляду на обмаль і високу ціну грошей. Представники влади дивились на осади дідичів, як на власність поміщика, яка захищалась судовим порядком. Не те бачимо відносно осад, що заводились представниками не шляхецтва. З дозволу гетьмана, багатий козак Радько осадив с. Дунаєць. Поки був живий Радько, осада була за ним. Після ж його смерті с. Дунаєць стало військовим, далі перейшло на гетьмана, від останнього до кн. Четвертинського, пізніш його став вимагати М. Розумовський, і, нарешті, воно було відписане на царя ³⁾). Поміщицькі маєтності мали більшу сталість, а що дідичам належала влада, то шляхецтво могло провадити й незаконні осади. Принаймні, відомі випадки, коли видавалися такі розпорядження: „кто своих грунтовъ козачьихъ оставить не пожелаетъ и на грунта панские перейти не захочетъ, тотъ долженъ въ козачьей службѣ подъ сотнею состоять“ ⁴⁾). Таким чином, за-для свободи осаджувань козацька привілейована служба оберталась в ярмо. Потім того, за-для одержання можливо більшої кількості робучих рук дідичі пускали в хід різні викрути, які не завжди можна було виявити. Ревізія 1729 р. встановила в Прилуцькому полку таке. В с. Дехтярівці нараховувалося 5 дворів селян, там же була слобідка полковника Галагана з 48 дворів. Полк. Галаган просто осадив слобідку й ріжними засобами приневолив осісти в ній мешканців Дехтярівки ⁵⁾). Дідичі, зрештою, на тому не спинялися. Вони добивалися збільшення робучих рук у своїх володіннях ще й іншими засобами, заведенням, напр., інституту підсусідків і т. и. До їхніх послуг було, нарешті, посполіте населення—вільне селянство, одержане старшиною при пожалованнях чи просто захоплене, так що в життю здійснювалося

¹⁾ Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 187.

²⁾ Права, розд. IV, арт. 11, § 1.

³⁾ Генеральное следствие Нежинского полка, 22.

⁴⁾ Лазаревский, Очерки, I, 113; Киевская Старина, 1891, I, 14.

⁵⁾ Киевская Старина, 1891, I, 16.

правило, „żeby pan był bogaty, a chłop był uciemieżony i ze wszystkiego ogołocoony“¹⁾. Таке положення могло з'ясувати кореспондентові *Several Proceeding* в № 153 за 1653 р., чому українське селянське населення в добу революції не охоче підтримувало козацтво й воліло, видимо, лишитись по старовинному. „Вольный казак“, говорить Соловйов: „вовсе не хотел работать или хотел работать как можно меньше, хотел жить на чужой счет, на счет чужого труда“²⁾. А тому селяне потроху оберталися з вільних в підданих у приватно-правову залежність від дідича³⁾. Всупереч висловленій Барвинським думці, поняття підданства в цьому розумінню відомо з 1654 р. Тоді Зарудний та Тетеря прохали московського царя, „чтобы сами были волны въ своихъ подданныхъ“. Даремне Бруховецький хтів допомогти селянству. Як висловлюється історик, він замість допомог „став заводити у себе в Гетьманстві кріпацтво-панщину“⁴⁾, хоча й щиро обурювався на старшину, що стремилася до заведення примусової праці⁵⁾. Запорожці при Мазепі признали можливим владання людиною і єдино добивалися, щоб власники користалися своєю привілеєю законно⁶⁾. Словом, Україна вже кінця XVII стол. ясно розуміла потребу в заведенню кріпацтва й великого землеволодіння. Експропріяція населення йшла тим сильніш, чим більш рішучо велике господарство переходило до інтенсивної системи землеробства. Великі господарства були розкинені на великих сійних площах, а наочність фондового капіталу відкривала перед дідичами можливість введення технічних удосконалень; до числа таких відносяться великі млини, 6-зубна соха і т. и.⁷⁾. Зразком великого культурного господарства було господарство Київського Видубицького монастиря. В наказі управляючому цим монастирем говорилося, що „по снятии ячменя за одною работою на придучій годъ жито не дурное“ мусить уродитись чи „на роли послѣ жита в гной добрій лень родится“⁸⁾. В маєтностях гр. Розумовського в Глинській сотні заведено було культуру картоплі⁹⁾ і т. и. В великих маєтках було багато скота, й це полегчувало переведення системи угноювання полів; піднімалась і зяб. В маєтностях Апостола орна земля вигото-

1) Reuile, O gospodarstwie ziemiańskiem, 62.

2) Соловьев, в „Русск. Вестн.“ 1859, XVIII, 178.

3) Gierke, op. c., I, 635.

4) Цегельский, Русь-Украина, 85.

5) Памятники Киевской Архивной Комиссии, III, 425.

6) Эварницкий, История Запорожских Козаков, III, 146.

7) Шафонский, Описание Черниговского Наместничества, 531.

8) Киевская Старина, 1883, VIII, 728—729.

9) Шафонский, op. c., 530.

влялася „въ зяблях“ під яровий хліб, і пшениця, що вродилася після цього, так і звалась зяблевою¹⁾. На зябі в значних маєтностях, окрім пшениці, сіялося й інше збіжжя. Напр., в Прилуцькому полку „подъ ячмень и овесъ зяблили съ осени плугомъ, а в мартъ и апрѣль в другой разъ раломъ и той часъ сѣяли“. Заводилися поліпшення й що до обмолоту хліба²⁾. Угноювання землі провадилось по ось якому правилу: „навозить гною и оній добре руками, а не вилами разбить, передробить и разостлатъ“. Угноювання ріжнилось — в залежності від хлібових культур. Під жито йшов кінський гній, під пшеницю—овечий і т. и. Угноювалися не тільки орні поля, але й новина³⁾. Угноювання полів в XVIII в. прийнято було по цілій Україні, але в різних місцевостях провадилося воно в різні сезони: в Чернігівському полку угноювання землі практикувалося в-осени або навіть в-зімку, і гній роскидався лише в мент оранки; в других місцях угноїння роскидалось зараз же після косовиці⁴⁾. Угноєна земля проорювалась 2—3 рази й подекуди так, що „на вспаханной однажды земле возрастали две разные пашни, напр., когда посеянная весною греча совершенно поспеет, то, не снимая ее, сеют по ней рожь или озимую пшеницу, которую по снятии гречихи скородят бороною, а на следующее лето сжинают“⁵⁾. Окрім угноїння, провадилась і меліорація, як, напр., випалювання очерету на болотах⁶⁾, улаштування відводних ровів в болотяних же місцевостях⁷⁾. Важливішим було заведення в сільському господарстві бобових культур, подекуди травосіяння, відкриття городів. Ось що з цього приводу говорять акти. „На том мѣстѣ, дѣ хворостъ недавно витятъ, проводить надлежитъ двойную запашку и на такой роле гороху под соху не сѣять“; пшеницю та овес дозволялося сіяти після однієї оранки, „если бы ярка или пшеница на выпаленной новини сѣяна была“; перед засівом земля обовязково взорювалась. Рекомендувалося „ячмень сѣять как на свѣжомъ гною, на которому жито не росло, такъ и на старомъ гною, на которомъ жито бывало“; горох— „на ролѣ не дуже гнойной“ і „сѣять полною горстью“⁸⁾. Тут, таким чином, не просто система господарчих досвідів, але перехід до переложної системи, яка вимагала великої кількості робучих рук і довгої

1) Судиенко, ор. с., I б), 143—144, 145, 149.

2) Шафонский, ор. с., 5.

3) Киевская Старина, 1883, VIII, 729.

4) Шафонский, ор. с., 225, 236.

5) Лазаревский, Очерки, II, 95.

6) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 413.

7) Обозрение Румянцевской Описи, 244.

8) Киевская Старина, 1883, VIII, 727—8.

праці населення, що все більше зтягувалося до панщини. Старе господарство, що було описане Блез де-Вижинером, замінено новим, заснованим на нових принципах, перевірених так місцевою, як особливо й чужоземною практикою. Як саме провадилося господарство, омальовує наказ Видубицького монастиря 1760 р. Прикажчики цього монастиря повинні були добре знати розмір та кордони монастирських маєтностей—правило, пізніш рекомендоване Вільно-Економічним Товариством¹⁾, — час засівів, землі монастирських селян, пустоші і т. и. Гуменний „справедливо“ карбував пашню на карби. Прикажчики мали пильнувати, щоб оранка була доброю, щоб косили хліб як найнижче до землі, сіно згрібали старанно, не припускали витоптування хліба худобою; вимагалось, щоб „карби гуменій, о с'яніи, солодовій и броварній в порядки были“, всім підданим провадився запис за-для розподілення їх на роботу, призначені праці мали закінчуватись у певний речинець²⁾. Пильно регламентоване господарство давало значні врожаї та допомагало легко справлятися з господарчими кризами. Врожаї (на панських землях звичайними врожаями були сам-10 і часто сам-20; на селянських же землях не вище як сам-7—8) тягли за собою відповідні зміни в способах зберегання врожаю. Тим часом як у селян зерно сушилося на припечках або мокло під дощем, дідичі мали стодоли під зерно, закутки на ріжного роду реманент³⁾, токи, овини під необмочений хліб, добре вряжені клуні, сараї і т. и.⁴⁾ Посягання на все це було під найсуворішими заборонами й карами⁵⁾. Дрібний вільний землевласник при багатому й добре захищеному сусіді не міг себе почувати твердо. Хоча на його боці й були деякі симпатії тих чи інших кол⁶⁾, він не міг переганятись з великим аграрієм. Останній рядом легальних та нелегальних актів відбрав у нього землю на себе, а далі притягав на свою службу населення й вільного селянина робив кріпаком.

+

1) Труды Вольно-Экономического Общества, VIII, 162.

2) Іб., 1883, VIII, 725.

3) Киевская Старина, 1886, I, 130, 137.

4) Іб., 1883, VII, 517.

5) Іб., 1884, X, 214.

6) Филарет, ор. с., III, 20.

РОЗДІЛ VIII.

Шелгунов, досліджуючи питання про селянське закріпощення на Україні, писав, що козацтво „желало спасти свою личную самостоятельность, чувствовало всю тягость тогдашнего гражданского порядка, а между тем не знало, как устроить порядок нестеснительный“¹⁾. Те ж саме можна сказати про все населення Української республіки. Козацтво шукало виходу в індивідуальній власності, хоча, видимо, не могло уявити повного звільнення селян²⁾, і права останнього в умовах не оговорювались³⁾. Своєю чергою й права козацтва не були гостро виявлені в статтях. Окреслення козацьких прав ішли шляхом перерахування більш негативних, аніж позитивних відзнак, що дозволяло поміщичному класові безцеремонно поводитись так з селянами, як і з „козацькою верствою“⁴⁾. „Лучшіе, пописавшись в паны“⁵⁾, захопили в свої руки й землю й „худших“, „чернових“. З „лучших“ вродились кадри пізніших дідичів, які притягли на свою службу решту населення, що сиділо на землі й жило з хліборобської праці. Остання праця на Україні була здавна найбільш росповсюджена, не вимагала надзвичайної затрати енергії, давала значні прибутки, тим більш, що, як свідчить Боплан, „хліб родився в такій кількості, що нерідко не знали, куди його подіти“⁶⁾. Економист XVII стол. Ржончинський писав, що від засівів на Україні 50 корців хліба збиралося 1 500 кіп жита⁷⁾. І в слідуючі часи, вже при деякій виснаженості ґрунту, вражої були великі. Врожай за рік на Полтавщині на прикінці XVIII стол., беручи середні цифри за 10 років, що до збору жита був 2 042 241, пшениці—556 940,

1) Шелгунов, Сочинения, II, 194.

2) Русский Архив, 1875, III, 230.

3) Покровский, История России, III, 27.

4) Русский Архив, 1875, I, 322.

5) Іб., 1859, № 18, 191.

6) Мемуары, относящиеся к истории Южной России, II, 302.

7) Кулиш, История воссоединения, I, 22.

ячменю—491 365, вівсу— 1 080 782, гречки—452 599, проса—262 925 пуд.¹⁾ Тому цілком були праві дослідувачі, кажучи, що українці „do-koło siebie mieli ziemię żyzną, urodzajną i wiele“²⁾. На Україні трималися таких поглядів, що „jest jedyna prawdziwa gruntowna potęga, która za swój fundament zakłada rolnictwo“, бо останнє „zmacnia i natęża siły Państwa, pomnażając jego dostatki, gdzie kwitnie rolnictwo“³⁾. Хліборобство являлось найулюбленишим ділом, так що в декого з вчених склалось навіть представління, що ідеї фізіократів на Україні (як і в Польщі) відомі були вже від XV стол. Так твердить Грабовський, що, розуміється, трохи прибільшено, бо хліборобствувати ще не визначає наукової політико-економічної системи. До того ж ідеї фізіократів тягли в бік інтенсивних культур, тим часом, як свідчить польський економіст кінця XVIII в., сільське господарство в нас будувалось „na niektórych prostych praktykach i fałszywych prewencyach, tradycją, która od ojców przechodziła“⁴⁾. Винятком були великі господарства, що завжди намагалися бути au courant хліборобської науки та економіки: в українських панських бібліотеках знаходяться часом політико-економічні трактати. Так, 1690 р. на Україні була прилюдна політико-економічна книжка про хліборобство, в якій були практичні вказівки про боротьбу з тваринами, що шкодять рослинам⁵⁾. Серед книжок І. Забілли, хоружого ген. артилерії, відомі дві „польскія економії“⁶⁾; і досі зустрічаються праці Рейля, „Труды Вольно-Экономического Общества“ та инш., в яких висловлювалися, як що можна так сказати, модні ідеї, звязані з хліборобством. Ідеї ці для XVIII в. зводилися до того, що хліборобська праця давала найбільший прибуток; що земля дає багатство постійно й невідмінно; що земні багатства в повній мірі могли відбиратись при правильній постановці сільського господарства, регламентації землі, точному учоті сил та можливостей, значного й доброго ремаменту при утилізуванні відбросів, угноїнню полів, регламентованій селянській праці. Притягався до вивчення та практичної перевірки досвід інших країн, напр., Англії, заводилася інтенсивна обрібка землі і т. и.⁷⁾. В звязку з такими тенденціями на Україні з'явилася нова культура—

1) Труды Полтавской Архивной Комиссии, XIII, 98.

2) Gawroński, O Bohdanie Chmielnickiem, 2, 3.

3) Reuile, O gospodarstwie ziemiańskim, 8.

4) Іб., 22.

5) Величко, Летопись, III, 87, 91.

6) Труды Черниговского Предварительного Комитета, 13.

7) Reuile, op. c., 10, 42, 43, 46, 191, 204, 224, 32.

гречка¹⁾, переложна й плодозмінна система²⁾, систематичне городництво та садівництво³⁾).

Здійснення таких ідей, можливе лише в великих поміщицьких господарствах, брало в країні гору. На прикінці XVIII стол. на Україні рахувалося:

В полку	Міст	Місточок	Сел	Хуторів
Київському . . .	3	15	277	187
Переяславському .	2	13	204	279
Лубенському . . .	5	13	295	1 293
Гадяцькому . . .	2	9	74	1 081
Прилуцькому . . .	1	8	173	387
Миргородському .	5	8	108	1 169
Ніжинському . . .	8	7	372	671
Стародубовському	6	3	608	378
Чернігівському . .	4	7	374	332
	36	83	2 485	5 777 ⁴⁾

Таким чином, в руках дідичів було до 6 000 сел з заокругленими панськими володіннями, огороженими „землею, лугом и лесом“⁵⁾, зведеними до купи за поміччю міни, куплі, дара, захваток і обнесеними загородками „до самих хат“⁶⁾, як описував Руссо в праці „Про причини нерівности“. Памфлети Руссо на існувавші тоді порядки могли б поповнитись даними української практики, яка йшла в ногу з економічним устроєм Західної Європи. Коли в цьому відношенні ставилися українським дідичам бар'єри, то вони не виходили по-за межі права спільної участі⁷⁾. Права ж шляхецтва що до речево-господарчих відношень гарантувалося Москвою ще 1655 р.⁸⁾. Саме шляхецтво дуже рано виявило свої наміри й почало звати себе панами, бо, як запевняв І. Нечай, йому звеліли „панувати“⁹⁾. Панування виявлялося в двох напрямках: у веденню особистого, що йшло на дідича, так званого двірцевого господарства й залежного від дідича господарства селянського. Двірцеве господарство складалось з поміщичого двору „съ грунтами и сѣножатми и займами,

1) Линниченко, Критический отзыв о сочинении Падалки, 14.

2) Маркевич, Дневные Записки, II, 211.

3) Киевская Старина, 1898, V, 69.

4) Маркевич, История Малороссии, V, 117—121.

5) Памятники Киевской Архивной Комиссии, II, 425.

6) Стороженки, IV, 362—7; Труды Черниговского Предварительного Комитета, 36—37.

7) Права, розд. XIX, арт. 19, § 1; арт. 20, § 1.

8) Акты Южной и Западной России, XIV, 365.

9) Сборник Синбирский, 7.

до него приналежачими“¹⁾). Самий дворець складався з помешкання для житла й двору—населення при хазяєві, родини наймитів та челяди „с животами“²⁾), а також двірцевого управління в особі панського старости та шафаря чи скарбника³⁾). Староста доглядав за прислугою та господарством в натурі. В поміщиків були чималі запаси всякого добра. В дворі П. Полуботька, напр., в 3 ямах зберегалось 1 190 осмачок жита, в коморах—овес, крупа й пшоно⁴⁾); в льохах мед, тютюн та зерно⁵⁾). Скарбник знав грошові справи, оскільки доводилось одержувати гроші від селянства чи від продажу запасів. Тому ж Полуботькові 1724 року поступило з низки рудень 143 карб. 20 к., з с. Оболони—694 карб. 96 коп., Орлівки—1 677 карб. 5 коп., Савинок—719 карб. 79 коп., Борович—351 карб. 75 коп., Должика—897 карб. 6 коп. і т. и.; 1725 р. з тих же сел скарбник одержав 36 карб. 68 коп., 47 карб. 90 коп., 113 карб. 3 коп.; 17 карб. 10 коп., 133 карб. 50 к. і т. и.⁶⁾). Гроші поступали від населення по різних статтях—за продане вино, мед, винокурні казани, ґрунти⁷⁾), живий реманент і врожай⁸⁾ і т. и. В поміщиному господарстві кожною господарчою статтею керував особливий наглядч. Були наглядачі над панськими горбдами, токами, млинами, птаством⁹⁾), рибними ловлями¹⁰⁾ і т. и. Вони піклувалися про утримання свого дідича та його часом великої дворні (в Розумовського, напр., лічилось 261 чол. дворових)¹¹⁾). Окремі прикажчики чи панські отамани „отбирали (на пана) хлѣбъ“, „дворы строили“, „звѣрину присылали на праздникъ“, як установлював ще 1658 року Немирич у пожалованих йому містах¹²⁾). Запасів треба було мати багато, бо в великих дідичів було своє придвірне військо, церква, штат учителів, канцеляристів і т. и. Великий штат прислуги був необхідним, тому що помешкання, де жили, були дуже великі, а зібрані в них багатства вимагали великого догляду. З книги пожитків П. По-

1) Генеральное следствие Нежинского полка, 104.

2) Акты Южной и Западной России, VII, 810.

3) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 28—9.

4) Іб., 1862, III, 45—47, 29.

5) Іб., 1862, III, 56.

6) Іб., 1862, III, 29—30.

7) Судиенко, Материалы до отечественной истории, I б), 21, 25.

8) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 176.

9) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 50—52.

10) Труды XII Археологического Съезда, II, 202.

11) Карнович, Замечательные богатства, 289.

12) Акты Южной и Западной России, XV, 40.

луботька довідуємось, що в його „дворці“ піднімалися коштовні груби зі скляними окончинами, в світлицях стояли стільці з шкіряними сидіннями та такими ж спинками, лавки накриті килимами, по стінах висіли китайського шовку картини й свічада, миготіли срібні лямпадки, горіли лихтарі, десятками рахувались золоті в каміннях персні, піднімалися в гору різб'ярської праці з чудовими горорізьбами келехи, купами зібрані коштовної парчі жупани, переховувався шовк, мережева, соболині хутра, швабського та голандського полотна білизна, турецькі череси, запаси сувоїв полотна, килими української вирібки і т. и.¹⁾ Великий штат прислуги й над ним прикажчиків та шафарів для великого господарства було й корисним, бо в разі рострат, згуби і т. и. прикажчики та шафарі відповідали своїм майном перед дідичем. Приклади тому є в минулому України²⁾, коли господарі та др. управителі панських маєтків відповідали за „приходи панские“³⁾. „Приходи були великі, бо, як свідчать чужоземні мемуаристи, населення працювало майже виключно на старшину⁴⁾, особливо на прикінці XVIII стол., коли ревізії прикріпили селян до даних сел і дідичів⁵⁾ і фактично повели за собою панщину. Максимович догадувався, що накладання на селян панщини викликано було тим, що „война, требовавшая знатного числа войска, побудила Хмельницького объявить народу: кто пойдет на войну, останется навсегда козаком, а кто не пойдет — мужиком“⁶⁾. Подібного акта Хмельницький, оскільки відомо, не видавав, але факт лишається фактом — селянське населення дуже рано було притягнено до несення повинностей на користь старшини. Такими спочатку були возіння дров, косовиця й гачення гребель⁷⁾, а, окрім того, взагалі „всякое послушенство“⁸⁾. § 10 конституції 1710 р. обовязки збору хліба й сіна й гачення відміняв за-для козацтва й вільних посполітих⁹⁾. І означене вимагання, видимо, справді проводилось в життя. Відомі випадки, напр., 1715 р. з переяславським підосаулом І. Ілляшенком, коли для притягнення населення до вбірання полів він мусів був прохати на те

1) Чтения Московского Общества Истории и Древностей, 1862, III, 7, 8, 15, 16, 20, 25, 36, 44 та ин.

2) Сенатский Архив, IV, 429.

3) Грабянка, Летопись, 110.

4) Записки Юля, 341—2.

5) Энгельман, Давности по русскому праву, 60.

6) Пам. Зак., I, 102.

7) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 31.

8) Самовидец, Летопись, 47.

9) Маркевич, История Малороссии, II, 533.

дозволу властей¹⁾. Але в відношенню „подданных“, цеб-то селян, що належали поміщикам на приватному праві, обмежень не заводилося. Чи була панська маєтність осадженою чи пожалуваною, чи „інако набитою“, населення її було в повній залежності від дідича. Закон вимагав від селян „послушание и повинности отдавать“ дідичам, „за ослушаніе и преступство владѣлцу (надавалось право) наказивать по разсмотренію“²⁾. „Подданные“ могли мати свою землю, але розпоряджатись нею без згоди дідича не могли, як не мали вони й права без панського дозволу кудись найматись³⁾. На підставі „Прав“, в арт. 8, § 2 розд. IV, все майно „подданного“ було тільки в його користанні. Селянин навіть що до карних злочинств, принаймні, в початковій стадії судівництва, підлягав юрисдикції поміщика⁴⁾; в поміщицьких володіннях „никакой судъ не имѣлъ самъ арестовать и удержать“ підданого „за долги и вини в дѣлахъ исковихъ, но у владѣлца или прикащика надлежало искать суда“⁵⁾. Такий закон утворився, дякуючи попередній практиці. 28 серпня й 3 жовтня 1650 р. Хмельницький своїми універсалами признав владу поміщиків і те, що „подданные (мали) до подданства належати“⁶⁾. Полуботко прохав Вельямина давати дідичам підтримку в боротьбі з „легкомысленными подданными“, що не хтіли нести своїх обов'язків на дідичів⁷⁾. На користь останніх піддані несли натуральні та грошові повинності. Серед повинностей та данин деякі одержали широке розповсюдження. Сюди відноситься, між иншим, осінщина⁸⁾, що збиралась старшиною (служилою та неслужилою), монастирями⁹⁾ та ин. Лазаревський ізближував осінщину зі старим дяклом, бо те й друге уявляли натуральний збір¹⁰⁾.

Осінщина вносилася поміщикам з урожаю по числу голів рогатої худоби, але могла вноситись і птаством, і свійськими тваринами, і грішми. Полуботко волів осінщину переводити на гроші й за рік від неї мав 4 430 зол.¹¹⁾. З орних полів ішла так звана десятина¹²⁾, яку платили

1) Модзалевский, Малороссийский Родословник, II, 205.

2) Права, розд. IV, арт. 8, § 1.

3) Іб., розд. IV, арт. 9, § 1.

4) Іб., розд. XXIV, арт. II, § 1—2.

5) Іб., розд. XXII, арт. 4, § 3.

6) Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. IV, 512, 518.

7) Карпов, Критический обзор разработки источников, 119.

8) Диариуш, 75.

9) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1884, II, 30.

10) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 4.

11) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 47, 48.

12) Летопись Занятий Археографической Комиссии, XVII, 66.

й орендарі¹⁾, а до 1648 р. козаки, при чім, судячи по § 2 інструкції запорізьким послам, даній Хмельницьким, ішла лише з бджіл²⁾. Частіш за все десятина збиралась в монастирських володіннях³⁾. Можливо, що тут вплинули старовинні церковні порядки. Такого ж походження були й колядування, що вирости з об'їздами населення духовенством⁴⁾; прийняте духовенством колядування⁵⁾ засвоєне було старшиною та шляхецтвом. (Спеціальною відміною данини духовенству являлась роковщина⁶⁾). Далі, відомний ральцевий збір, що збирався спочатку в натурі, потім переведений на гроші⁷⁾ і, нарешті, заборонений⁸⁾. Видимо, не всюди було прийнято повинність сторожівщини, що виростила, як і в Західній Європі, з охорони панських полів та худоби; до кінця XVII в. її було прийнято в монастирських маєтках⁹⁾, в панських же вона зводилася до охорони панського спокою в ночі. Була ще довга низка повинностей, то натуральних, то грошових, то мішаних¹⁰⁾. Всі вони тяжко відбивалися на лихому бюджеті підданих, не дозволяли вкладати хоч незначний капітал в землю за-для її обробки, а разом з тим приводили й землю й сили підданого до виснаження. В Польщі це рано зрозуміли, і в інтересах добробуту країни Ян-Казімир 1656 р. пропонував знайти засоби, „aby lud uwolniony był od wszystkich ucisków i nadużyć“¹¹⁾. В Гетьманщині дивились инакше, бо там процес накоплення йшов відмінним шляхом—додаткова вартість у вигляді ренти розвивалася дуже поволі, й лише з XVIII в. мобілізація землі прискорила її зріст. На Україні рента виплачувалася дідичам працею, бо до Петровських реформ і переходу до грошового господарства Україна уявляла величезне число самостійних й незалежних натуральних господарств. Перехід до грошової системи господарства, відчуження індивідуальної нерухомості, пожалування й осадництво ввели в Україну порядок найму землі в дідичів, і тут вже ренту доводилось сплачувати грішми. Зрештою, невістача грошових знаків і можливість збуту й пе-

1) Филарет, ор. с., VI, 118.

2) Памятники Киевской Комиссии, I, 119.

3) Андриевский, Исторические материалы, X, 53.

4) Maciejowski, Historia włościan, 128.

5) Акты Стародубского уряда, 14; Киевская Старина, 1885, I, 82.

6) Журнал Министерства Народного Просвещения, 1852, т. LXXV, 27.

7) Лазаревский, ор. с., 55—56.

8) Киевская Старина, 1885, X, 363.

9) Летопись Занятий Археографической Комиссии, XVII, 48.

10) Лазаревский, ор. с., 36, 37, 41.

11) Maciejowski, ор. с., 198.

рерібки сировини дозволяли довго обходитись трудовою рентою. Дані, що обмальовують стан майна Полуботька та Апостола, свідчать про існування ренти грошової, щоденники Ханенка та Маркевича—й трудової й грошової. Значить, єдиного типу ренти на Україні XVIII ст. не існувало. Можна гадати, не ризикуючи помилитись, що комутації ренти з однієї в другу не було. Натуральні повинності довгий час тримались і з огляду на низькопробність прийнятої монети й взагалі за неможливістю широкого грошового обороту між Україною та Західною Європою. Таким чином, в розв'язанні питання про ренту грає видну роль не лише економічний мент, але й фінансовий. Були й випадкові причини. Всі ці обставини гальмували перехід до виключно грошової ренти й сприяли закріпощенню населення, так що Нібур справедливо зауважав, що натуральне господарство сполучається з кріпацтвом¹⁾. В несенні натуральних повинностей брали участь не тільки чоловіки, а й жінки, що працювали то в себе дома, то в панському дворці²⁾. Чоловічі натуральні повинності в XVIII ст. були великим тягарем. Населення с. Грицівки в Среблянській сотні, напр., скаржилось на пом. Себастьяновича, що він тримав чоловіків на своїх сінокосах по 7 тижнів, кожна родина мусіла нажати дідичеві 10—20 кіп. жита, цілими тижнями доводилось на дідича орати, в-зімку годувати 1—2 голові панської худоби на свій рахунок³⁾, наткати, спочатку напрямши, не менш як 12 арш. сукна та полотна⁴⁾, доставити від $\frac{1}{2}$ до $1\frac{1}{2}$ хун. вовни з кожної вівці, внести від 4 гусок по 1 хун. пір'я, „кождую три раза въ лѣто подскубуючи“, поставляти на зиму дрова, плести канати й сіті, лагодити реманент, робити борони по показаному взірцю⁵⁾ і т. и. Окрім того, доводилося ще давати й грішми, які вносилися кожної чверти⁶⁾. Відомі випадки, коли дідичеві віддавалася ціла половина заробітку⁷⁾. Що ж торкається чисто грошових повинностей, то вони, головним чином, скупчувались по містах, де умови не так сприяли натуральним повинностям⁸⁾. Однак і тут деякі повинності лишались натуральними. Відразу після революційного вибуху завести систематичне несення натуральних повинностей не було можливим. Існували й визнавались народовим світоглядом тим-

1) Нібур, Рабство, как система хозяйства, 338.

2) Судиенко, Материалы до отечественной истории, I б), 77.

3) Киевская Старина, 1891, I, 9—10.

4) Труды Вольно-Экономического Общества, 1770, XVI, 53.

5) Киевская Старина, 1883, VIII, 726.

6) Іб., 1899, V, 79—II.

7) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 168.

8) Андриевский, Исторические материалы, III, 104.

часові праці — роботизни. Останні, точно не регламентувалися, влада вимагала, щоб роботизни „шли в мѣру, ничего вновь и выше меры не налагая“¹⁾. Але яка була „міра“, уряди не визначали, вони піклувалися хіба, щоб не отягалось роботизнами козацтво²⁾, інакше винні „всѣ обиды (козака) вовсе платити“³⁾. Роботизни, які завжди й систематично повторювалися, переходили в панщину, викликані ж були до життя розрухою господарчого життя Гетьманщини, яка вимагала великих зусиль до заведення хоч якого-будь господарчого порядку. Необхідна праця, що вимагалась переживаємим ментом, була збільшена додатковою. Збільшення доби роботизн рождало — дідичам ренту, а взяття підданих під догляд, мимо інших умов, приводило до панщини. Як свідчить Боплан, 3 дні такої праці, ускладненої ще видачами натури, доводили нарід до обнищення⁴⁾. *Lament chłopski*—сатира половини XVIII ст., перелічує різні селянські повинності й скаржить на панщину. Постійні кризи з огляду на постійний відлив робучих рук спонукали поміщиків України, як і Московської держави, затримувати селян на місці⁵⁾. Вихід з утвореного становища знайдено було в тому, що „меру работизн“ на решті точно встановили. Універсалом 1701 р. Мазепа заводив 2-денну панщину „и по осмачкѣ овса отъ рабочей скотини“ за рік⁶⁾. Дальше законодавство не відмінило цього распорядження. Розмір панщини, що його завів Мазепа, навіть на прикінці XVIII в. признавався економістами раціональним⁷⁾. Двома днями дідичі фактично не задовольнялися Війт с. Случок доносив 1722 р. Скоропадському: „село старинное Случок обнял в подданство п. Романовичъ, и тимъ бѣднимъ людямъ не даеть одпочинку—по цѣлой недѣлѣ загнаніе в Погаръ за 3 милѣ матери его отправуютъ великіе работизны безъ перемѣны, а другіе тутъ на мѣстцу не выходят з пригону“⁸⁾. Зрозуміло, підневільну роботу населення не могло виконувати охоче, що помітив, між иншим, 1740 р. гр. Вейсбах⁹⁾. В помістях Полуботька селян доводилось силою ставити на панщину. В с. Гути Полуботька 1724 р. було 11 дворів підданих;

1) Лазаревский, Очерки, V, 41—42.

2) Диариуш, 17.

3) Киевская Старина, 1896, VII, 2.

4) Мемуары, относящиеся к истории Южной России, II, 304.

5) Рождественский, Служилое землевладение, 87.

6) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 35, 39; Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, I, 96.

7) Труды Вольно-Экономического Общества, XVI, 27.

8) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 164.

9) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 5—6, 170.

про них писалося в опису маєтку: „пашню пашуть пригоном в с. Михайловцѣ“¹⁾. „Пригон“ та часи роботи збільшувались в звязку зі збором полів за всяку ціну. XVIII в. звільнив українську старшину від військової служби, а заведення російських гарнизонів—від обовязку жити в місті: вояка перетворився в дідича, звалюючи дрібне індивідуальне господарство й збільшуючи зоранку за рахунок селянської землі та рук. Прикріпити його остаточно допомогла влада, яка боролася з бурлакуванням і бажала правильного одержання обкладень²⁾. Але поки панщини не було й робітники були вільні, землі дідичів могли „гулять“. За-для того, аби уникнути цього, вони здавалися охочим.

В складі тенентів панської землі бачимо особливий розряд населення—куничників. Під ім'ям куничників розуміли звичайно людей, які платили куницю чи куничне за вивід молодої до другого села³⁾, що передбачалось і перед-революційним законодавством⁴⁾. Однак рядом з таким поняттям зустрічається й інше. З одного боку, куничне, справді, йшло від молодих по 4 алт. чи з удовців по $\frac{1}{2}$ коп. як викуп за молоду⁵⁾, з другого—відомі куничники, як розряд населення, яке платило куницю за землю. То були ратаї, що орали з чиншу двірні немірянні поля, але мали й свої ріллі⁶⁾. В після-революційну епоку куничники зустрічалися в складі населення Флорівського монастиря⁷⁾. Войнич 1751 р. завіщав Ф. й Р. Москаленкам „пляць волній въ Нижнемъ Кіевѣ, на коемъ живутъ куничниковъ 5, другій пляць волній..., на коемъ живеть куничникъ одинъ“⁸⁾. Таким чином, куничники є наймачі землі, орендарі її на час і за певну платню. Хто платив виводну куницю, міг бути, але міг і не бути, куничником. Так саме він міг платити, міг і не платити виводної куниці. Це залежало від конкретних умов. Словом, оскільки річ іде про куницю, маємо діло з поміщиною юрисдикцією та панськими підданими, оскільки ж про куничне—з договором по найманню землі.

До цього розряду населення залічувалися й городники. Перед Хмельнищиною вони „posiadali same morgi, najwięcej mieli ich po 3,

1) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 55.

2) Победоносцев, Исторические исследования, 47—48.

3) Труды Вольно-Экономического Общества, XVI, 34.

4) Volumina legum, III, 440.

5) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 48.

6) Źródła dziejowe, XX, 25.

7) Акты Западной России, V, 126.

8) Андриевский, Исторические материалы, VIII, 10.

w liczbie tych rolników bywali Niemcy“¹⁾. Після Хмельнищини городники являлись розрядом вільного населення, який в будучині не уник панської неволі²⁾. Як і куничники, на Україні вони не мали орної землі й жили з заробітків на чужому полі. Але тим часом, як куничник орендував чуже поле, городник оброблював його; маючи свою худобу, городник фігурував як половинщик; не маючи його, працював особисто від копи і т. и.³⁾. Половинщик брав від землевласника в обрібку землю з половини й орав її, а власник засівав її своїм насінням⁴⁾. Скопщина одержала своє ім'я від копи (хліба), що одержувалась на підставі договору від землевласника за уборку поля⁵⁾. Працювали чи з 3-ьої копи чи з половини, так що половинчество в даному разі мало інше значіння⁶⁾. Що ближче до кінця XVIII ст., то тяжче робилося становище „скопича“. Він зорював і засівав всю землю вже своїм зерном, звозив його хазяєві й одержував 4-ту чи 5-ту копу жита, 7-му чи 8-му ярового хліба, й тільки сіно збиралося звичайно з половини⁷⁾. Проте, звичайна скопщина виявлялася в 3-му чи 4-му снопі зібраного хліба⁸⁾, „а молотить соразмѣрно сему, а иногда и изъполу“⁹⁾.

Наймачами за частину продукту були підсусідки. Підсусідки спочатку—споконвічні владачі землі, що зі своїми ділянками попали до залежності від завойовника¹⁰⁾, або, як на Україні, від сильного державці, дідича чи протектора. Підсусідок—рід колона, з одного боку (оскільки в нього своя земля) й довгочасний наймач—з другого. В ролі останнього підсусідки „жили въ однихъ дворахъ да токмо въ особыхъ хатахъ съ козаками и посполитыми“¹¹⁾. Зустрічаються підсусідки з 80-х рр. XVII стол. у всіх верстов: козацтва¹²⁾, міщан¹³⁾, селян, духовенства, дідичів. Підсусідництво давало деякий хосен, бо звільняло від повинно-

1) Масієжowski, op. s., 170.

2) Генеральное следствие Нежинского полка, 72.

3) Лазаревский, op. s., 20.

4) Пащенко, Описание Черниговского Наместничества, 62.

5) Шафонский, Описание Черниговского Наместничества, 225.

6) Киевская Старина, 1891, VI, 387.

7) Шафонский, op. s., 226.

8) Труды Вольно-Экономического Общества, VIII, 52.

9) Болтин, Примечания на историю Леклерка, II, 185. Те ж спостерігалось в відношенню ловлі риби—див. Судиенко, Материалы до отечественной истории, I 6), 38.

10) Пригоровский, Развитие кол. отн., 43.

11) Экстракт из указов и учреждений, 154.

12) Генеральное следствие Нежинского полка, 150.

13) Записки Черниговского Губернского Статистического Комитета, II, в. 1—2, 4.

стей, за винятком лише договорних що до особи, до якої бажано було вступити в підсусідки. Стремління таких підсусідків зводилося до залишення за ними фактичного владання землями. Так робили, напр., монастирські селяне. Вони спродували свої хати, переходили жити до козаків і звільнялися повинностей, заховуючи при собі землі. Підсусідництво зменшило кількість підданих одиниць. Зменшення доходів змусило уряд шукати причини цьому. І причину було знайдено. Мазепа 1701 р. з цього приводу опублікував універсал, в якому наказувалося отце: „подсосѣды, которые, свои хаты, попродавши, въ козацких живутъ, а свои грунта мають і оними пожиткують, абы, не заслоняючися козацкою обороною, компанейцовъ кормили і во вшеляких подданскихъ повинностяхъ за громадою конечно тянули, а такіе тилко, которые, в козацкихъ хатахъ живучи, жаднихъ своихъ кгрунтовъ не мають, а тилко на услугѣ господаровъ своихъ будучихъ, самимъ у людей заработкомъ живятся отъ тихъ подданскихъ тяжаровъ нехай будутъ волны“. Окрім того, гетьман обов'язував і козаків взяти участь в несенню загальних повинностей¹⁾. Слідом за Мазепою з аналогічними універсалами виступив і Скоропадський, котрий ішов далі за свого „антецессора“. Він забороняв підсусідство в громадських низах і наказував попереднім володільцям, від яких населення йшло до підсусідництва до козаків чи селян, в неслухняних „пожитки отбирати и що хотя з ними чинити“²⁾. Проте, універсал не досягав мети, бо не тільки вільні посполіті, а й оброчні панські селяне, як видно на маєтках Розумовського, мали своїх підсусідків, з яких вийшли, на думку відомого знавця селянського питання в XVIII ст., перші кадри кріпаків³⁾. Український уряд пробував ще в XVII ст. виділити підсусідків в осібну групу й надати їй певну організацію. Згідно з проєктом Мазепи, підсусідками мав правити осібний старший, на якого вони працювали й якому платили⁴⁾. Далі за проєкт справа, здається, не пішла, бо з актового матеріялу видно, що в економічному відношенню підсусідки залежали від своїх хазяїв⁵⁾. Закон обмежував підсусідків (чи сусідів, як ще їх инакше звали)⁶⁾ в сфері спадкового права; вони могли завіщати на бік не більш як третину рухомого добра, нерухомостями ж

1) Обозрение Румянцевской Описи, IV, 43—44; Филарет, ор. с., III, 21, IV, 108.

2) Обозрение Румянцевской Описи, IV, 46—7; Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 176.

3) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 99.

4) Эварницкий, Источники, II, 1756.

5) Андриевский, Исторические материалы, III, 44, 56, 58, 62 та ин.

6) Права, розд. XII, арт. 14, § 1—2.

без панської волі зовсім не розпоряджались¹⁾. Підсусідкам, однак, не заборонялась праця на боці, як-от скопщина або торгівля, промисли і т. и. Торгові операції иноді підсусідкам давали такі значні гроші, що 1784 р. бувших за купцями й міщанами підсусідків наказано було відобрати, „капиталистых написать в купечество, а прочих в мѣщане или других званій, куда кто пожелает“²⁾. Диктувалися подібні розпорядження, головним чином, фінансовими потребами. Як би там не було, в підсусідках маємо оригінальну, юридично виявлену групу, в якій характерною, відмінною від колонів, рисою була домова й порівняно значна особиста свобода; обмеження були в відношеннях що до майна, й тут ізближувались і кунічник, і городник, і половинщик, і підсусідок.

Перераховані групи об'єднувалися договором оренди в тому чи іншому вигляді. Його доводилося вживати з огляду на те, що всієї землі в населення не було, а кинути робучі руки в міста на оброблюючу промисловість було неможливим через відсутність значних міст. Залишене без підтримки селянство примушувалось, таким чином, триматись хліборобської праці. Перехід на орендне господарство полегчувався тим, що панські землі не всі оброблювалися, частина їх лишалась вільною. Причиною тому була відсутність робітників, а в північній Україні перехід до лісового господарства³⁾. Вільну від безпосереднього визискування землю дідичі здавали в оренду, переносячи на орендарів, однак, і всі повинності. Розуміння оренди на Україні XVII в. було двоїсте. По-перше, орендою звалися відкупи передовсім вина та інших трунків і інших статей, відгуки чого зустрічаються ще в XVIII в.⁴⁾; по-друге, оренда—рід найма. Проф. Іловайський, однак, переносив на Стару Україну поняття оренди російського публічного права, як роду земельного пожалування⁵⁾, але вона зустрічалась на Україні навіть в XVIII в. дуже рідко. 1726 року Шептаківську волость, прибутки з якої раніш поступали на гетьманів, віддано в подібну оренду М. Строгановій за-ради заводу парусної мануфактури. Але й тут заховалися риси приватно-правові, бо Строганова обов'язалася платити до „казни“ 3 000 карб. на рік⁶⁾. На оренду, яко відмінок наймання, зустрічаємо чимало вказівок. В оренді були в м. Лебедині належні

1) Ханенко, Погар, 50.

2) Полное Собрание Законов, XII, № 15907, 10.

3) Журнал Министерства Народного Просвещения, 1886, V, 95.

4) Сборник Русского Исторического Общества, CXIV, 27; Амдриевский, Исторические материалы, VII, 16.

5) Иловайский, История России, V, 194.

6) Сборник Русского Исторического Общества, LXIII, 505.

П. Полуботькові коморі з уплатою „за шинкову на годъ 1 руб. и за рѣзницкую—50 коп.“¹⁾; монастирські двори 1737 р. платили Київській Лаврі оренду від двору—по 4 карб. 500 дворів і по 1 карб.—390 дворів²⁾; орендувавший в Київо-Троїцького монастиря 1710 р. млина свящ. Сич платив на рік по 4 карб. й передав цю оренду своїм синам³⁾; 1727 року салдат Смородин орендував млина й хутір в Кирилівського монастиря строком на 10 років по 9 карб. на рік⁴⁾; відомо про оренду поля розмірами в 8 день по 1 карб. від дня землі (в Лубенському полку)⁵⁾ і т. и. Оренда тяглась „до уреченого срока“, при чім, в випадку відчуження нерухомости, орендар продовжував користатися своїм правом. Платня визначалась згідно зі звичаєм чи договором, останній здебільшого був неформальним і хатнім. Платня вносилась акуратно під загрозою відповідальности майном орендаря; ніяких змін в заоренованому майні закон не дозволяв, хіба б оренда являлась довгострочною⁶⁾. Оренда на Україні носила загальну назву чинша, під ім'ям якого признане на Україні *Speculum Saxorum* розуміло наємну платню за користання майном. В той же час чиншем звався накладений на землю грошовий оброк, який сплачували тимчасові орендарі, кріпаки і т. и.⁷⁾. Формульовка чиншових відношень засновувалась на кодексах німецького права⁸⁾. Там було не мало артикулів, які виясняли зміст та природу чинша. „Nullus censitorum sive consensu domini sui foveas excidere seu ligna caedere vel ejus radices poterit extirpare, nisi hereditario jure fundus sit suus censualis. Censitus sine licentia domini foveas facere, arbores excudere, minime poterit, nisi sit sua hereditas illa censualis“. Далі: „Census propria auctoritate non est auferendus... Censitus si moritur succedit in fundum“⁹⁾. Нарешті, „census non solvens ad tres annos locata bona vacabunt domino“¹⁰⁾. Ці положення були спільними так для Лівобережної як і Правобережної України. Вони ж лягли в основу й пізнішого російського та польського законодавства про орендовані нерухомості. Оренда, згідно з середньовіковою догмою, визнача-

1) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 57.

2) Андриевский, ор. с., 15.

3) Іб., VI, 58.

4) Іб., VI, 59.

5) Записки Наукового Т-ва імени Шевченка, XC, 30.

6) Права, розд. XV, арт. 1, § 4, 1, 3; арт. 4, § 1.

7) Труды Одесского Юридического Общества, I, 346, 348.

8) Цим, натурально, не розв'язується питання про джерела означених кодексів.

9) Спасович, Источники чиншевого права, 4, 8, 11, 12.

10) Іб., 13, порів. 25.

лася договором сторін, і договір лічився за-для сторін законом. Чинш забезпечувався майном чиншовика, володіння орендне не підлягало відчуженню, платня при невизначній довгострочній оренді була спадковою й невідмінною, як що питання не переглядалось сторонами. Чиншове право на Україні поширялось не тільки на землю. Відомо очиншування й рибних ловель¹⁾. На чиншове питання в українській історичній науці вперше звернув увагу Лазаревський. Він обережно висловлювався за існування чиншовиків тільки в Прилуцькому полку. Модзалевському пощастило встановити існування чиншовиків і на Полтавщині. Цей дослідник відмічав також, що, видимо, на всій Україні піддані несли подвійні, повинності—панщину й чинш; розмір останнього визначався звичайною нормою чи з волі дідичів²⁾, що видно з різної висоти грошових внесків³⁾. Питання про чинш стоїть далеко ширше. Дорошенко в Острозьких статтях добивався звільнення козацьких маєтків від чиншу⁴⁾. Далі, з чиншем зустрічаємось не тільки в Прилуцькому ка Полтавському полках⁵⁾, а й у Чернігівському⁶⁾, Стародубовському⁷⁾, Київському⁸⁾ і т. и. Тому чиншову систему можна признати росповсюдженою в більшій частині України. Чинш в полках був не однаковий. Відомий чиншовий додаток в Чернігівщині в розмірі 3 карбованців, що пізніш піднісся до 5 карбованців і 7 карбованців 20 коп.⁹⁾. Селяне с. Ущерб'я Новоміської сотні платили 250 карбованців чиншу на рік¹⁰⁾; в с. Боршні та Смоші Прилуцького полку селяне вносили своєму дідичеві ген. осаулові Лисенкові 100 карб. на рік чиншових грошей¹¹⁾. Грошовий річний чинш, однак, був прийнятим не скрізь. В с. Білошапках Прилуцького полку чинш заміняв собою „м'сячний даток“, що його вносили бідніші селяне, цеб-то чинш вносився помісячно й натурою¹²⁾. Але внесення чиншу натурою, можна думати, було винятком,—звичайний чинш був грошовий і до того сполучений із звільнен-

1) Диариуш, 87.

2) Модзалевский, Очерки по истории сотен, 25.

3) Семевский, ор. с., I, 96, пр. 4.

4) Величко, ор. с., II, 229.

5) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, III, 162; Киевская Старина, 1883, XI, 458.

6) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 63.

7) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 362.

8) Стороженки, I, 20.

9) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 64.

10) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 363.

11) Іб., III, 163.

12) Іб., III, 186.

ням „от всяких посполитых дачек“¹⁾), значить, такий, що визначався волею дідича та залежав від заможности селянина. В Гетьманщині чинш звязувався найбільш з землею, як і в Польщі²⁾. Та в королівстві чинш був явищем міським чи сполученим з міською юрисдикцією³⁾, на Україні ж—сільським і, судячи по „Слову о бездождии“, поширювався на різні сторони сільського господарства. „Роспрягаючи челоуѣковѣ убогому и едино ярмо воликѣв маючому, чимѣ живиль себе, которые волики прежде оплачовалѣ чиншомѣ роговымѣ, судовымѣ и иншими податками“, читаємо в названому „Слові“, де чинш згадується в розумінню взагалі грошового обкладення⁴⁾. Може, однак, в даному разі відбилися спогоди минулого України або „Слово“ занесено з Правобережжя⁵⁾, де чинш так саме був широко відомий⁶⁾: на Україні лишилося чимало лишків від минулого й у сфері господарчо-економічних відношень⁷⁾. Чиншовиків мали великі дідичі. Ми їх зустрічаємо, напр., в гетьмана Апостола, що брав зі своїх чиншовиків різний даток: 6 карбованців 50 коп., 7 карб. 25 коп. і 10 карб. на рік, з парокінних чи пароволових—по 5 алт. і піших—7 коп. Самий збір вносився до скарбниці дідича його, скарбникові в середині й на прикінці року. Чиншовики платили не тільки на дідича, а й на його прикажчика й несли деякі праці, хоча в хатніх книжках прибутків і видатків про чиншовиків говорилося про звільнення їх після внесення чиншу, „поневажъ оные пахотныхъ грунтов не имѣють“⁸⁾.

Отже, в українській практиці чиншовик лічився орендарем панської землі, яку мав у спадкову оренду; він увіходив у договірні відношення з дідичем, на користь якого вносив грошовий даток — орендну платню, залежав від юрисдикції дідича, але був незалежним у господарчому відношенню. Від таких чиншовиків відрізнялись чиншовики місточкових міських земель, прикладом чого можуть бути, напр., чиншовики м. Коропа, що вносили що-року 1 000 карб. чиншу на генеральну артилерію⁹⁾. Від чиншовиків ріжнилися так звані тяглі, „которые всякую работу до дворца отбывали от лошади, и от вола рабочего

1) Киевская Старина, 1883, XI, 456.

2) Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski, I, 357.

3) Źródła dziejowe, XX, 26, V, 98, 99.

4) Белозерский, Южно-Русская Летопись, 153.

5) Труды XII Археологического Съезда, II, 283.

6) Кулиш, Записки о Южной Руси, I, 143.

7) Киевская Старина, 1885, X, 340, 341—чинш, сполучений з внесением натури.

8) Судиненко, Материалы до отечественной истории, I б), 19, 21, 29, 30—31.

9) Филарет, Описание Черниговской епархии, V, 352.

по описи, при окончании года платили по 20 коп. пешие, которые в дворце всякую пешую работу отбывали, в год бралось от двора по 10 коп.“¹⁾ Тяглі працювали виключно на панський двір та його мешканців²⁾, чиншовики — тільки на себе. Досліджуючи чиншові відношення, Шимановський думав, що чиншове право з'явилося відразу з формального, яке полягало на письмених та завірених владою документах договору, словесний же договір народився пізніш³⁾. Україна XVII—XVIII стол. такого положення не знала. Можна сказати, чиншовик на Україні позбавлений був судової оборони тільки тому, що договір на документах не засновувався. Разом з тим оренда землі в Гетьманщині не мислилася короткочасною; її не визначали що до часу й, значиться, оформлення не потребувала. Невизначеність звязувала чиншовика й дідича в тім, що чиншове право було нащадковим. Дідич добивався ренти,—йому було однаково, хто являвся б орендарем його земель. Тому протестувати проти нащадковости не доводилось, як не варт йому було сперечатись і проти відчуження орендарем своїх прав. Найбільш ґрунтовна риса українського чиншового права—оброчність та завязання договору по-за кріпосними актами⁴⁾, право распорядження орендованою землею та дідичове завбачення, що в одній справі 1747 р. висловлене в формулі: „по правамъ малороссийскимъ чыншовыка своего и безъ воли судейской вольно фантовати“⁵⁾. Чиншовик, як правильно зауважив Рудченко, звязаний був не тільки з оброком, а й певними повинностями й речевими внесками вотчинникові, але в той же час мислився вільним: не вільний не міг бути чиншовиком. Таке положення не заважало, щоб операції з орендованою землею провадились з відома дідича⁶⁾. Сперечаються про суть чиншового права. Є голоси, які твердять, що чинш уявляв собою зобовязання, платню за право, та зовсім не характеризує самого права, так що питання про платність цілком не є важним; що чиншовик—не орендар навіть, хіба мешканець даної місцевости, й чиншове право—компроміс стрічних інтересів дідича та чиншовика⁷⁾. На думку других, чинш—не оренда, бо не обмежена строчністю, але осібне речове й безстрочне право на нерухоме майно⁸⁾. Треті шукають розв'язання питання в

¹⁾ Судиенко, ор. с., I 6), 233.

²⁾ Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, I, 70.

³⁾ Труды Одесского Юридического Общества, I, 324.

⁴⁾ Кассо, Поземельное право, 223.

⁵⁾ Андриевский, Исторические материалы, VI, 59.

⁶⁾ Рудченко, Зап. о землевл., 8—9.

⁷⁾ Боровиковский, Отчет судьи, I, 23, 13.

⁸⁾ Незабитовский, Зам., 4, 8.

історії міст та місточок, коли відношення поміж осідавшим населенням і фундатором місточка регулювалися особним установчим актом чи являлися в наслідку милости, так що, власне, немає ніякого чиншового права, а хіба володіння *sui generis*¹⁾, однак такого роду, що могло прибіратись у форми власности „с ведома и особого каждый раз разрешения вотчинной власти“²⁾.

Розв'язання з погляду права лежить, видимо, посередині. Чиншове право—право речове, але з відтінками обов'язкового. Намагання вивести елементарну природу його були невдатні, бо ж сучасні правники розв'язують питання чисто догматично, тим часом як воно дається як історичне, згодом старе явище обростає новими привнесками, й, нарешті, витворюється деяка правова амальгама. З другого боку, історичне явище розвивається з економічно-господарчих відношень. За-для чиншу не відводилося місця при пануванні дрібного господарства,—він зв'язаний з господарством великим, в якому не вистачало робітників, отже неможливою була обрідка всієї землі—варт тільки згадати вказівку Вейсбаха, що на панських полях борозни проводилися рідко—й вихід був лише в здачі земель в оренду—в чинш. Державна влада від цього нічого не втрачала, бо орендарі несли публічні повинності; дідич же вигравав, маючи й оброблену землю й прибуток від неї, так що в старій оренді дехто добачає „как бы соединение двух договоров—аренды участка земли (*locatio-conductio rei*) и наймальных услуг (*locatio-conductio operarum*)“, до яких „могли присоединиться и др. побочные условия: о льготе, подмоге, поручительстве“³⁾. Очевидячки, вигоди приводили до того, що оренда не виключалась і за-для кріпацького населення⁴⁾. Щось подібне до чиншовиків відоме було в давню давнину в формі колонату. Але при колонаті договір оренди чи емфітевтичний чиншовий договір мав публічний характер, і заключався він поміщиком не з кожним колоном зокрема, а з цілою общиною⁵⁾. Подібні відношення на Україні утворювалися лише в місточкових поселеннях, де, окрім чиншу, можлива була оренда—рід відкупу, коли до орендаря переходили права *możpowładcy*⁶⁾. Гетьманщина знала ледве кілька фактів такого роду, напр., здача Мініхом двох сотень в оренду єврейським відкупщикам; в Право-

1) Труды Одесского Юридического Общества, I, 287, 294.

2) Незабитовский, Зам., 41, 43.

3) Струве, Крепостное хозяйство, 10.

4) Іб., 108—109.

5) Restowtzeff, Colonat, 67.

6) Рудченко, оп. с., 10.

бережній Україні оренди існували й перед і після Хмельнищини. В Гетьманщині чиншовим правом користалися тільки вільні тененти, — за-для панських підданих установлювався оброк. Чиншові відношення заокругляли собою ланцюг, який починався сервітутами; звязок між ними безперечний. Але чинш практикувався на панських землях; чиншовики в козаків і посполітих невідомі. Прикріплення селян, що йшло непохитно й твердо, звузило розміри ширення чиншових відношень. Вони перестали бути корисними й вийшли з господарчого життя. Термінологія ж залишилась, і чиншем почали звати грошові вступи з кріпаків, оброчних, тяглих і т. и. Гроші були потрібні за-для торговельно-промислових операцій дідичів, оплати праці вільно-найманої прислуги, ремонту й збільшення реманенту і т. и.

Чиншова система в монастирських маєтностях виявлялася краще, ніж в панських. Монастирська економічна рада кожного разу входила в стосунки з шукавшими чиншового договору особами, в тому числі й з чужими підданими, й вироблювала права прийому їх, встановлювала обовязки і т. и. 1741 року вереміївський підданий Я. Богатиренко за згодою київської катедри збудував на р. Бобринцю на свої кошти млин і винницю, за що річно й вносив до катедри певну суму грошей, „уволень будучи отъ всякой панщины и пр. подданических работъ уплачивалъ и за млынокъ чыншовихъ по 5 р., а за котли по 4 руб.“ За десять літ Богатиренко звернувся до управління катедри, пропонуючи звільнити його від усяких заорок, зажинок і т. и. й прохав „уплачивать единими только деньгами за млынокъ и за чинш“. Катедра роздивилась підняту Богатиренком справу й ухвалила пропоновані ним умови¹⁾. Селяне, яких в свій час Олізаровський пропонував звільнити від підданства²⁾, теж вносили чинш—грошову платню, рід оброку, та то був вже оброк в дійсному значінню цього слова в рідких випадках. Такий випадок мав місце 1703 р., коли мешканці с. Смичика обовязалися виплачувати панові Булавці чинш 40 й 20 зол. і 10 тал. в два строки, з відміною підвод та роботизн на дідича. З акту видно, що мешканці цього села все ж відбували тиждень косовиці й тиждень осінньої оранки своєю худобою³⁾. До чиншово-оброчної системи дідичі прибігали не часто й воліли краще зібрати з підданих натуру⁴⁾.

1) Киевская Старина, 1883, VIII, 722—724.

2) Масіејовскі, оп. с., 228.

3) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 37.

4) Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей, 1862, III, 55.

В XVIII стол. поміщикам, окрім грошового чиншу, відбувалась робота шарварком протягом кількох днів¹⁾, вносилося возове (кілька возів дров), кам'яне, осип (корець жита й $\frac{1}{2}$ корця вівса та ячменю), а ще до того неслись купно всім селом праці під час оранки, збору хліба й сіна²⁾; де було бджільництво — певна кількість меду йшла на користь дідича³⁾ і т. и. Такі й інші повинності несли, проте, й посполіті, титул яких в XVIII в. змішувався з підданицьким. Тут чергувалися то натуральні, то грошові збори. Посполіті в Янполю, напр., вносили державцеві від робочого коня по 2 зол., з пішого чоловіка— 1 гр., показанщини—2 тал., затульщини від винників—1 зол., з мужичих солодовень—3 копи⁴⁾. Посполіті с. Шаповалівки Борзенської сотні 1736 р. давали по 1 кв. масла, 1 кв. олії, 20 пасм прядива, 1 чк. вівса, 150 локтів полотна, 60 пар чобіт, 5 кожухів, по 1 мірі червеця, $4\frac{1}{2}$ камені лою⁵⁾ і т. и. Окрім того, на селян клались і інші економічні обов'язки. Поміщице вино вони мусіли по черзі продавати в селянських дворах⁶⁾. До того ж поміщики випускали свої продукти на продаж через своїх селян, призначаючи більш високі, в порівнянні з ринковими, ціни. В одному з таких випадків дано 10 хунт. шовку по 1 карб. 80 к., саф'ян по 5 карб., 2 тюми китайки по 10 карб., два камені рижу по 1 карб., сукно по 16 карб., тим часом ці предмети продавались по більш низьких цінах: шовк по 1 карб. 40 коп., саф'ян—3 карб. 50 коп., китайка—7 карб., риж—60 коп., сукно—10 карб.⁷⁾. Невиконання доручень дідича провадило до суворих кар селян, хоча кари не відповідали поняттям особистої волі⁸⁾. Коли з п'ятох польських гріхів найросповсюдженішими, як висловлюється сучасник (в XVI в.), було пригноблення підданих, то те ж саме треба сказати й про українських поміщиків⁹⁾. Як не мов не добачали імперські власті утисків, а й вони звернули на них увагу, й за-для скасування їх склалися осібні комісії, в яких, коли б обвинувачувався представник російських аграріїв на Україні, були присутні вповноважені українсь-

1) Южно-Русский Мел. Бюллетень, 1910 г., № 2.

2) Кулиш, Записки о Южной Руси, I, 143.

3) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, I, 363.

4) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 36.

5) Іб., 41—42, 44—45.

6) Багалея, Новый историк Малороссии, 141.

7) Лазаревский, Посполитые крестьяне, 64.

8) Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, I, 237.

9) Баранов, Сенатский Архив, II, 138.

кого уряду¹⁾. „Утиски и зди́рства“ визначались правовим укладом Гетьманщини. Після 1648 р. особливістю українського правопорядку явилась індивідуальна воля, „пользование своим правом“ з власної волі. Так було в XVIII в. і уві всій Європі. Але індивідуальна воля покоїлася на приватно-правовій підвалині з огляду на особливі економічні умови й безсилля місцевої влади. Голод, пошесті, розор, наскоки і т. и. дезорганізували господарство, зіставляючи кожного самому собі. За вбивство можливо було відкупитись перед сиротами²⁾, образа покривалась внесенням грошей³⁾, для-ради можливості існувати можливо поступитись правами,—козакові досить було сісти на мужичу землю, щоб зробитись мужиком⁴⁾; земельні відношення при мішаних шлюбах тлумачились в користь сильніших⁵⁾, привілеї, дані низам, не виконувались⁶⁾, все зводилось до фактичних відношень—„если кто болшь 15 лѣтъ поверненъ въ посполитые, нехай мужикуеть“, читаємо в одному універсалі гетьмана⁷⁾, який як раз обов'язаний був наглядати за законністю в республіці і т. и. Й нічого не можна було поробити, бо останнім суддею в даному разі були страшні злидні населення⁸⁾. Низи, таким чином, не забезпечувались так саме, як і на Заході, де з таким лихом боровся Г. Гроцій та інші. Відсутність забезпечености з боку закону не раз констатувалась в судових процесах, де побивались о розбір справ „ведле святой справедливости“. Відсутністю її з'ясовувалось звертання за допомогою до російських урядів, в яких українські низи гадали знайти оборону собі в боротьбі з власними поміщиками⁹⁾. Загальний стан селянства в XVIII стол. нагадував собою стан їх перед 1648 р., коли Іван з Вишні писав: „ваши милости обнажае изъ обори кони, волю, овцы у бѣдныхъ подданныхъ, волочите даже пѣняжних, дани пота и труда отъ нихъ вытягае и оних живо лупите, обнажае, мучите, томите, до комягъ и шкутъ безвремени зимою и лѣтомъ въ непогодное время гоните, бѣдніе подданные день и ночь на

1) Описание Документов Московского Архива Министерства Юстиции, X, 504; Сборник Русского Исторического Общества, LXI, 315.

2) Актовая книга Стародубского уряда, 38.

3) Москвитянин, 1883, I, 94.

4) Мотыженский Архив, № 44.

5) Права, розд. IV, арт. 9, § 3.

6) Полное Собрание Законов, II, 1254, 876.

7) Лазаревский, Описание Старой Малороссии, II, 404—405; Модзалевский, Очерки, 24.

8) Voyage des deux francais, P., 1796, IV, 102.

9) Плеханов, История русской общественной мысли, I, 63.

васъ трудять и мучать, которыхъ кровь, силъ и працы высавши и нагихъ въ оборъ и коморъ учинивши вырванцовъ вашихъ накормите, тые бѣдницѣ шеляга, за что соли купити, не мають“¹⁾. Маса розуміли своє становище, класові протиріччя виявились вже за часів революції²⁾ (дехто з дослідувачів, напр., Стадник, з цим не лічаться)³⁾.

Руйнуемі представникамі великого земельного капіталу, селяне (без ріжниць відтінків), шукали виходу в активній боротьбі з аграріями. Від XVII стол. до останнього подиху автономної Гетьманщини відбулась ціла низка селянських бунтів. Початок покладено було рухом, направленим проти Виговського й після—проти гетьмана Тетері⁴⁾. Далі, той же рух виявився за часів наказного гетьманства Сомка, коли й козацтво „не совсѣмъ добром на старшину городовую жичили“⁵⁾. 1673 року зареєстровано хвилювання підданих в маєтностях Чернігівського Преображенського монастиря⁶⁾. 1687 року нарід „не только арендаров, але и иныхъ можныхъ людей и крамаровъ невинныхъ брали безумне и имѣне их между себе розшарповали“. Мазепа приголомшив рух тільки дякуючи допомозі московських військ і (почасти) охочекомонних полків⁷⁾. З донесень де-ля Невіля бачимо, що вступ Мазепи до Батурина зроблено московськими ратними людьми⁸⁾. 1688 року спалахнув бунт в с. Ксензівці⁹⁾. Петрик пробував підняти повстання проти кріпосників України¹⁰⁾, але, здається, явився знаряддям в руках Мазепи, в його боротьбі проти Москви: тон направлених проти Петрика універсалів і так і сяк, в закликах Петрика зустрічаються слова Мазепи, згучать оберегаючі ноти¹¹⁾. За „шведчини“ 1708 року, як повідомляє Куракин, „во всех местах малороссійских и селах были бунты и бургомистров и друг. старших побивали“ селяне¹²⁾; 1712 року занотовано повстання мазепинських козаків¹³⁾, а Ч. Вітворт доносив в Лондон, що з ізближенням

1) Грушевський, Історія України—Руси, VII, 3611.

2) Эйхгорн, Очерки истории Малороссии, 106.

3) Записки Нового Т—ва в Київі, VII, 77.

4) Киевские Университетские Известия, 1874, VII, 595—603; XI, 726—9.

5) Самовидец, Летопись, 38.

6) Филарет, Описание Черниговской епархии, III, 70.

7) Величко, ор. с., III, 53—54.

8) Русская Старина, 1891, IX, 499.

9) Филарет, ор. с., 96.

10) Эварницкий, История Запорожских Козаков, III, 112.

11) Величко, ор. с., III, 103, 105, 108, 110, 111, 112, 113, 116.

12) Киевская Старина, 1884, 625.

13) Филарет, ор. с., III, 98.

турків до України повстання неминуче¹⁾. Нарешті, можна зазначити ще повстання 1723 р. в с. Дехтярах, 1730 р. в Янпольській сотні²⁾, 1743 р. сильні хвилювання селян в с. Курові й Чубарові³⁾, 1768 р.— в с. Кмицинець⁴⁾ і т. и. Немає потреби давати подрібної картини селянських розрухів. Досить показати на їх існування й зроблене ними вражіння. Вони лякали старшину й поміщиків, іноді доводячи панів до одчаю. „Благоразумнейшие из старшин козацких молят бога“, писали перелякані дідичі, „чтобы кто-нибудь взял их в крепкие руки и не допуская грубую чернь до своеволия“⁵⁾. Інтервенція московського проктора душила бунти й рятувала дідичів. „Капиталистические фермеры“ поспішно боролися з дрібним власником і повертали його в кріпака.

Отже, апропріяція землі після 1648 р. привела до падіння великого господарства Польської держави й передала землі індивідуальним дрібним власникам. Але в порядку мобілізації землі селянство лишилося при індивідуальній волі, яку 1782 року також було загублено. Мобілізація землі перетворила вільне селянство в тенентів поміщицьких земель. Вільних тенентів було мало на Україні, невільні ж широко розповсюдились в вигляді підданих, підсусідків, кунічників, городників, кріпаків—„придворных“ і оброчних. Оброчна система являлася причиною того, що в своїх внутрішніх порядках населення жило по своєму, керувалося так званим звичайним правом. Там же, де грошові виплати дідичам були мало розвинені чи й зовсім не існували, панувала поміщицька юрисдикція. Цьому не заважає, що в рангових майнах існувала панська юрисдикція. Рангові маєтності уявляли собою майно на помістному праві; це майно передавалося державною владою служилій старшині. Разом з тим держава передавала старшині й свою юрисдикцію над населенням; таким чином, поміщики обертались, мовляв, в орендарів в старовинному, польському значінню цього терміну. Однак вони не були посесорами того ж роду, що й польські можновладці, бо на Україні інакше склались відношення сил, які визначались географічним положенням країни, що лежала „при битій дорозі“ між найсильнішими в економічному, а, значить, і у військовому й правовому розумінню державами. Це стирало загострення класових протиріччів і змушувало український нарід тямити себе в цілому народом недержавним і пристосовувати свій економічний організм до потреб одного з найсильніших своїх сусідів.

¹⁾ Сборник Русского Исторического Общества, LXI, 151.

²⁾ Филарет, ор. с., III, 139—143.

³⁾ Ханенко, Диариуш, 213, 215—217, 218, 221.

⁴⁾ Чтения в Киевском Обществе Нестора-Летописца, XI, 14.

⁵⁾ Покровский, История России, III, 63.

№ 1. Протест на вчинок Андрія Полуботька. 1730-ХІ-9.

Въ полковую Чернѣговскую канцелярію.

Сего 1730 году з первыхъ чиселъ генвара намѣрившися в полку Чернѣговскомъ в сотнѣ волынской слободку, прозиваемую Самотуги з мелницами о 4 колахъ и в полку Нѣжинскомъ в сотнѣ Бахтицкой хуторъ Телницкій с телницею, с полемъ паханымъ и сѣнокоснимъ, с гаями и з дворами продать волнимъ торгомъ и волною ценою приторжила-мъ была одной великороссійской особѣ за 2 000 руб., и о такой состоявшой ценѣ пасинкамъ моимъ п.п. Андр. и Як. Полуботкамъ писменно объявивши, требоваламъ по нихъ подлугъ ихъ росписки и постановления 1726 г., ноября 11 со мной учиненного, дабы оны за вышеченные добра гроши мнѣ положили. И по тому моему объявленію п. Андр. Полуботокъ первѣе 17 янв., а в другое 17 жъ 1730 г. писменно поступился, вишозначенную денег квоту въ прошедшомъ семеновомъ дни сего жъ 1730 г., самъ привезти мнѣ, и записанному помянутому великороссіянину онихъ двор(ов)ъ не продавали, ибо онъ п. Андрей тѣми писмами своими запрещалъ мнѣ под зарукою 5 000 руб. мимо ихъ нѣкому в продажу не заводит. Токмо та его зарука самимъ же п. Андреемъ уничтоженна зостала потому, что о Семеновомъ дни пререченной суми за тые добра так вѣчистіе они не положили мнѣ, и и по сей часъ не кладуть. А я, чинячи задосит в мененном постановленію вираженной кондицѣи, по которой оны п.п. Полуботки асекуровали, ежели б я кому помянутіе добра имѣла продать по близости своей к тимъ добрамъ, наслѣдственной мнѣ гроши положить, а за неустойку тамъ-же расписались оны ж мнѣ платить 10 000 р. не толко, як вишей намѣниламъ писменно имъ, п. Полуботкамъ, насл(едн)икамъ, объявляла, але и сама з немалимъ трудомъ и коштомъ на проездъ, ложенний до п. А. Полуботка в далнюю его маетность Михайловку, ездила, являя имъ мое знисходительство в томъ, что тѣхъ добръ они по силѣ помя-

нутой асекураціи своей не были лишены и мнѣ бѣ за необявленіе не причтена была неустойка. Да сверхъ того онъ же п. Андрей, слишно мне, в к-рію полк. Чернѣговскую и сосницкой сотянной старшинѣ позасилалъ протести з зарукою, чтоб з оной полк. к-ріи и отъ сосницкой старшини купчого запису по моему требованію мимо ихъ нѣкому на переченіе Самотуги и Тиницкій хуторъ не выдавано. З того я, признавая не инное ихъ намѣреніе, токмо чтоб мнѣ в продажи своихъ добръ учинилас помѣшка и уронъ и охочіе б люде купить от куплѣ отступилис, а они б оние добра без положенія по силѣ асекураціи денегъ якихъ нибут подлогомъ вступили, симъ доносимимъ моимъ протестомъ въ полковой Чернѣговской к-ріи в вишпоказанной мененних п.п. Полуботковъ неустойце, чиню известно и покорне прошу, да благоволитъ Полковая Чернѣговская К-рія сей мой протестъ принят в книги, по обикновенію Малороссійскому, при печати и за подписомъ рукъ належныхъ видать ежтрактомъ и даби имъ п.п. Полуботкамъ в семъ протестѣ и в намѣреніи тое завест в вѣчную продажу вишявленніе добра мимо ихъ за неустойку ихъ вишизображенную кому хотя поволною ценою было подлиннѣй извѣстно отъ полковой Чернѣговской Канцелляри, иж обявить писменно в семъ протестѣ, доносить.

Словствующая полковникова Чернѣговская Павлова Полуботковна Анна Романовна. В подлинномъ подписано такъ: к сему доносимому протесту по повеленію А. Р. Павловой Полуботковой синъ ея Матвѣй Жураковскій подписался.

№ 2. Протест А. Миклашевського на Трембецького про незаконний продаж Білоусівського майна. 1731-XI-16.

Увѣдомился я, что значковый полку Чернѣговского тов. Федор Трембецкій, братъ мой двоюродный, млынъ свой постанов близъ лесу Копановскому—дѣдизны на р. Бѣлоусовѣ стоячи, бунч. тов. п. Андрею Борковскому продажею заводитъ и в задатокъ тоей своей продажи онъ Ѡ. Тремѣбецкій у п. А. Бурковского взялъ уже 200 р. денег. А понеже я по природному праву до добръ по дѣду моемъ Станѣславу Кохановскомъ оставшися, а помянутымъ братомъ моимъ двоюроднымъ Ѡ. Трембецкимъ владѣми ближайши и ниже хто други, того ради яко о неправилной того майна Бѣлоусовского продажѣ в Полковую Чернѣговскую к-рію протестую, такъ дабы сей мой протестъ в протоколь былъ принятъ и записанъ, а вишозначенному моему двоюродному брату Ѡ. Трембецкому на тотъ млинъ бѣлоусовскій отъ п. А. Борковского при-

нимать болшъ денегъ не велено бѣ и безъ соизволения моего того млина бѣлоусовского жадними крѣпостми никому не укрѣплѣвано бѣ, по изсрочено сіе дѣло до повроту з Мос(к)ви п. А. Борковского, которому с прибитыемъ его у домъ, що належатимет за Ѡ. Трембецкого, изъ мене возвращено будетъ, прошу. З Стародуба. Андрей Миклашевскій.

**№ 3. Выпис з купчої на двір в м. Березнім, даний Євлашенкові.
1725-VII-2.**

На урадѣ Е. В. Государыни Императрыцы полковомъ Чернѣговскомъ ставши очевисто діяконъ г. Березного, церкви вознесенія Гдїня Иванъ Юрченко, явне, ясне и добровольне до книгъ Чернѣговской полковой к-ріи іменемъ тещы своей мѣщанки Березинской анни Еремихи призналъ, ижъ оная теща его, имѣючи дворъ на предмѣстю, в хуторахъ березинскихъ, свой власній, купленный, никому ни в чомъ непенный и незаведеный, до которого з одной стороны помѣженъ Григорій Тесля, с другой Иван Чумакъ Тимошъ до двора Ѡедора винокура прилеглий, з строеніем хоронимъ, як ся в себѣ мѣеть из берегомъ, до того жъ двора противъ воротъ лежачимъ, тамошнему ж березинскому мещанину Ивану Евлашенку за 37 р. манети доброй копѣйчаной продала и по одобраню денегъ во всемъ уконтентована зоставши, тут-же на урадѣ квитовала и вѣчне изрекалась, даючи за полную моцъ и власть ему, Ів. Евлашенку, жонѣ и потомкам его тимъ дворомъ проданымъ яко свой в налѣпшии пожитокъ обернути а помянутая А. Еремиха яко добровольне здежання, того своего проданого двора чрез сознате вышеписанного діякона самую себе и потомство свое со всѣми сродственниками, близкими и далекими, всѣхъ правнимъ поступком выдѣдичила и цале отдалила не имѣючи жадного одозву до того проданого двора чинити такъ и от всякаго турбатора своимъ коштомъ и убытками у каждого суду и права Его Ів. Евлашенка боронити и заступыти обещаетъ. Якое ей добровольное сознате на прежніе времена до книгъ Чернѣговской полковой к-ріи записано Выписъ сеей купчой данъ Ів. Евлашенку за руками судіи полкового Василя Томари, атамана Ів. Силича, писара полкового Никиты василиева, канцеляристы Василя Ленѣцкого и самой продавцы, вмѣсто которой за ей діяконъ Березинской вознесенской церкви Іоанъ Юрченко руку приложилъ.

№ 4. Купча б. тов. Загоровського на продаж землі. 1726-V-8.

На урядъ Е. И. В. С. В. полковомъ Чернѣговскимъ, передъ нами, нижей іменованными, ставши очевисто бунчуковъ п. Іванъ Загоровскій з братомъ своимъ иеромонахомъ Германомъ Епїпїи Чернѣговской, катедральнимъ шафаромъ, явне ясне, и доброволно до книгъ Чернѣговской полковой к-ріи признали, иж оны, мѣючи во владѣнїи греблю опустѣлую, по духовной отца своего Евфима Посенка, жителя Березинского, в року 1685 мѣца Септеврїя 23 дня сочиненной под мѣстомъ Березнимъ найдуючуся свою власную отческую, никому ни в чом непенную и не заведенную, имъ сукцессїве належачую во вѣчное владѣнїе до ратуши березинской, войтови тогорочне будущому Карпу Максимову зо всѣми того ли города Березны мещанами за 30 рубловъ продали и по одобраню тѣхъ денегъ, во всемъ уконтентованы зоставшись, тут же на урадѣ полковомъ квѣтовали и вѣчне зрелися, даючи зуполную моцъ и власть тою проданною греблею ему, вышеписанному войтови, и по немъ будучимъ з тамошними мещанами березинскими, яко своею власностю владѣти и от себе дати, продати, даровати и яко хочаки ку найлѣпшому своему пожиткови гражданскому обернути. А помененїе продавцѣ п. Іванъ Загоровскій з братомъ своимъ иеромонахомъ Германомъ, яко доброволне с посесїи той отческой греблѣ самихъ себе и всѣхъ кривних, и близкихъ и далекихъ, правнимъ поступкомъ выдѣдичили и цале одвалили, не мѣючи жадного одозву до тоей продажи чинити подъ заложениемъ вини такой же сумы, як оная гребля продана и сверхъ того показанного войта березинского и по немъ будучихъ з мещанами тамошними от всякого турбатора в спокойномъ владѣнїи оной греблѣ своимъ коштомъ и накладями у каждого суду и права боронити и заступати облѣкгуются субмѣтуются и записуются. Якое ихъ доброволное сознате напотомно в книги Чернѣговской полковой к-ріи принято и записано. У оной купчой подписано по сему Іеромонахъ Германъ, шафар катедрї Епїпїи Чернѣговской. Ів. Загоровскій, тов. бунч. Василій Томара—судїя полк. Чернѣговскій. Ів. Силичъ, атаманъ городовїи Чернѣговскїи. Корикговаль с книгами Чернѣговской полковой к-ріи канцеляристъ Василій Леднѣцкїи.

№ 5. Протест А. Борковського на Карпіку й Римшу за рубку пуці. 1730-VI-28.

Настоящего 1730 г. прошлого мѣца мая пп. Іаковъ Карпѣка бунч. тов. да Ів. Римша, сотник седневскїи не вѣдаю, по какому указу на-

ехавши на пушу мою, прозиваемую Кланщина, в сотнѣ Городницкой близъ деревнѣ лежачую, еще здавна покойнымъ отцемъ моимъ василіемъ Борковскимъ, обознымъ енералнымъ по высокомонаршимъ грамотамъ и по многимъ гетманскимъ унѣверсаламъ, а по отцу и мною сукцесиве владѣемую, и взявши з собою атамана Тупичевского Евфима Парихлѣйшого да козаковъ Антона Сенюка, Яцка Харченка і Грицка Ляха, будто по обводу оногo атамана с товарищи, не зная по чему, тоей пуши моею з разробленными полями и сѣножатми немалое число ограничили, якобы на Е. М. К. и Якова Лизогуба, обозного енералного и тое отграничение утвердили знаками, то есть копци покопали и на деревьяхъ понарубовали оногo. Поневажъ мнѣ великая дѣется обыда, того ради прошу полковою Чернѣговской К-ріи сей мой протестъ принять и записать в книгу, а я на такихъ обыдящихъ буду битъ чолом и искать суда и права, где надлежитъ. Помянутіе атамана Тупичевского с товарищи прошу сискат, допроситъ, почему и на кого оны тую мою пушу отводили, и тѣ допросы содержать при семъ моемъ протестѣ. Въ подлинномъ подписано тако: К сему протесту служитель п. А. Борковского Станѣславъ Михаловский подписался.

№ 6. Справа про захоплення Є. Бакуринським майна С. Фасовської 1734-I-15.

Всепресвѣтлѣйшая, Державнѣйшая, Великая Государиня Императрица Анна Іоанновна, Самодержица Всероссійская!

В прошлих годах, по умертвіи о(т)ца моего, покойного Павла Николаевича Бакуринского, когда мать мою Анну Пироцковну із двома еи синами, а моими родними братами, Ів. и Лукою Бакуринскими, також і зо мною, нижайшою, под часъ Руини у неволю турецкую (было взято); то в ту пору брат его старшій, а мой дядя родній, покойній Евсевій Бакуринскій, имѣющій под(лугъ) позиціи отца своего жительство свое у Чигиринѣ, освѣдомъясь о том і спровавши все, тамъ будучое отческое свое, посессиве по женѣ его надлежащее ему недвижимое имѣніе, а иное такъ оставя пришелъ полку Чернѣговского, сотнѣ ройской в с. Рѣпки і осѣвъ на всѣхъ добрахъ оногo брата своего, а моего отца родного покойного П. Бакуринскаго. Которой отецъ мой, имѣвъ себѣ тѣ добра, даніе в посагъ от Н. Пироцкого за дочерю его, а моею родною матушкою Анною Пироцковною, чинячися тимъ добрамъ, наслѣдникомъ по змерломъ брату и взятих в неволю потомкахъ его, як вышше показано, и якіе имѣлися на тѣ добра Н. Пѣ-

роцкому і отцевъ моему П. Бакуринскому служачіе крѣпости всѣ (листы) позабыралъ до себе, которіе усѣ крѣпости и привилеи и синъ его, а мой братъ двоюродный покойній Климъ Бакуринскій, не знаячи за своєю неосторожною, чи теж з якого наущеня і хитрости, погноивъ в землѣ закопанніе, о чомъ і самъ братъ его родній, сотник Ройскій п. Як. Бакуринскій совѣстно обявитъ можетъ, а послѣ того, когда едина токмо я, по своемъ родичу оставшаяся, із неволѣ турецкой ізбавилась і козакомъ полку Миргородского жителемъ Сорочинскимъ Кирикомъ Хидкомъ у-в Украину вивезена і обявлена била нинѣшнему ясневелможному п. Гетману і Кавалеру Д. П. Апостолу на той часъ будучому полковнику Миргородскому і его Ясне — ст по доношенію писара тамошнего, а какъ ему імя за давностю не могу упомнить, по соізволенію любезнѣйшой матушки своей, покойной п. полковниковой Миргородской, милосердствовавшей о сиротствѣ моемъ, увѣдавши мене быти от рода Бакуринского і что на уласних моих прародителскихъ добрахъ отчистих і материнскихъ в селѣ Рѣпкахъ живеть дядя мой родній, покойній Юрій Бакуринскій, називаючи себе наслѣдникомъ і сукцесоромъ усѣхъ тихъ добръ Пироцковскихъ неналежаще того ж часу і з тих же вышше упомянутим козакомъ Хидкомъ Кирикомъ, жителемъ сорочинскимъ при своемъ пашпортѣ отписалъ и к нему, покойному дядѣ моему на власних моихъ прародителнихъ добрахъ жиючому Пѣроцковскихъ, яко прамую наслѣдницу і сукцесорку достойную наслѣдника своего, в которого дядѣ моего по той причини была я, нижайшая, лѣтъ 4 і тимъ временемъ хочай были многіе люди достатнѣе і писменніе, с которихъ всякъ хотѣлъ взяти мене себѣ у супружество, однакъ онъ, родній дядя мій покойній Юр. Бакуринскій, видя мене всѣхъ добръ моихъ отчистих і материстихъ прамую наслѣдницу і сукцѣсорку, і, боячися, дабы я, будучи которому з тих людей достойнѣх и писменнихъ отдана у супружество, не осѣла вишшеупмянутыхъ добръ своихъ отчистихъ и материстихъ, хитроснѣ умыслилъ тимъ всѣхъ тихъ отдать мене у замуже гвалтомъ з превеликимъ насиліемъ в дому своемъ у свѣтлицѣ, кромѣ церкви, нечаянно повѣнчавши за челоуѣка неписменна і убога, чрезъ что б удобно могъ самъ із своимъ потомствомъ тими моими власними отчистими і материстими владѣтъ добрами, что вѣдя бувшій полковникъ Чернѣговскій Як. Лизогубъ, хотя тѣ добра ж, от его Ю. Бакуринского синовъ Клима и Якова Б. заподленно узнавши неправовладѣнія і унѣверсаломъ імъ даннимъ отъ б. Малороссійского Гетмана, ізмѣнника Мазепи, однакъ изнову оніе сини его, Ю. Бакуринского; Климъ и Яковъ Б. повторе чрезъ неправіе свои доношенія, сказивая яко есть обще ихъ ізо мною

нижайшою. Овогда же, чинячи мужа моего не ик чому весма неудобна і недостойна і сами того суще причиною, а кромѣ всѣхъ Бакуринскихъ, а моихъ двоюродныхъ братьевъ ближайшого и к тимъ прародительнымъ добрамъ моимъ, якобы никого наслѣдника не имѣется, оніе всѣ добра мои одержали, которыми и нынѣ владѣютъ же. Мой братъ двоюродній п. Як. Бакуринскій сотникъ Ройскій изъ синами родного своего брата Клима Бакуринского Іосифомъ Бакуринскимъ с товарищи сдѣлавши еще части же добръ старшого брата своего сѣну Василию Б., ни к чому мене, нижайшой, не допускаючи такъ у подданныхъ, яко другихъ добрахъ моихъ властныхъ, отчистихъ и материстихъ, в чомъ мнѣ, нижайшой, немалая чинится обѣда, ибо имѣ, бакуринскимъ, всема в тихъ моихъ наслѣдственныхъ добрахъ прародителей моихъ, куплею и правомъ прирождениемъ набити ни по чемъ ниякой и наименшой части не имѣется. І оны Бакуринскіе жаднихъ на то стариннихъ крѣпостей не покажутъ кромѣ первого унѣверсалу гетмана ізмѣнника Мазепи подлугомъ, а не по существу выправленного, яко выше показано, ибо тот же гетманъ и тот же унѣверсаль первой, в 1698 году іюня 27 Бакуринскимъ данны, другимъ своимъ унѣверсаломъ, знат уже іскупленнымъ, в 1703 г. януарія 18 написаннымъ, убиваетъ и разно владѣнія фалшиве посвѣдчааетъ. Которое несогласіе и неправост во владѣніи латво можетъ познатис ис подленихъ двокротнихъ унѣверсаловъ Мазепіанскихъ, Б—имъ виданныхъ: одного в 1698 г., а другого в 1703 г. писанныхъ, которіе премо і подрадожно изобличатъ фалш і неправост Б-скихъ во владѣнію власнихъ моихъ добръ прародителнихъ. — Всемилоствѣйшая Государыня Императрица, прошу Вашего І. В. да повелитъ. Державство ваше сію мою явочную челобитную принятъ в полк. Черниг. канцелярію і записатъ в першой между протчими, по уписанию же указомъ В. І. В. і суда полкового Чернѣговского по порядку приказатъ вишепомянутому якову Бакуринскому, сотнику Ройскому, з его племенникамы, Іосифомъ и Василиемъ Бак-ими, противъ вышеписанного сего протеста моего на имя В. І. В. в полк. Чер. к-рію поданого, обо всемъ подробно со всякимъ обстоятельствомъ отвѣтствовать допросами, а по онихъ отвѣтнимъ допросамъ милостивое учинить рѣшеніе, какъ указы В. І. В. і права малороссійскіе повелѣвають. А за онымъ дѣломъ ходитъ і своего доискуватися повелѣваю сину же своему Івану Фасовскому, яко власнихъ своихъ добръ прародителскихъ, от мене ему врученнихъ, и что онъ по тому дѣлу учинитъ, тому я спорить и прекословить не буду.

В. І. В. нижайшая раба Софія Бакуринсковна Семеновва Фасовская.

Писалъ сію челобитную полковой Чернѣговскій канцеляріи Павелъ Долбинскій.

А к показанию оная надлежит в полк. Черн. к-рію.

Генвара в 17 день 1734 г.

К сей челобытной вмѣсто бабки своей Бакуринсковни по ея велѣнію внукъ ей жъ Андрей Василиев подписанно.

Судія полк. Черн. Ів. Мокріевичъ.

1734 г. Генвара 15 дня подана по сеи в книгу записат, а до пана сотника ройского Якова Бакуринского послать копію при ордерѣ, даби на сіе в канцелярію полковую прислал писменное отвѣтствіе.

(Книга протестів від 1730 до 1740 р. Черн. Відд. звяз. 570).

№ 7. Купча еп. черниг. Іродіона Жураковського. 1726-ХІ-17.

Мы, нижеподписавшіися Миргородского полку, Сорочинской сотнѣ, с. Барановки жителѣ Гаврило да Павелъ Артемови, жлоби вербицкіе, в каждого суда и права и кому бы о том вѣдати надлежало, извѣстно чинимъ, ижъ мѣючи мы, пряміе наследники в полку Чернѣговскомъ, в уездѣ любецкомъ, в грунтѣ антоновскомъ, четвертую часть во всяких землянихъ и сѣнокосныхъ и селовихъ угодіахъ королевскими и протчіями крепостями стверженомъ, нѣкому нѣ в чомъ непенную и не заведенную, явне, ясне, доброволне, безъ всякого примусу и без нужди, завелисмо продажею у катедру Чернѣговскую Преосв. Еп. Глѣдну о. Ір. Жураковскому и сукцессором его преосв. Да при томъ грунтѣ в с. Шибириновцѣ отчистихъ нашихъ подданныхъ 17 человекъ, на той землѣ живучихъ, именно Кондрада Колесника, Маѣима Сидоренка, Михайла Белецкого, Маѣима Бойка, Прок. Пинчучька, Ів. Борисенка, Тимоха Квещенка, Ів. Гончаря, Мих. Подсосонного, Алеѣья Подсосонного, Пилипа витю, Дем. Деркача, Евхима Гончаренка, вас. Лазенного, Ів. Ткача, Микити Гончаренка, Опан. Кондратина за суму 600 руб. денегъ, якую сумму отъ его Преосв-ва отобравши, самихъ себе от оныхъ грунтовъ вѣчне отдаливши, даемо моцъ и силу Ему Преосв. Еп. Чернѣг. Ір. Жураковскому и его сукцессорамъ, яко своимъ власнимъ своволне владѣть да продать и на тихъ хотя пожитокъ употреблять, якъ отецъ, дѣдъ и прадѣдъ наши владѣли. А на означенные наши грунта, крѣпости королевскія и пр. отобралъ покойній Чернѣговскій полковникъ Павелъ Полуботокъ и донинѣ з дому его Полуботкового оные крѣпости намъ не отданы, которіе мы отобрат старатися одолаемъся и вручити Преосв. архіерею Чернѣг-скому Глѣдну Ір. Жураковскому. А что оные антоновскіе грунта наши собственные отчистни и дѣдитніе не толко крѣпостми извѣстни, но и живимъ людемъ, тому

свѣдоми, а именно Ів. Ів. Жлоба - Стрелченко, Трох. Андр. жлоба, Александр Ів. Молявка, Ів. Дума, а нѣнѣ в мнишескомъ чину Іоаники, Логинъ Тупица и пр. околичніе люде и сябрѣ. На якомъ семъ нашомъ зачисто продажою уступномъ писанію упросилисмо до подпису особъ zde вираженные руку и дня вышепысанныхъ по прошенію Гаврила и Павла — Вербицкій Андрей, протопопъ Чернѣговскій р. п., бурмистръ Карп Марковъ р. п., кіевскій с. Петровецъ поповичъ Петро, Мартиновъ сынъ, р. п.; р. п. Матеей Андрѣевскій.

№ 8. Справа підполковника Качалова про покупку ним землі в козаків. 1754-IX-20.

В войск. генер. канцелярію репортъ.

Вшедшого марта 12 сего году полученнимъ зъ оной Генер. К-ріи в полковой Полтавской К-ріи ордером, состоящимся по доношенію Лантмилицкого Ливинского Полку подполковника Качалова о неiskonфeрмованіи в полковой канц-ріи представленной от его купчой на грунтъ, проданній ему полку здешнего сотнѣ Старосанжаровской козакомъ Тарасомъ Юращенком, состоящей в дачах старосанжаровскихъ, зъ пахатнимъ полемъ, сѣнними покоси і всякими угоди і другими принадлежащими ему, Юращенку, по роздѣлу зъ братом его Васи-ліемъ, велено, чего ради та купча, которая, как оній подполковникъ показываетъ к конфѣрмаціи была представлена, не isконфѣрмована, прислать в Генералную войсковую канцелярію репортъ. На которой ордеръ судъ полковій полтавскій в Генералную войсковую канцелярію репор-туеть: по справки зъ деломъ явилося, что хотя вищеписанная купчая от подполковника Качалова к конфѣрмаціи была в Полковую Канцелярію представлена, по понеже на учиненное между протчимъ о непокупки того грунту отъ полковой канцеляріи въ Генералную Канцелярію представленіе полученимъ зъ оной Генералной Канцеляріи прош-лого 1747 году июля 1 дня указомъ между протчимъ же веленно, ежели та Юращенконого грунту продажа слѣдовала посля імянного блаженнія і вѣчно достойнія памяти Государыни Імператрици Анни Іоановни прошлого 1739 году, куплю козачихъ грунтовъ запрещаючого, состоявшогось указу, то с той куплѣ поступить в силѣ оногo височайшого Е. И. В. імянного указу. Предпоказанная жъ купчая подполковника Качалова от козака Юращенка вишеименованнихъ грунтовъ послѣдовала, какъ по дѣлу значится, послѣ обявления запретителного

в 739-мъ году состоявшогось імянного височайшого указу, уже въ 1746 году октября 20 дня. Для того та от подполковника Качалова представленная на грунтъ козака Тараса Юращенка купча в отмѣнного оногo імянного височайшого указа і вираженного в указѣ Генеральной Канцеляріи повелѣнія въ полковомъ здешномъ Судѣ неисконфѣрмованна.

Полковникъ Андрей Горленко
Полковий судия Григорій Сахновскій,
Полк. пысар Григорій Бачинскій
(Полт. Відд. № 729).

**№ 9. Скарга архімандрити Елецкого монастыря на Павла Шубу.
1779-VII-23.**

В полковую черниговскую канцелярню доношение.

Владѣнія монастыря Елецкого Черніговского дворца муравенского приказчикъ репортомъ въ монастырь представилъ, что сего Іюля съ 18 противъ 19 числѣ в самую полночь в селѣ горбовѣ владѣнія Елецкого мнѣтра на подданической дворѣ, въ коемъ жителствуютъ монастырскіе подданніе Никита Бѣлогура да артѣмъ Олѣйникъ учинено въ многолюдствѣ нападеніе съ разными разбойническими орудіями. В числѣ которихъ озорниковъ совершенно примѣченъ по рѣчамъ і по лицу и по платью, коихъ тогда от мѣсяца видно было, умершаго Петра Шубы сынъ Павелъ. И тыми озорниками насилственнымъ образомъ взятъ и увезенъ съ объявленныхъ монастырскихъ подданныхъ Артемъ Олейникъ съ женою и сыномъ Михайлою, а Бѣлогуръ держанъ в немаломъ пристрастіи и утѣсненіи. Посля того доволное время пока скоропостижно всѣ онихъ озорниковъ сотоварищи разбѣжались, показаніе же Олѣйникъ, жена его и синъ гдѣ подѣты, неизвѣстно. А как таковы нападенія другъ на друга прошлихъ 765 и 777 годовъ Малороссійской Коллегіи указами, на основаніи высочайшихъ указовъ состоявшимись, строжайше запрещены, а его сіятелства высокоповелительного гѣдна генераль-фелдмаршала и государева намѣстника гр. Петра Александровича Румянцова Задунайского высокими повелѣніями предписано: „нападчики хотя бы на что и право имѣли, должны лишатся оногo за одно свое самоволство“, затѣмъ полк. черніг. канцелярніи монастырь Елецкій просить, помянутого умершаго Петра Шубы сына Павла сискавъ, въ полковой канцелярніи допросить, гдѣ объявленній подданній монастырскій Олѣйникъ с женою и синомъ имѣ, Шубою с товарищи

взятій, подѣтъ? с кѣмъ именно? в какомъ намѣреніи? и для чего под запретителніе указы такого нападеніе ночной пори учинилъ? И буде тотъ Олѣйникъ остается въ живыхъ, то в силѣ вышенамѣненных законовъ, вынудивъ его из насилнаго содержанія доставит на прежнее жителство в мнѣрское владѣніе з семействомъ, а зъ самоволними озорниками поступитъ по всей строгости распубликованных указ(ов)ъ неупустително. І о семъ учинитъ опредѣленіе.

Архимандритъ Елецкій Іероним (?) съ братією. 1779 г. Іюля 23.
1779 г. Іюля 23 числа. По слушанію сего полковая Черн. канцелярія опредѣлила: умершого Петра Шуби сину Павлу Шуби послать указъ, чтобъ онъ явился в сей полковой канц-ріи сего Іюля на 29 число непременно къ изслѣдованію противъ жалобы оногo архимандрита Елецкого зъ братією о гвалтовномъ наездѣ и взятѣ монастырскаго челоуѣка Олѣйника з женою.

Судья Як. Бакуринскій

Писарь Рашевскій

(Звязка 1523 Черн. Відд.).

